STUDIA ACADEMICA SLOVACA

22

Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry

JÚ
21 599

134/94
D

Bratislava 1993

Vedecký redaktor *Jozef Mlacek*
Lektoroval *Rudolf Krajčovič*

Účelová publikácia Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave

Vydal STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
© STIMUL, Bratislava 1993
ISBN 80-85697-10-6

Obsah

Na úvod k 22. zväzku zborníka SAS 1

Eugénia Bajzíková
Vyjadrovanie subjektu v slovenčine 3

Vincent Blanár
Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v slovenskom a slovanskom kontexte 10

Ján Bosák
Sociolingvistický pohľad na kodifikáciu Sama Cambla (1856-1909) 26

Marta Botíková
Rodina na Slovensku 37

Ladislav Čúzy
Literárna história ako prostriedok prebúdzania slovenského národného povedomia 43

Miloslav Darovec
Konfrontačný opis slovenského a českého súvetia 51

Juraj Dolník
Gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov 62

Ján Doruľa
Slovenčina v predspisovnom období 71

Ľubica Droppová
Stredoeurópske kontexty folklóru na Slovensku 76

Mária Dubayová
Kultúra Rómov na Slovensku 83

Ján Horecký
Morfematický aspekt rytmického krátenia 98

Kornélia Jakubíková
Tradičné formy účasti rodiny a spoločenstva na obradoch životného cyklu 104

Ján Kačala
Kvantita v tvaroch typu skúmava a vládnuci 111
Ján Lešinský
Vysokoškolské technické štúdium na Slovensku 120
Viliam Marčok
Postmoderné modulácie narácie 129
Ján Michálek
Ľudová slovesnosť a migrácia 140
František Miko
Prozodická tvár súčasnej slovenčiny 147
Jozef Mlacek
Pragmatické súvislosti vývinu prísloví a porekadiel 153
Ladislav Mlynka
Mlynárstvo na Slovensku a vzťahy k mlynárom na južnom Slovensku v 1. polovici 20. storočia 167
Jana Pekarovičová
Slovenčina ako cudzí jazyk a odborná komunikácia 175
Ján Podolák
Vývoj etnickej štruktúry na južnom Slovensku 181
Ivor Ripka
Amerikanizácia nárečových prejavov potomkov slovenských vysťahovalcov v USA 191
Ján Sabol
Komunikatívnosť a kognitívnosť v jazyku štúrovskej generácie 200
Oľga Sabolová
Ku kompozícii slovenskej romantickej prózy 209
Jana Skladaná
Pohľad na slovenskú frazeológiu z historického aspektu 215

Martin Slivka
Masky slovenského ľudového divadla 224
Pavol Žigo
Základné etapy dejín spisovnej slovenčiny 231
Tibor Žilka
Iluzívny a deziluzívny postup v (slovenskej) epike 243

Na úvod k 22. zväzku zborníka SAS

Dvadsiaty deviaty ročník Letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca a dvadsiaty druhý ročník zborníka prednášok na tejto letnej škole sa v porovnaní s predchádzajúcimi ročníkmi a zväzkami vyznačujú niektorými širšími spoločenskými aj užšími, vlastnými okolnosťami. Predovšetkým: Letná škola sa v tomto roku uskutočňuje a zborník prednášok vychádza prvý raz v samostatnej Slovenskej republike. Táto nová skutočnosť nenúti organizátorov robiť nejaké zásadné zmeny v celej koncepcii letnej školy: Studia Academica Slovaca sa vždy usilovali o to, aby sa rady záujemcov o Slovensko a slovenčinu z blízkej i ďalekej cudziny čo najviac rozširovali, aby najmä slavistická verejnosť v zahraničí dostávala čo najviac poznatkov o Slovákoch, o ich živote, jazyku, kultúre. Letná škola teda vždy prispievala k tomu, čo súčasná žurnalistika označuje slovným spojením *zviditeľnenie Slovenska v zahraničí*. Dúfame, že v dobrom zmysle k tomuto zámeru prispeje aj tento ročník letnej školy a tento zväzok prednášok na nej.

Spomedzi špecifickejších okolností sprevádzajúcich tento ročník SAS i tento zväzok prednášok treba spomenúť predovšetkým fakt, že záujem o letnú školu sa v zahraničí znova zvýšil, že počet účastníkov prekračuje doteraz najvyššie počty frekventantov na SASe. Dúfame, že spolupráca všetkých organizátorov aj samotných frekventantov dokáže za pomoci doteraz osvedčených gestorov (predovšetkým Ministerstvo školstva a vedy SR, Ministerstvo kultúry SR, Matica slovenská, Asociácia organizácií slovenských spisovateľov) už od toho roku, ale azda aj v budúcich rokoch primerane uspokojiť narastajúci záujem zahraničných vysokoškolákov, lektorov, publicistov, profesorov, prekladateľov a iných kultúrnych pracovníkov o poznávanie Slovenska, jeho obyvateľstva, jeho kultúry aj jazyka.

Po lanskom úspešnom uvedení špecializovaných seminárov (workshops) do programu letnej školy zaradili sme ďalšie semináre tohto druhu aj do programu tohto ročníka SAS. Vstupné texty k týmto workshopom uverejňujeme v tomto zväzku spolu s prednáškami.

V tematike prednášok ostávame aj v tomto zväzku verní zásade, ktorú presadzoval zakladateľ týchto zborníkov a zostavovateľ

ich prvých dvadsiatich zväzkov univ. prof. Dr. Jozef **Mistrík**, DrSc., totiž zásade, aby prednášky (a teraz už aj workshopy) zasahovali popri jazyku a literatúre aj viaceré ďalšie oblasti slovenskej kultúry v tom najširšom zmysle. Preto možno v tomto zväzku nájsť texty z jazykovedy aj literárnej vedy, z etnológie aj histórie, z divadelníctva aj z vývinu nášho technického vysokého školstva. Naši kolegovia zo žurnalistickej katedry, ktorí zaisťovali špecializovaný seminár o žurnalistickej tvorbe, určený predovšetkým účastníkom letnej školy SAS spomedzi redaktorov slovenskej krajanskej tlače v zahraničí, pripravili a už aj osobitne publikovali na tento cieľ zameraný zborník *Žurnalistická tvorba v tlači* (zostavil s autorským kolektívom Š. *Veľas* - Bratislava, Stimul 1992, 100 s.). Túto publikáciu možno s dovolením autorov pokladať za osobitnú súčasť tohto zväzku prednášok z letnej školy SAS.

K tematickej orientácii celej tohoročnej letnej školy i tohto zväzku zborníka prednášok prispela na viacerých miestach ešte jedna významná skutočnosť: Tento ročník letnej školy sa uskutočňuje v jubilejnom roku - pri *150. výročí štúrovskej kodifikácie* spisovnej slovenčiny. Viaceré príspevky s týmto jubileom celkom evidentne súvisia. Toto veľké jubileum zaiste prispelo k tomu, že Medzinárodný komitét slavistov poveril slovenských slavistov usporiadaním ďalšieho, už *jedenásteho medzinárodného kongresu slavistov* v Bratislave. Kongres sa uskutočňuje tesne po dokončení našej letnej školy, resp. - aby to nevyznelo príliš samoľúbo a egocentricky - možno povedať aj naopak: naša letná škola sa uskutočňuje bezprostredne pred 11. medzinárodným kongresom slavistov v Bratislave. A to je ďalšia zo spomínaných významných okolností, ktoré vplývali na čas, tematickú orientáciu, obsadenie aj celý priebeh tohtoročnej Letnej školy slovenského jazyka a kultúry SAS.

Na záver tohto úvodného slova len malé želanie: Nech obidve spomínané podujatia v Bratislave, totiž 11. medzinárodný kongres slavistov aj 29. ročník Letnej školy slovenského jazyka a kultúry SAS, ako aj publikované materiály z nich (v tom teda aj tento zväzok zborníka prednášok) čo najviac prispejú k dobrému a bezprostrednému poznaniu Slovenska a Slovákov, ich jazyka aj celej ich kultúry.

Eugénia Bajzíková

Vyjadrovanie subjektu v slovenčine

FF UKo, Bratislava

1. Príspevok o formálnom opise subjektového participanta / na syntaktickej, resp. formálnogramatickej rovine podmetu/ je súčasťou pripravovanej gramatiky slovenčiny ako cudzieho jazyka, ktorú autor výskumného projektu J. Dolník /1992/ pracovne označil za **modifikovanú lingvistickú gramatiku**.

Vo vete, ktorá tvorí ucelenú štruktúru z hľadiska formálnogramatického a sémantického, dominujúcim a organizačným prvkom je sloveso - verbálny predikát. Sloveso, resp. verbum finitum, na základe gramatických a sémantických vlastností predpokladá vyjadrovanie istých pozícií okolo seba - participantov / resp. aktantov/. Jedným z participantov predikátu je aj **subjekt deja** /podmet/. Jeho vyjadrenie je závislé od intencie slovesného deja, resp. od valencie, ktorú chápeme ako formálnogramatickú realizáciu sémanticky chápanej intencie. Subjekt /s vetnosémantickými rolami agensa, aktora, kauzátora, iniciátora, nositeľa stavu a ďalšími/ ako participant predikátu patrí k potenciálnym členom vetnej štruktúry, keďže nemusí byť explicitne vyjadrený. Subjektová pozícia tvorí samostatný typ potenciálnosti, čo vyplýva z niekoľkých osobitostí tohto participanta. Subjekt totiž môže byť zastupovaný osobnými /relačnými/ príponami slovesa v predikáte, v 1. a 2. osobe sa môže vyjadrovať len osobnými zámenami a v 3. osobe okrem základného vyjadrenia substantívom je príznakové vyjadrenie zámenom, resp. aj nevyjadrenie subjektu v tejto osobe v prípade nadväznosti na text alebo situáciu. Subjekt /podmet/ stojí spravidla na čele vety, teda pred ostatnými participantmi. Odchýlky od tejto pozície - na ľavej strane od predikátu - vytvárajú sa v slovenčine pri inverzii slovosledu v závislosti od významovej výstavby vety /výpovede/ čiže od aktuálneho členenia.

2. Základné vyjadrenie podmetu

2.1. K charakteristike slovenčiny patrí lexikálne nevyjadrený podmet, čo vyplýva z potenciálnosti vyjadrenia tohto participanta. Podmet je implicitne zahrnutý v gramatickej /relačnej/ prípone určitého slovesného tvaru /verba finita/ vo funkcii predikátu.

Nevyjadrený podmet je pri osobných zámenách 1. a 2. osoby singuláru a plurálu, ktoré sa zúčastňujú predovšetkým na dialógu, preto primárne označujú hovoriaceho a počúvajúceho : *Sedávam v parku na lavičke. Čítavaš veľmi dlho do noci. Musíme pripraviť výstavu knižných noviniek. Už zajtra odchádzate na dovolenku?* Vyjadrovanie uvedených osôb zámenami je funkčne podmienené (3. 2. 1. - 4.).

2.2. Substantívum v nominatíve ako základný typ vyjadrenia podmetu pri 3. osobe singuláru a plurálu má syntakticky viazaný pád, ale menný rod a sčasti i číslo sú syntakticky nezávislé. Predikát tieto kategórie substantíva vo funkcii podmetu /podľa možnosti/ opakuje : *Brat študoval v Bratislave na filozofickej fakulte. Naša Eva chce cestovať tohto roku v lete po strednom Slovensku. Deti čítali Dobšinského ľudové rozprávky. Nové byty boli na sídlisku odovzdávané na jeseň.* Používanie osobných zámen v 3. osobe je závislé od istých podmienok /2. 5., 2. 6./.

2.3. Substantiváliá v nominatíve /syntaktické substantíva/, ktoré vznikajú pri konverzii plnovýznamových /ohybných/ slovných druhov k substantívam, pričom sa zachováva ich formálna stránka. Podmet je variantom k vyjadrovaniu substantívom /2.2./: *Poistné na stavebný pozemok sa platí ročne.* /poistné peniaze/ - *Prednášajúci upútal najmä svojím vystupovaním.* / prednášajúci profesor/ - *Zdravý chorému neverí.* /zdravý človek/

Poznámka: V bežnej komunikácii je častá príležitostná substantivizácia /závislá od situácie/: *Hlavná vedie stredom nášho sídliska.* /hlavná ulica/ - *Táto modrá je mojou najobľúbenejšou.* / modrá farba/

2.4. Substantívne zámená, ktoré majú všeobecný význam predmetnosti, keďže zastupujú substantíva. Sú to zámená ukazovacie, opytovacie, neurčité a vymedzovacie: *Ten denne odchádza už o tretej. Niekto mi bežal oproti. Ktorí sa prihlásili na zájazd? V miestnosti neostal nik.*

Poznámky: a/ Osobné zámená vo funkcii podmetu sa opisujú osobitne /2. 1., 2. 5./.

b/ Privlastňovacie zámená v bežnej komunikácii /najmä v súkromných rozhovoroch/ používajú sa vo funkcii podmetu v istých spojeniach, napr. *moja* - moja žena, *moje* - moje deti, a pod.: *Môj*

príde dnes neskôr domov. /môj - manžel/- *Vaši ma pozvali cez víkend na chatu.* /vaši, resp. tvoji rodičia/- Konkrétna identifikácia zámen je závislá od kontextu alebo situácie.

2.5. Osobné zámená 3. osoby singuláru a plurálu, ktoré sú bez vzťahu k podávateľovi, používajú sa vo funkcii podmetu výlučne v závislosti od kontextu alebo situácie, na pozadí ktorých sa identifikujú: *Naša Eva ostala po ukončení štúdia v meste. Ona však rada navštevuje svojich rodičov na dedine. Rada však navštevuje svojich rodičov na dedine. - Niektorí študenti sa spoločne pripravujú na skúšky. Vtedy sa oni stretávajú na internáte. Vtedy sa stretávajú na internáte.*- V treťom uvedenom variante vety /bez vyjadrenia podmetu/ sa nadväznosť realizuje na slovesnom tvare / gramatickej prípone/.

2.6. Podmet sa nevyjadruje pri určitom slovesnom tvare v 3. osobe singuláru a plurálu a zriedkavo v 2. osobe singuláru, ak sa nedá dosadiť zámenom ani pri dôraze, ale dá sa približne nahradiť slovami **človek, ľudia, niekto, každý** a pod. Ide o všeobecný podmet, čo vyplýva zo všeobecnej platnosti obsahu vety: *Zvonili na poludnie. Ocot pridávame do jedál po kvapkách. S poctivosťou najďalej zájdeš.*

3. Druhotné vyjadrovanie podmetu

3.1. Substantívum v inom páde než v nominatíve /syntaktický nominatív/

3.1.1. Podmet v genitíve nemení syntaktické vzťahy vo vete, je sémantickým variantom nominatívneho podmetu, keďže prináša informáciu rozšírenú o výraznú kvantitatívnu charakteristiku /po transformácii genitívu na nominatív sa kvantita stráca/. "Presunutie" podmetu z nominatívu do genitívu vyplýva zo sémantiky tohto pádu, z jeho základnej črty - partitívnosti. Predikátové sloveso je pri podmete v genitíve v tvare 3. osoby singuláru a v minulom čase v strednom rode.

3.1.1.1. Množstvový /kvantitatívny/ genitív je najčastejším typom podmetu v genitíve. Kvantitatívny prvok je prítomný /v širokom slova zmysle/ i v sémantike predikátového slovesa, napr. *ubúdať, pribúdať, narastať, nahrnúť sa, natisnúť sa : Na jar pribúda vody v Dunaji.* / voda pribúda/ - *Ubudlo im starostí o deti.* /starosti ubudli/ - *Natislo sa tam poslucháčov.* /poslucháči sa natisli/

3.1.1.2. Genitívny podmet s kvantitatívnym prívlastkom, pri ktorom je prívlastok obligatórnym členom podmetu. Kvantitatívny prívlastok spresňuje význam genitívu /určito alebo neurčito na osi málo - veľa/, keďže genitiv naznačuje kvantitu všeobecne.

3.1.1.2.1. Kvantitatívny prívlastok pri podmete je vyjadrený určitými číslovkami od päť vyššie alebo neurčitými číslovkami : *Na seminár prišlo pätnásť študentov. Niekoľko dobrovoľníkov sa hlásilo na odber krvi. Na ihrisku sa zišlo málo detí.*

3.1.1.2.2. Kvantitatívny prívlastok môže byť vyjadrený aj výrazmi

/inými než číslovky/ označujúcimi kvantitu : *Kus látky na sukňu stálo okolo tristo korún. Pohár mlieka sa vypilo na jeden dúšok.* /Niekedy sa hodnotí tento kvantitatívny výraz ako podmet, keďže sa dá rozvíjať : *kvalitný kus, plný pohár*/.

Poznámky: a/ Pri vynechaní kvantitatívneho prívlastku kvantita sa dosahuje melódiou vety, ide o expresívnu konštrukciu: **Študentov prišlo! Zišlo sa detí!**

b/ Za štylistický variant tohto genitívu považujeme pre zvýraznenie kvantitatívneho príznaku opakovanie genitívu : **Zišlo sa detí a detí! Prišlo študentov a študentov!** Aj pri tomto variante spolupôsobí melódia vety.

c/ Pri kvantitatívnych javoch preferujeme formu, preto subjektom je ten tvar, pri ktorom ide o zhodu podľa zmyslu s predikátom: *Tisíce ľudí prišlo na štadión.* /Tisíce ľudí prišli na štadión./

3.1.1.3. Záporový genitív je zriedkavejšou konštrukciou. Častý je v istých ustálených spojeniach so slovesami vo význame *nevyskytovať sa, chýbať* a s tvarmi slovesa *byť* v negácii: *nie je, niet, nieto* : *Včera sa neminulo veľa chleba. Túto zimu nebolo snehu. Niet po ňom ani vidu, ani slychu.*

3.1.2. Podmet vyjadrený predložkovými pádmi v subjektovej pozícii patrí k zriedkavým a osobitným spôsobom vyjadrovania a je motivovaný sémanticky : ak vyjadruje približnosť alebo distributívnosť, pričom kvantitatívny prívlastok je obligatórnym členom pri podmete: *V hale sa rozsvietilo na tisíce svetiel. Na hodine matematiky sa vyrátalo len po päť príkladov.*

3.2. Osobné zámená 1. a 2. osoby singuláru a plurálu vo funkcii podmetu sa vyjadrujú obmedzene za istých podmienok, čo

vyplýva z charakteristiky týchto zámen /2.1./. Použitie uvedených zámen neprináša žiadnu novú vecnú informáciu, patrí k špecifickým vyjadreniam, preto hodnotíme ho ako príznakové.

3.2.1. Osobné zámeno sa používa, ak je na ňom dôraz : *Ja prídem domov až v piatok neskoro večer. My cestujeme ráno a vy pôjdete popoludní. Ty ma opäť hneváš!*

3.2.2. Osobné zámeno sa používa, ak je súčasťou viacnásobného podmetu: *Brat, sestra a ja odchádzame na túru do Tatier. My a naši susedia chodíme dosť často spolu do divadla.*

3.2.3. Osobné zámeno sa používa, ak predikát vety nie je vyjadrený verbom finitom, preto sa osoba nedá identifikovať z relačnej prípony slovesa, alebo v polohe predikátu je iné slovo než sloveso. Ide o použitie osobného zámena v expresívnej konštrukcii: *Ja pán, ty pán, z hrušky dolu!* /ja som, ty si/- *Ja plakať?* / ja plačem, ja mám plakať/- *Ty naraz bác na zem:* /ty si padol/. *A my zrazu hop na koňa* /my vysadnene/.

3.2.4. V imperatívnej vete v 2. osobe singuláru a v 1. a 2. osobe plurálu sa osobné zámená v základnom použití nevyjadrujú: *Ihneď poď domov! Zaspievajme si nejakú peknú pieseň! Ponáhľajte sa na vlak!* Vyjadrenie osobného zámena má funkciu dôrazu: *Ty poď domov! Vy sa ponáhľajte!* /3.2.1./

Poznámka: Ak sa pri imperatívnej vete použije oslovenie, podmet ostáva lexikálne nevyjadrený, pretože oslovenie nepatrí do štruktúry vety /tvorí samostatnú vetu/: *Peter, ponáhľaj sa!*

3.3. Podmet vyjadrený infinitívom je obmedzený sémantikou predikátového slovesa, preto bližšia charakteristika infinitívneho podmetu vychádza zo sémantiky predikátu.

3.3.1. Podmet v infinitíve je vyjadrený plnovýznamovým slovesom, v predikáte je spona a hodnotiaci výraz /substantívum, adjektívum a adverbium/. Podmet sa môže transformovať na slovesné podstatné meno: *Fajčiť je škodlivé pre zdravie.* /fajčenie/- *Prispôsobovať sa zmeneným podmienkam je nevyhnutné.* /prispôsobovanie/

Poznámka: Modifikáciou je zložený podmet, ktorý tvorí neurčitok fázového alebo modálneho slovesa v spojení s infinitívom plnovýznamového slovesa /ojedinele aj v spojení s obidvomi pomocnými slovesami/: *Môcť študovať na univerzite bolo jeho veľkou túžbou. Môcť začať študovať bolo jeho veľkou túžbou.*

3.3.2. Pri infinitíve vo funkcii podmetu je predikát vyjadrený slovesami označujúcimi stav. Nositeľ tohto stavu je v datíve /resp.

aj v akuzatíve/: *Oddychovať mu padlo dobre.* /oddychovanie/ - *Neláka ho znova ležať doma.* /ležanie/ Modifikáciou sú zložené podmety /3. 3. 1. a/: začať oddychovať, môcť začať oddychovať.

3.3.3. Pri infinitívnom podmete sú v predikáte isté zvratné slovesá, ktoré často vyjadrujú hodnotenie: *Nesluší sa odísť pred skončením predstavenia. Patrí sa opýtať rodičov na ich mienku.*

3.4. Podmet vyjadrený podmetovou vetou čiže podmetovou vetnou propozíciou, ktorá je začlenená do základnej propozície / riadiacej vety/ s nevyjadreným podmetom. Vo funkcii /formálneho/ podmetu v riadiacej vete môžu stáť odkazovacie tzv. *t-výrazy*: **ten, tá, to, tí, tie** /v nominatíve/. Podmetová veta je uvedená spojkami: **že, aby, či, keď**,... /spojková podmetová veta/: *Rodičov uspokojilo /to/, že deti prišli včas domov.* /Rodičov uspokojil včasný príchod detí/, alebo je uvedená vzťažnými zámenami vo vzťažnej funkcii: **kto, čo, ktorý**, .../vzťažná podmetová veta/: *Do miestnosti vstúpil ten, ktorého sme netrpezlivo očakávali.* / Do miestnosti vstúpil netrpezlivo očakávaný/

Poznámky: a/ Predikát riadiacej vety má obligatórnu formu, je vždy v tvare 3.osoby singuláru a v strednom rode, ak vyjadruje aj gramatický rod pri spojkových podmetových vetách.

b/ Použitie spojkových podmetových viet je ďalej obmedzené sémantikou predikátu riadiacej vety. V predikáte sa používajú: 1/ slovesá so vzťahovým predmetom: *hnevá sa, trápilo ich*, 2/ sponové slovesá a slovesá *značiť, znamenať*, 3/ zvratné tvary slovies, pri ktorých sa ruší predmetnosť slovies zvratným sa: *povedalo sa, vidí sa*. Napr. Hnevalo ju, že prišli neskoro. /Hneval ju neskorý príchod/

c/ Podmetovými vetami sú často frazeologizmy: Čo sa vlečie, /to/ neutečie. /Vlečúce sa neutečie/ - Kto mlčí, ten svedčí. / Mlčiaci svedčí/

3.5. Ojedinelé vyjadrovanie podmetu

3.5.1. Podmet sa ojedinele vyjadruje neohybnými slovnými druhmi /príslovkami, predložkami, spojkami a časticami/ a vtedy označuje len zaradenie daného slovného druhu alebo jeho bližšiu formálnu či sémantickú klasifikáciu /označuje samo seba - autonomínácia/: *So je vokalizovaná predložka. Hoci patrí k základným prípustkovým podraďovacím spojkám. Včera je okolnostná príslovka času. Jeho asi znamenalo neprídem.*

3.5.2. Osobitné postavenie v polohe podmetu majú citoslovcia, ktoré tvoria expresívny variant vo vzťahu k substantívam v podmete /2.2./: *Za dverami u zubára sa ozvalo bolestivé joj* /jojka-

nie sa ozvalo/. - *Hlasné kikiriki znelo od včasného rána dedinou* / kikiríkanie znelo/. - Predikátové sloveso je záväzne v tvare 3.osoby singuláru a v strednom rode.

4. Subjekt /podmet/ v slovenčine je závislý od intencie, respektíve valencie slovesa - verba finita vo funkcii predikátu. Podmet sa vyjadruje /ako potenciálny participant/ len pri subjektových predikátoch.

Explicitné vyjadrenie podmetu je závislé od toho, či sa predikát realizuje v 1. alebo 2. osobe singuláru a plurálu, vtedy je podmet /bezpríznakovo/ nevyjadrený. Lexikálne vyjadrenie podmetu zámenom v 1. a 2. osobe je príznakové, závislé od istých podmienok a neprináša novú informáciu. Vyjadrovanie podmetu v 3.osobe sa primárne, bezpríznakovo, realizuje substantívom /resp. substantiváliom/ v nominatíve, vyjadrenie zámenom /prípadne nevyjadrenie/ je závislé od kontextu alebo situácie.

Vyjadrovanie podmetu v genitíve /genitív ako partitívny pád/ je podmienené cieľom vyjadriť kvantitu, čo sa obyčajne spája aj so sémantikou slovesa v predikáte /obsahuje kvantitatívny prvok/. Kvantitatívny prvok sa pri genitíve zvýrazňuje kvantitatívnym prívlastkom ako obligatórnym členom spojenia. Funkciu kvantity pri jeho vynechaní plní melódia vety /prípadne opakovanie genitívu/. Osobitne sa vyjadruje v slovenčine zápor v genitíve.

Neurčitkový podmet je úplne závislý od sémantiky slovesa vo funkcii predikátu, ktorý má kvalifikujúci alebo identifikačný charakter.

Vyjadrenie podmetu vetou sa realizuje v spojkových alebo vzťažných podraďovacích vetách, pričom riadiaca veta môže mať vyjadrený formálny podmet.

Literatúra

Dolník, J. : Vzťah jazykovedy k vyučovaniu cudzieho jazyka / ku koncepcii gramatiky slovenčiny pre vyučovanie cudzincov/. - Slovenská reč, 57, 1992, s. 129-134.

Vincent Blanár

Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v slovenskom a slovanskom kontexte

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Po intenzívnych poradách a zrelých úvahách sa v r. 1843 Ľudovít Štúr a jeho najbližší spolupracovníci rozhodli prijať ako národný spisovný jazyk Slovákov jazyk stojaci na stredoslovenskom základe, presnejšie *kultúrnu stredoslovenčinu*. Ide o čin historického významu pre kultúrne dejiny Slovákov, ktorý si zaslúži pozornosť aj zo širšieho slavistického hľadiska. V našom príspevku si budeme všímať domácu zakotvenosť Štúrovej normotvornej kodifikácie /na čo nadväzovala a jej ďalšie osudy/ a poukážeme na Štúrovo jazykovedné dielo v slovanských súvislostiach, ako aj na postoje, ktoré v slovanskom svete Štúrov historický krok vyvolal.

Slovanské a slovenské národné obrodenie

Národoobrodenské hnutie má u slovanských národov v strednej a juhovýchodnej Európe mnohé spoločné črty. Pretože tieto národy trpeli pod politickým útlakom, v ich spoločensko-politických a kultúrnych pohyboch dôležité miesto pripadalo národoosloboditeľským programom. V ideologických a kultúrnych programoch sa osobitý dôraz kládol na jazykové otázky. V epoche národného obrodenia sa jazyk stal hlavným príznakom národnoetnickej príslušnosti. Rozkvet jazyka sa spájal s rozkvetom národnej kultúry.

Úsilie o kodifikáciu spisovnej slovenčiny sa viaže na začiatočnú fázu slovenského národného obrodenia a úzko súvisí s duchovnou klímou "osvieteného veku" v 2. polovici 18.storočia a s rozvíjajúcou sa ideológiou slovenského národného hnutia, reprezentovaného najmä vzdelaneckými vrstvami a meštianstvom. Osvietenské reformy Márie Terézie a Jozefa II. mali predĺžiť život starého poriadku a jeho vládnucich tried, mali vtesnať rozkladajúci sa svetový názor stredovekého feudalizmu do rámca osvietenského absolutizmu. To bola osobitosť hospodárskeho, spoločenského a politického vývinu v habsburskej ríši. Druhým obmedzujúcim čini-

teľom osvietenskej racionalistickej koncepcie bolo štátoprávne postavenie Uhorska v rámci habsburskej ríše. Šľachta a cirkevná hierarchia brzdili praktické uskutočňovanie osvietenských myšlienok, takže v dôsledku hospodárskej zaostalosti, nevoľníctva, slabo vyvinutého meštianstva, ale hospodárskej sily šlachty východné časti habsburského štátu zaostávali za hospodársko-spoločenským vývinom západných oblastí monarchie. No aj tak podnietilo osvietenstvo na Slovensku nebývalú duchovnú aktivitu a pozoruhodný rozvoj národného a kultúrneho života.

Začiatky celonárodného spisovného jazyka. A.Bernolák. Bernolákovské hnutie

V slovenskom národnom hnutí sa utvorili dve koncepcie, ktoré boli vo vzájomných i protikladných vzťahoch prítomné vo všetkých jazykových i kultúrno-literárnych aktivitách.

V koncepcii československej jazykovej jednoty sa zdôrazňovala príslušnosť Slovákov k starobylému a veľkému slovanskému národu; Slováci a Česi sa etnicky odlišovali, slovenčina a čeština sa pokladali za osobité dialekty slovanského jazyka, ale za spisovný jazyk sa pokladala len vypestovaná čeština. Táto vývinová línia vedie od priekopníka ideí slovenského osvietenstva v Uhorsku M.Bela, od D.Krmana, P.Doležala k J.Kollárovi a P.J.Šafárikovi. No konzervatívna, viac menej slovakizovaná čeština na Slovensku nemohla udržať krok so spisovnou češtinou v Čechách, ktorá sa od konca 18.storočia prudko rozvíja na moderný spisovný jazyk. Kollárovo a Šafárikovo úsilie /v 2. fáze ich literárnej činnosti; p. Tóbik, 1966/ vnášať slovakizmy do všetkých jazykových plánov spisovnej češtiny stroskotalo. Miešaný česko-slovenský jazykový systém nenašiel podporu ani na českej, ani na slovenskej strane. Pokus ukázal, že takáto kompromisná cesta v jazykovej otázke neexistuje. Druhá koncepcia slovenského národného obrodenia sa rozvila v lone bernolákovského hnutia. Vedomý odklon od češtiny v 17.stor. predovšetkým v katolíckej spisbe signalizoval, že čeština prestáva plniť úlohu priameho podporovateľa slovenského kultúrneho a spoločenského vývinu. Na jej miesto sa vo vyššom spoločenskom a kultúrnom vyjadrovaní dostala kultúrna slovenčina /Pauliny, 1956, s.110/. Vďaka trnavskému a bratislavskému kultúrnemu centru získala prevahu *kultúrna západoslovenčina*, ktorá prerástla svoj

pôvodný zemepisný rámec a postupne sa stávala aj jedným zo štyroch oficiálne používaných jazykov v Uhorsku /*quadruplex lingua - štverý jazyk*; Kotulič, 1987, s.266/.

Kvalitatívna zmena v tomto druhom vývinovom prúde súvisí s ďalším rozvojom ideológie slovenského feudálneho národa a poňatia národného jazyka. V otázke spisovného jazyka Slovákov urobili bernolákovci významný krok. Kým M.Bel sa vo svojom vzdelaneckom chápaní jazyka pohyboval v reláciách : /*český/ kultivovaný spisovný jazyk* a /*slovenské/ nevycibrené ľudové nárečia*, A.Bernolák ostáva v rámci slovenského národného jazyka. Spisovný jazyk - v Bernolákovej kodifikácii - sa stáva základným atribútom formujúceho sa slovenského národa a aktívnym činiteľom pri rozvíjaní vtedajšej národnej ideológie /Blanár, 1990/. Uplatnením etnického princípu slovenského národa /oproti feudálnemu stavovskému princípu/ sa v hierarchii komponentov pojmu slovenský národ dostáva na základné miesto spisovný jazyk.

Bernolákova kodifikácia slovenského spisovného jazyka vyniká širokým záberom, ktorý nijaký jazykovedec u nás doteraz neprekonal. Vo svojich po latinsky písaných spisoch podal A.Bernolák opis všetkých jazykových plánov, nevynímajúc slovnú zásobu. V súlade s osvietensko-racionalistickým poňatím chápe spisovný jazyk ako vyšší kultúrny útvar, ktorý nevychádza priamo z nárečí. Jeho kodifikácia sa opiera o hovorový úzus vzdelancov v západoslovenských kultúrnych centrách a o písanú podobu kultúrnej západoslovenčiny. Bernolák svojím dielom vlastne vytvára normu slovenského spisovného jazyka, ide o tzv. *preskriptívnu kodifikáciu* (k termínu porov. K. Gutschmidt, 1988, s.326). Hoci A.Bernolák prevzal celú osnovu (a aj mnohé východiskové formulácie) z latinského (Fr.A.Schlögelovho) spracovania návodu "*Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*" z r. 1779, ktorý bol určený na písanie základných jazykových príručiek na osvojenie si nemčiny v uhorských krajinách (p. H. Keipert, 1991), opisom gramatickej stavby, slovnej zásoby a vypracovaním pravopisnej sústavy slovenského spisovného jazyka ako prvý kodifikoval spisovnú slovenčinu ako charakteristickú zložku formujúceho sa slovenského národa a ako osobitný slovanský spisovný jazyk (samostatné nárečie slovanského národa). Týmto historickým činom sa začínajú dejiny slovenského celonárodného spisovného jazyka. Bernolákovým dielom sa dostala slovenčina do slovanskej

jazykovedy, napr. do gramatiky J. Dobrovského, do slovníkov S. B. Lindeho, J. Jungmanna a začína sa s ňou rátať pri klasifikácii slovanských jazykov.

Štúrovské hnutie. Jazykovedné dielo Ľ. Štúra

Bernolákovčina nezískala platnosť celonárodného spisovného jazyka. Zostala zväčša obmedzená na katolícku časť vzdelancov. Kodifikačné a normotvorné úsilie zavŕšila až generácia štúrovcov vo vrcholnej fáze slovenského národného obrodenia. Bernolákova a Štúrova kodifikácia predstavujú dve spisovné kodifikácie - a vzhľadom na ich preskriptívny charakter aj dve spisovné normy - jedného celonárodného jazyka, pravda, na rozličnom vývinovom stupni jeho nositeľov a v zmenenej hospodársko-spoločenskej a jazykovej situácii (p. napr. Tibenský, 1952 ai.). Aj Štúr pripomína, že Bernolák a bernolákovci kliesnili cestu k myšlienke, aby bola vyzdvihnutá slovenčina ako spisovný jazyk. Podstatnou črtou vrcholnej fázy nášho národného obrodenia bolo spájanie spisovného jazyka s národnou ideológiou. Dôležitosť celonárodného spisovného jazyka pre rozvoj národnej kultúry bystro postihol Ľ. Štúr so svojimi spolupracovníkmi. Druhou charakteristickou črtou tejto fázy národného obrodenia bolo, že po osvietenskom racionalistickom období nastúpil romantizmus so svojím záujmom o reč ľudu a ľudové slovesné umenie. A z hľadiska jazykovedných východísk bolo napokon dôležité, že sa kládli základy historicko-porovnávacej a typologickej jazykovedy. Výrazné stopy v tvorivom myšlienkovom rozlete štúrovskej generácie zanechala aj vtedajšia nemecká filozofia (Fr. Hegel, J. G. Herder). Ak k tomu pridáme významné celoeurópske hospodársko-spoločenské a politické zmeny, ktoré zasiahli i habsburskú monarchiu, vidíme, že duchovné prúdenie dostáva u nás nové rozmery. Spoločensko-politická, v širšom zmysle literárna a jazykovedná aktivita v 40. rokoch je nerozlučne spojená s menom Ľudovíta Štúra.

Lingvisticky pozoruhodnú kodifikáciu spisovnej slovenčiny po poradách v úzkom kruhu (r. 1843) a po odobrení na zakladajúcej schôdzke kultúrno-politického spolku Tatrína (r. 1844) vypracoval a slovenskej verejnosti predložil Ľudovít Štúr (*Nárečja slovenskuo*, 1846, *Nauka reči slovenskej*, 1846).

Ľ. Štúr bol tvorcom novej koncepcie slovenskej ideológie, a to predovšetkým v spise *Nárečja slovenskuo alebo potreba písaňja*

v tomto nárečí. Analýza jadra tohto diela ukazuje, že Nárečja slovenskuo svojím filozoficko-ideologickým nábojom predstavuje východiskový Štúrov spis. Na premyslených teoretických princípoch Štúr v ňom rozvíja myšlienku o primeranom (dialektickom) chápaní pojmu *Kollárovej* **slovanskej vzájomnosti** a o možnosti i potrebe vyzdvihnúť stredoslovenské nárečie na celonárodnú spisovnú reč, ktorá by pomohla pri sebapoznávacom procese uvedomovať si národnú identitu Slovákov vo všetkých vrstvách slovenskej pospolitosti. Štúr tu formuloval oproti J. Kollárovi kvalitatívne nové poňatia pojmu slovanskej vzájomnosti (bližšie P. Matula, 1979). Myšlienka slovanskej vzájomnosti, ktorá našla podporu v historicko-filozofickej koncepcii Johanna Gottfrieda Herdera (porov. kapitolu o Slovanoch v jeho diele *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*) a bola podnecovaná aj existenciou mocného slovanského štátu Ruska, sa uplatňuje i rozvíja v českom a potom slovenskom národnom obrodení. J. Kollár načrtol program slovanskej vzájomnosti ako duchovnej jednoty slovanských národov. Vychádza z poňatia Slovanstva ("slovanského národa") ako jednotného celku, ktorý má **štvorkmeňovú** štruktúru. Štúr však, opierajúc sa o princípy heglovskej dialektiky, vymedzil pojem slovanskej vzájomnosti dynamickejšie. V Štúrovom poňatí je slovanská vzájomnosť založená na rozvíjaní jeho jednotlivých zložiek : ide o vzťah jednotlivých zložiek, ktorými sú slovanské národy, k celku, ktorým je **kmeňovitosť** Slovanov. Časti slovanského celku sa majú rozvíjať ako samobytné a rovnoprávne slovanské národy. Slovanská vzájomnosť, ktorá predstavuje cieľ života Slovanov, spočíva v poznaní ducha slovanského národa. Duchovnou formou národa je jeho **nárečie** (v Štúrovej terminológii ide tu o jazyk). Slováci si uvedomujú seba ako národ. Najpevnejšou záštitou národa je jeho vlastná sila, "ktorú mi v kmeni našom slovenskom prebudiť chceme, prihovárajúc sa k nemu v jeho vlastnom nárečí, ktoré mu hovorí k srdcu a hovorí k mysli" (vydanie Ľ. Štúr, Slovenčina naša, 1957 s. 40). Tým budú slovenské literárne diela nielen obsahom (ako doteraz), ale aj formou slovenské. Rozdiely zistené konfrontačnou analýzou slovenčiny a češtiny priviedli Štúra k presvedčeniu, že Slováci predstavujú osobitný slovanský kmeň so samostatným, od českého odlišným nárečím (t. j. jazykom). Orientácia všetkého konania na ľud pri prebúdzaní sa národa a jeho povznesenia na úroveň aktívnej spoločenskej sily patrí medzi pevné stavebné kamene Štúrovej národnobuditeľskej ideológie.

Ešte pripomienku k vymedzeniu pojmového obsahu termínu **"slovenské nárečie"**, t. j. slovenský jazyk. Ide totiž o otázku, ktorá zasahuje teórie spisovného jazyka v obrodenskej dobe, a zdá sa, poskytuje kľúč k pochopeniu rozdielnych postojov k (celonárodnému) slovenskému spisovnému jazyku u predstaviteľov obidvoch koncepcií v našom národnom obrodení. Šafárikova a Kollárova identifikácia Slovákov ako osobitného slovanského jazyka sa opiera o staré špecifické nárečové znaky slovenčiny. U slovenských národných buditeľov najmä staršej generácie bolo takéto poňatie pochopiteľné, pretože vo feudálnom Uhorsku domáci spisovný jazyk nebol konštitutívnym znakom jednotlivých feudálnych národov. Hlavným znakom slovenského feudálneho národa boli slovenské nárečia. Nové poňatie vniesli do obsahu pojmu "slovenské nárečie" (t. j. jazyk) A. Bernolák a potom Ľ. Štúr svojimi normotvornými kodifikáciami spisovnej slovenčiny. V ich poňatí sa stal v pojme "národný spisovný jazyk základným, hierarchicky najvyšším komponentom oproti nárečiam celonárodný spisovný jazyk ako konštitutívny prvok slovenského feudálneho (u Bernoláka) a buržoázneho (u Štúra) národa, ktorý sa v období národného obrodenia postupne formoval. Šafárik a Kollár túto premenu v obsahu pojmu "slovenské nárečie" nepostrehli, podobne ako ju nepostrehli u Bernoláka J. Dobrovský, u Štúra J. Jungmann, K. Havlíček Borovský a i. Tak si možno vysvetliť, že v sporoch o spisovnú slovenčinu zastával P. J. Šafárik a J. Kollár tradičné stanovisko, že Slováci sú osobitný slovanský kmeň, slovenčina - so zreteľom na špecifické nárečové znaky - osobitný slovanský jazyk, ale spisovnej slovenčine nepriznávali právo stať sa samostatným slovanským spisovným jazykom. Z českých obrodencov napr. J. Jungmann pokladal spisovnú slovenčinu za variant spisovnej češtiny (Jóna, 1974), Bernolákovu normatívnu kodifikáciu ešte predtým ostro odmietol J. Dobrovský.

Koncepcia Náuky reči slovenskej (bližšie p. Blanár, 1956, s. 146-168: tam aj podrobnejšia literatúra). Štúrova gramatika má podobne ako Bernolákove diela ráz preskriptívnej (normotvornej) kodifikácie. Je však pôvodnejšia svojim poňatím. Je to teoretická gramatika, písaná v kodifikovanej slovenčine (vyzdvihnúť treba aj úsilie o slovenskú jazykovednú terminológiu). Pravda, za 40-50 rokov od Bernolákových prác zaznamenala európska jazykoveda významný pokrok. Na štúdiách v Halle sa Štúr oboznámil so základmi v tom čase sa rodiacej historicko-porovnávacej jazykovedy

(A. Fr. Pott, Fr. Bopp). Niektorými zložkami jazykovedného diela sa Štúr prikláňa aj k druhému smeru z polovice 19. stor., ktorého prvým priekopníkom je W. von Humboldt, k smeru analytickému alebo funkčnému. Humboldtova filozofia jazyka sa opiera o Kantov filozofický systém. Štúrovi bola blízka tým, že Humboldt vo svojich výkladoch uplatňuje heglovskú dialektiku. Štúr dospel v mnohých oblastiach teoretickej a praktickej činnosti k pozoruhodným poznatkom práve preto, že bol vyzbrojený Heglovou dialektickou metódou.

V Nauke Štúr využil domáci výskum (Doležal, Bernolák, Šafárik). Náhľady na pravopisné otázky majú dôležité miesto v Štúrovom jazykovednom diele tým, že Štúr tu samostatne rozvíjal domácu tradíciu (pravopisnú sústavu A. Bernoláka). Pravopisné otázky spájal s fungovaním hlásky v celom systéme. Vo svojom - vyjadrené dnešnou jazykovednou terminológiou - fonologickom pravopise sa pridržal aj morfologického hľadiska. V sústavnej gramatike sa Štúr opieral najmä o Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*. Dobrovského najviac nasledoval v kmeňosloví a skladbe. Štúrova jazykovedná terminológia ukazuje, že mal poruke i Hankovo spracovanie Dobrovského gramatiky (*Gramatika čili mluvnice českého jazyka podle Dobrovského. Dílem skrácená, dílem rozmnožená od Václava Hanky*. 2. vyd. Praha 1831). V systematickom podávaní javov Štúrova Nauka za týmito gramatikami zaostáva. Ďalej využil myšlienky mladého poľského komparatistu H. Cegielského z jeho štúdie o poľskom slovese (*O słowie polskiem*. In: Oredownik naukowy 1842, č. 32-38). Štúrovo jazykovedné dielo, prirodzene, nadväzuje na vtedajšiu jazykovedu a filozofiu. Do vývinu jazykovedného bádania u nás však Štúrovo dielo zasiahlo ako celok. Je v ňom vyjadrený istý postoj k jestvujúcej jazykovednej literatúre, niekde sa prejavuje výber a hodnotenie. Je to celkom nová aplikácia na slovenský jazykový materiál. Bolo treba hľadať nové cesty, aj pokiaľ ide o stránku terminologickú. Ľ. Štúr chápe jazyk ako vnútorne vyvážený systém, ktorý má svoju pevnú stavbu. Všetky prvky sú v ňom vzájomne spojené. Vzájomne je spojený lexikálny a gramatický plán: *slovník vykladá hmotu* (*matéria*) a *gramatika viac podobu* (*forma*) *jazyka*. Na poznaní protikladnej jednoty celku a jeho častí stojí i vlastné odôvodnenie osamostatnenia slovenského spisovného jazyka. Najprehĺbenejšou časťou morfologických výkladov Nauky je kapitola o slovese. V porovnaní s H. Cegielským i s

ostatnými súčasníkmi u Štúra badáme prvý pokus postihnúť vnútornú spätosť gramatických kategórií nášho slovesa. Slovenská teória slovesnej intencie má u Štúra svojho donedávna nespomínaného otca. Ako "zákon podstatný v slovenčine" formuloval rytmický zákon (spomínal ho už S. B. Hroboň a po ňom naznačil J. B. Guoth - Jóna, 1991, s. 77). Trvalú hodnotu v jeho jazykovednom diele má dôraz na produktívne prvky v jazyku (prenikavo postihol živú sústavu slovenského skloňovania a časovania). Niektorými (správnymi) výkladmi sa Ľ. Štúr postavil proti autorite J. Dobrovského. Oproti Dobrovskému osamostatnil výklad o morfologických kategóriách. Je to Štúrov prínos do teórie gramatiky. Štúrov model spisovnej slovenčiny predstavuje jeden z modelov konštituujúcich sa spisovných jazykov v epoche slovanského národného obrodenia. Základ spisovného jazyka nehľadá vo vypestovanom, klasickom jazyku staršieho obdobia, ako to urobil pre češtinu J. Dobrovský v Ausführliches Lehrgebäude. Štúrov model spočíva v živej ľudovej reči (v stredoslovenskom kultúrnom jazyku). Ľ. Štúr pri výbere podoby spisovného jazyka nepostupoval náhodne alebo svojvoľne, ale oprel sa o kultúrnu stredoslovenčinu používanú najmä v umelých piesňach a básňach i v ľudovej slovesnosti a prejavujúcu od najstarších čias územnú expanzivitu do susedných areálov (Pauliny, 1974).

Kodifikovaním živého jazykového útvaru je Štúr blízky poňatiu srbskej gramatiky Vuka St. Karadžića (*Pismenica srbskoga jezika*, 1814). V pravopise Štúr i Vuk prijímajú **výslovnostný princíp**: u Vuka je však výraznejší fonetický princíp, u Štúra sa popri tom uplatňuje aj morfologický princíp. Štúr najprv rozpracoval teóriu spisovnej slovenčiny a skúmal vzťahy slovenčiny k iným slovanským jazykom, najmä k češtine. Oproti tomu Vuk nepostupoval od teórie k praxi, ale svoju kodifikáciu obhajoval rozsiahlym zbieraním (a publikovaním) srbskej ľudovej slovesnosti. Pri Štúrovej kodifikácii boli vynikajúcou ukážkou kúltúrnej stredoslovenčiny Kollárove Národnie zpiewanky (I 1834, II 1835). Vuk bojoval za svoju kodifikáciu 30 rokov a až nasledujúca generácia ju pomohla zdôvodniť a uviesť do života. Nemožno si tu nevšimnúť, že o akceptovanie Vukovho pravopisu a kodifikácie sa zaslúžil D. Daničić (*Rat za srpski jezik i pravopis*, 1847), ktorý patril medzi Štúrových žiakov na bratislavskom lýceu (Horák, 1987).

Štúrovo jazykovedné dielo zo sociolingvistického hľadiska

Od svojich študijných rokov, ale najmä od pobytu v Halle Štúr prejavuje živú zainteresovanosť o dejanie v súvekej slavistike. Cestu do Lužice nevyužíva len na nadviazanie kontaktov s tamojšími národnými buditeľmi (H. Zejler, J. A. Smoler), ale dáva podnety na rozvoj lužickosrbského národnobuditeľského hnutia a vrelo podporuje myšlienku prijať v lužickej srbčine latinské písmo s českou ortografiou namiesto dovtedajšej ponemčenej ortografie. Štúr bol v širokom korešpodenčnom styku s mnohými slovanskými národnými buditeľmi (p. Listy Ľ. Štúra I-III, Ambruš, 1954-60), interesoval sa o aktuálne kultúrno-politické problémy a zaujímal stanovisko k mnohým otázkam. Nadväzovanie priateľských vzťahov s národnými buditeľmi v slovanskom svete tvorilo súčasť jeho buditeľskej práce. Pri konfrontácii rozdielnych názorov si vedel zachovať vlastné postoje a stanoviská. Týka sa to napr. názorov na ilýrske hnutie. Nehľadiac na priateľské vzťahy k osnovateľovi ilýrskeho hnutia Ľ. Gajovi, neprijal jeho ideu spojiť všetkých južných Slovanov v spoločnom spisovnom jazyku. Z proilýrskych pozícií Štúrove myšlienky kritizoval A. Tkalčevic, na Štúrovu obranu sa postavil M. Prica (Pleševički).

Štúr vo svojom spise Nárečja slovenskuo, vychádzajúc z Dobrovského dichotómie, člení slovanské kmene (národy) a tak aj ich živé nárečia (jazyky) do 11 skupín. Do 11. skupiny zaraďuje Slovákov a slovenčinu. Od samého začiatku spisovnej kodifikácie slovenčiny sa ukazuje, že slovenčina vstúpila do radu slovanských spisovných jazykov ako nemalý slavistický problém. (O tom bližšie Blanár, 1992, rkp.). Vystúpenie Ľ. Štúra a jeho spolupracovníkov vyvolalo hlasy spontánneho súhlasu i ostrého nesúhlasu. Nevôlu vyvolal Štúrov postup u Kollára a Šafárika. Na českej strane Štúrovu kodifikáciu odmietli napr. J. Jungmann, Fr. Palacký, K. Havlíček Borovský. Avšak "slovenskú odluku" nemohli zastaviť ani pohotovo vydané a ostro polemické *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky* (1846) ani neskoršie odmietavé hlasy takých jazykovedcov, ako bol napr. Fr. Pastrnek, ani oficiálna ideológia jednotného československého (t. j. českého) národa a jazyka za prvej Československej republiky. Išlo o historicky podmienený krok. V tom ohľade sú charakteristické Weingartove slová v práci *Život a dílo prof. Františka Pastrnka* (Slovanský sborník. Praha 1923, s. 7): "Studium slovenštiny bývalo a dosud je do

velké míry politicum. S vědeckého stanoviska je to jistě chyba, ale nelze jinak a musí se s tím počítati i ve vědě". Tento výrok stojí v protiklade napr. s objektívnym stanoviskom znamenitého slavistu J. Baudouina de Courtenay, ktorý považoval slovenčinu a češtinu za dva spisovné jazyky a Slovákov a Čechov za dva národy.

Štúrove myšlienky mali živý ohlas u srbských a chorvátskych študentov. Títo mladí národní buditelia sa nadchýňali a zapaľovali Štúrovými prednáškami na evanjelickom lýceu. Výraznú podporu našli Štúrove myšlienky a kroky štúrovskej generácie u ruských slavistov. V 30. a 40. rokoch minulého storočia ruskí slavisti pri svojich cestách do zahraničia začali navštevovať aj Slovensko. Venovali sa aj štúdiu slovenských nárečí. Medzi slavistov, ktorí pochopili politicko-kultúrne dejanie na Slovensku a stotožňovali sa so stanoviskom štúrovskej generácie, patril najmä O. M. Boďanskij a I. Sreznevskij. Najužšie kontakty nadviazal s činiteľmi štúrovského hnutia významný ruský filológ I. Sreznevskij. Študoval na Slovensku nárečia a usilovne zbieral materiál pre nárečový slovník. V liste z 18. 4. 1844 Ľ. Štúr informuje Sreznevského o rozhodnutí používať slovenčinu ako spisovný jazyk. Boďanskij a Sreznevskij vo svojich univerzitných prednáškach v 40. rokoch minulého storočia venovali pozornosť popri češtine aj slovenčine. Sreznevského žiak I. D. Florinskij vyvolal stať o slovenčine v rámci svojich prednášok zo slovanskej jazykovedy (*Lekcii po slavianskom jazykoznaniju*, II. Petrohrad-Kyjev, 1897, s. 220-344) živú diskusiu o slovenčine. Zatiaľ čo slavianofili ako Lamanskij, Danilevskij, Budilovič, podobne ako A. N. Pypin horlili za zjednotenie slovanských spisovných jazykov a Štúrov krok neodobrovali, koncom 19. storočia v ruskej slavistike zvíťazil názor, že slovenčina je samostatný jazyk v rámci slovanských jazykov. Táto línia vedie cez A. M. Seliščeva (*Slavianskoje jazykoznanije*, I. zv., *Zapadno-slavianskije jazyky*, s. 127-218) po dnešných slavistov, ako je N. A. Kondrašov, L. N. Smirnov, R. Tuguševa, ktorí sa venujú (aj) výskumu slovenčiny na úrovni súčasnej slovenskej a slovanskej jazykovedy (p. Stanislav, 1957, A. N. Kondrašov, 1974).

Štúrova a štúrovská jazyková prax. Štylistická diferenciácia a rozvoj slovnej zásoby spisovnej slovenčiny

Štúrova kodifikácia neobsiahla zložku, ktorá bola v týchto prelomových časoch mimoriadne dôležitá, a to opis slovnej zásoby.

Zásadný význam pre rozvoj a ustaľovanie spisovnej normy v lexike i v iných jazykových plánoch malo vydávanie vynikajúcich diel krásnej literatúry a literárnych periodík (Nitra II. Orol tatránsky, od r. 1845), odborného časopisu kritického charakteru (Slovenské národné noviny, od r. 1845), časopisu praktického ekonomického zamerania (Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život) a mnohých iných diel. Pod tlakom rozvetvených komunikačných potrieb sa prudko rozvíja lexika nového spisovného jazyka, pokiaľ ide o inventár lexikálnych prvkov a ich sémantickú stavbu, a ustaľovali sa súbory diferencovaných štylistických prostriedkov. Na definitívnom víťazstve štúrovskej spisovnej slovenčiny mal základný podiel všestranný rozmach kultúrnojazykovej praxe (Šmatlák, 1988, s. 333—4).

V štúrovskej epoche dostáva slovná zásoba spisovnej slovenčiny svoju typologicky charakteristickú tvárnosť. Pri obohacovaní slovnej zásoby sa využívali všetky obvyklé slovotvorné postupy, (p. napr. Kondrašov, 1974, s. 189 n.). Z hľadiska typologického boli najdôležitejšie dva pramene štúrovskej kodifikácie, ľudová reč a preberanie z češtiny (p. aj Pauliny, 1974). Porovnávaním slovenskej a českej slovnej zásoby zistil Štúr výrazné rozdiely a osobitosti v slovenskej ľudovej lexike. Ľudová reč sa stala pre Štúra a štúrovcov základným prameňom spisovnej slovnej zásoby. **Ľudovú hovorovosť** si spisovná slovenčina dodnes uchovala ako typický znak nielen spisovnej lexiky, ale celého spisovného jazyka (Pauliny, 1974, Sabol, 1989). Druhý prameň sa týka prevzatej lexiky. Charakteristickú vrstvu slovenskej spisovnej slovnej zásoby tvoria prevzaté slová z českého fondu. Preberanie slov z českých zdrojov malo u nás dlhú tradíciu už od kultúrnej slovenčiny. Táto tradícia žila aj u štúrovcov. Nová odborná slovná zásoba sa u štúrovcov len sčasti tvorí samostatne. Terminológia nových vedeckých odborov a množstvo abstraktnej lexiky sa za štúrovskej doby preberá z češtiny, kde sa systematicky vytvárala zásluhou príslušníkov Jungmannovej školy. Táto tendencia u nás pretrvávala aj v matičnom a martinskom období a do istej miery sa uplatňovala aj neskôr. Štúrovci mali pre voľnejšie preberanie z češtiny sociolingvistické i jazykovedné dôvody. M. M. Hodža v spise *Větín o slovenčine* (1846, s. 86-87) pripomína, že slovenský odborný slovník možno adaptovať z češtiny, lebo "z väčšej čiastky je už v češtine vydobudnutý". Hodžov názor je v súlade so Štúrovou praxou, ktorá mala odôvodnenie v jeho filozofii jazyka. Štúr odmietal

miešanie tvarov v gramatickej stavbe spisovnej slovenčiny. Slovnú zásobu však chápe v zmysle Heglovho protikladu duch - hmota ako matériu oproti forme jazyka (gramatike). Forma jazyka je dôležitejšia ako jeho matéria (p. aj Pauliny, 1974). Preto bolo pre Štúra aj štúrovcov prijateľné rozvíjanie slovnej zásoby konvergentne s českou slovnou zásobou na rozdiel od výraznejších divergencií (t. j. svojrázností) v gramatike. Od štúrovského obdobia sa teda datujú **dve základné vrstvy v našom spisovnom slovníku** : *ľudová* a *knižná*, do značnej miery prevzatá z češtiny (p. Novák, 1932, Auty, 1953, Blanár, 1956). Pre spisovnú slovenčinu je v porovnaní so spisovnou češtinou dodnes charakteristická väčšia divergencia v gramatike (najmä v morfológii) a v hláskosloví, a výraznejšia konvergencia v lexike (najmä v terminologickej a abstraktnej).

"Opravená" slovenčina. Hattalova a Camblova kodifikácia

Celonárodné prijatie Štúrovej kodifikácie a štúrovskej normy si vyžiadalo asi 10 rokov prudkých jazykových sporov a bojov. Už na rokovaniach Tatrína sa ukázali rozdielne názory na pravopis a gramatiku. Štúrovu kodifikáciu sa usiloval upravovať jeho najbližší spolupracovník M. M. Hodža. Hodžove názory v podstate prijímal mladý M. Hattala. Hodžove a Hattalove návrhy na pravopisné a hláskoslovné úpravy prijímala slovenská verejnosť so sympatiami. Puto domácej tradície bolo príliš silné. Hattala uplatnil svoje návrhy v latinsky písanej gramatike (*Grammatica linguae slovenicae collatae cum proxime cognata bohemica*. 1850) a o dva roky neskôr v *Krátkej mluvnici* (1852). Toto neveľké dielo vzniklo na základe dohody popredných bernolákovcov a štúrovcov v r. 1851 v Bratislave o spoločnom postupe pri zavádzaní jednotnej podoby spisovného jazyka vo vydávaných časopisoch a publikáciách (Smirnov, 1981, Jóna, 1985 s. 23). V bojoch o spisovný jazyk v 50. rokoch, keď bol priam ohrozený osud spisovnej slovenčiny, široká kultúrna verejnosť dala prednosť štúrovskej slovenčine v tejto hodžovsko-hattalovskej úprave (**"opravená" slovenčina**) pred bernolákovčinou, češtinou a tzv. staroslovenčinou. Hattala prijal prvky historicko-etymologického pravopisu (graféma y v etymologických pozíciách znamenala priblíženie slovenského pravopisu k českému). Ešte v 30. rokoch Ľ. Novák (1935) ukázal, že hodžovsko-hattalovská pravopisná úprava predstavovala krok späť

oproti Štúrovmu pravopisu. V spoločenskej situácii, ktorá bola v 50. - 70. rokoch na Slovensku, hodžovsko-hattalovská pravopisná úprava a neskoršie celkove pozoruhodná Hattalova jazyková kodifikácia (s historizujúcim chápaním jazyka : *Mluvnica jazyka slovenského*, 1864 a *Skladba jazyka slovenského*, 1865) sa ukázali ako prijateľné pre všetky vrstvy slovenského národa a ako zjednocujúci činiteľ rozdrobenej slovenskej pospolitosti zohrali pozitívnu rolu. Z Hattalovej kodifikácie vychádzal úzus slovenčiny v matičných rokoch. Historizujúce prvky Hattalovej kodifikácie boli však v ďalšom vývine nášho spisovného jazyka zdrojom mnohých nedôsledností a ťažkostí.

Významné dielo v dejinách kodifikačných aktov spisovnej slovenčiny vykonal S. Cambel. U Cambla sa kodifikácia po prvý raz opiera o kritické zhodnotenie súvekého spisovného úzu a jazykovej praxe (martinských) redaktorov, ktorí tento úzus usmerňovali a spolutvorili. S. Cambel najprv vypracoval kodifikáciu pravopisu (*Slovenský pravopis*, *Historicko-kritický nákres*, 1890). Usiloval sa podať logické a ľahko pochopiteľné pravidlá slovenského historicko-etymologického pravopisu. Základom kodifikácie spisovnej slovenčiny až do roku 1931 sa stala Camblova *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902). Cambel vychádza zo systému živého jazyka a zo spisovnej normy martinského centra. V martinskom období sa nepodarilo vypracovať prepotrebnú lexikálnu kodifikáciu, ktorá by bola uľahčila prácu pri rozvíjaní slovnej zásoby v oblasti, v ktorej najviac narastali pomenovacie potreby t. j. pri tvorení nových terminológií. Nevznikol ani praktický slovník na úrovni matičného Loosa. Pri budovaní terminológie nových vedeckých a výrobno-technických odborov sa vychádzalo najmä z vypracovanejšej českej terminológie: odborné názvoslovie tých odvetví, ktoré mali na Slovensku svoju tradíciu, viacej sa opieralo o domácu profesionálnu terminológiu.

Nedostatok odbornej lexikálnej kodifikácie sa ťahá ako červená niť dejinami spisovnej slovenčiny od Štúra po 60. roky tohto storočia. Preto slovná zásoba predstavovala donedávna najdiskutabilnejšiu oblasť našej kodifikácie (Blanár, 1987).

Záver

V epoche národného obrodenia sa dostáva do popredia úloha spoločenského fungovania spisovného jazyka ako významného činiteľa v emancipácii národného spoločenstva. Osobnosti, ktoré postihli tieto vývinové zákonitosti, stávajú sa určujúcimi predstaviteľmi národnoobrodenského hnutia. Filozofiu slovenského národného hnutia v 1. pol. 19. stor. najpregnantnejšie formuloval Ľ. Štúr, vedúca osobnosť v tejto epoche. V slovenskom národnom obrodení sa úsilie o formovanie celonárodného spisovného jazyka na Slovensku v porovnaní s prevažnou väčšinou novodobých slovanských spisovných jazykov oneskoruje. Práce kodifikátorov spisovnej slovenčiny A. Bernoláka a najmä Ľ. Štúra sa dôstojne zaraďujú medzi slovanské kodifikačné diela tejto epochy.

Ťažisko Štúrových jazykovedných prác spočíva v kodifikácii slovenského spisovného jazyka. Štúrova (vedecká) gramatika je dielo podnetné teoretickou koncepciou i opisom živého stredoslovenského kultúrneho jazyka. Táto preskriptívna gramatika je pozoruhodné dielo aj v širšom slavistickom kontexte. Štúr prejavil schopnosť preniknúť k živým a produktívnym jazykovým javom a niektorými samostatnými výkladmi a postojmi sa neváhal postaviť proti autoritám vtedajšej slavistiky. Jeho vnútorne vyvážený opis slovenčiny bol historický čin s veľkým spoločenským a kultúrnym dosahom, ktorý obstál v ohni neskorších skúšok. Natrvalo bola daná základná norma a východisko ďalšieho vývinu spisovnej slovenčiny ako atribútu novodobého slovenského národa.

Literatúra

AUTY, R.: *The Evolution of Literary Slovak*. -In: Transaktion of the Philological Society, 1953, s. 143 -160.

AUTY, R.: *Jazykové koncepcie u Dobrovského a Jungmanna*. -In: Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Univerzitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna. Red. A. Jedlička et al. Praha 1974, s. 122-124.

BLANÁR, V.: *Slovenčina v Dobrovského klasifikácii slovanských jazykov*. Slavia, 23, 1954, s. 152-158.

BLANÁR, V.: *Kodifikácie v dejinách slovenčiny*. (Na 200. výročie Bernolákovej kodifikácie.) Kultura slova, 21, 1987, s. 257-265.

BLANÁR, V.: *Podmienky a predpoklady vývinu spisovnej slovenčiny*. -In: Wiener slawistische Almanach. Festschrift Ľubomir Ďurovič zum 65. Geburtstag. Red. A. Binder et al. Band 22/26, 1990, s. 101-109.

BLANÁR, V.: *Slovenčina a čeština ako slavistický problém*. 25 s. (rkp.)

BROZOVIĆ, D.: *Češki standardni jezik kao etalon u doba slavenskih narodnih preporoda*. -In: Slovenské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Universitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna. Praha 1974, s. 39-48.

GUTSCHMIDT, K.: *Probleme der Periodisierung der Geschichte slawischer Schriftsprachen*. Zeitschrift für Slawistik, 33, 1988, s. 321-327.

HORÁK, E.: *Vuk Karadžić a Ľudovít Štúr*. -In: Studia Academica Slovaca, 16, 1987, s. 127-136.

HORÁLEK, K.: *Josef Jungmann a Vuk Stefanović Karadžić*. -In: Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Universitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna. Red. A. Jedlička et al. Praha 1974, s. 135-137.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: *Príspevok k štýlu štúrovskej prózy*. Štýl prózy Jána Kalinčiaka. Bratislava 1964.

JÓNA, E.: *Teória slovenského spisovného jazyka a jeho kodifikácia na rozhraní 19. a 20. storočia*. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Spoločenské vedy. Philologica 3. Universitas Comeniana, Facultas paedagogica Tyrnaviensis. Red. L. Horečný. Bratislava 1973, s. 15-45.

JÓNA, E.: *Utváranie spisovného jazyka slovenského a Josef Jungmann*. -In: Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Univerzitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna. Red. A. Jedlička et al. Praha, 1974, s. 139-146.

JÓNA, E.: *Postavy slovenskej jazykovedy v dobe Štúrovej*. Bratislava 1985.

JÓNA, E.: *Štúrova gramatika*. Slovenská reč, 56, 1991, s. 65-78.

KEIPERT, H.: *Die "Wiener Anleitung" in der slavischen Grammatikografie des ausgehenden 18. Jahhrhunderts*. Zeitschrift für slavische Philologie, 51, 1991, s. 23-59.

KONDRAŠOV, N. A.: *Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny*. Z rukopisu preložila M. Masárová. Bratislava 1974.

KOTULIČ, I.: *Bernolákovská spisovná slovenčina a kultúrna západná slovenčina*. Kultúra slova, 21, 1987, s. 265-271.

LACZIOK, M.: *Kopitar a slovenčina*. (Z dejín slovensko-slovinských vzťahov.) -In: Literárne vzťahy Slovákov a južných Slovanov. Zborník z vedeckej konferencie v Smoleniciach od 30. 10. do 1. 11. 1966. Red. Z. Klátik. Bratislava 1968, s. 138-145.

Listy Ľudovíta Štúra I-III. Pre tlač pripravil a poznámky napísal Dr.Jozef Ambruš. Bratislava 1954, 1956, 1960.

MATULA, V.: *Kollárovská a štúrovská koncepcia slovenského národa a slovanskej vzájomnosti*. -In: Studia Academica Slovaca, 8. Red. J. Mistrík. Bratislava 1974, s. 177-187.

Nacionaľnoje vozroždenije i formirovanije slavianskich literaturnych jazykov. Red. S. B. Bernštejn et al. Moskva 1978.

NOVÁK, Ľ.: *K vnitřním dějinám spisovné slovenštiny*. Slavia, 11, 1932, s. 73-99, 295-322.

PAULINY, E.: *Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry*: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Zborník materiálov z konferencie Historického ústavu SAV. Bratislava 1956, s. 99-124.

PAULINY, E.: *Pramene Štúrovej kodifikácie*. -In: Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Univerzitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna. Red. J. Jedlička et al. Praha 1974, s. 67-71.

SABOL, J.: *Pri prameňoch slovenčiny*. Zápisník slovenského jazykovedca, 8, 1989, s. 1-5.

SMIRNOV, L. N.: *Otraženije v literaturno-jazykovoj sfere borby za konsolidaciju slovackoj nacii* (seredina 19. v.) -In: Formirovanije nacij v centraľnoj i jugo-vostočnoj Evrope. Moskva 1981, s. 197-211.

ŠMATLÁK, S.: *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*. Bratislava 1988.

TIBENSKÝ, J.: *Význam diela Antona Bernoláka vo vývine nášho spisovného jazyka*. (190 rokov od narodenia - 4. októbra 1952). Kultúrny život, 7, 1952, č. 40, s. 9.

TÓBIK, Š.: *Šafárikov a Kollárov jazyk*. Príspevok k vývinu českého a slovenského spisovného jazyka v období národného obrodenia. Philologica 1. Bratislava 1966.

Ján Bosák

Sociolingvistický pohľad na kodifikáciu Sama Cambla (1856-1909)

JÚĽŠ SAV, Bratislava

1. V široko a komplexne vymedzenom predmete sociolingvistiky, ako to ešte na začiatku sociolingvistických výskumov načrtol W. Labov (1976), významné miesto patrí aj sledovaniu vývinových zmien v jazyku a odhaľovaniu ich príčin. Vznik a formovanie (národných) spisovných jazykov a kodifikačné procesy s nimi spojené sú z pohľadu sociolingvistiky mimoriadne vhodným objektom takéhoto výskumu. Veď napríklad prví kodifikátori slovenčiny museli (okrem politických a národných otázok) riešiť aj problematiku *diglosie* - ak nie aj *triglosie* (1), dôsledky *jazykových kontaktov*, otázku *variantov* a *invariantov* a mnohé ďalšie výsostne sociolingvistické témy.

Pri analýze vývinových tendencií v slovanských spisovných jazykoch v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia sa prišlo k záverom, že toto obdobie má vo vývine všetkých slovanských jazykov kľúčový význam: v dôsledku širokej demokratizácie spisovných jazykov **sa rozširuje počet komunikačných sfér** (predovšetkým sféra publicistiky a vedeckej tvorby, kde sa predtým zväčša používali cudzie jazyky) a prejavuje sa výrazný **vplyv prostriedkov bežného hovoreného jazyka** na utváranie a formovanie spisovných noriem. (2) Je to kľúčové obdobie aj vo vývine slovenského spisovného jazyka, pretože sa v ňom položili základy súčasného rozvoja jazyka. Kodifikačná činnosť Sama **Cambla** (1856-1909), žiaka **F. Miklosicha** vo Viedni a **M. Hattalu** v Prahe, potom redaktora a vládneho úradníka v Budapešti, v jazykovej situácii na prelome storočí reflektuje tieto tendencie (porov. aj Bosák, 1984) a zároveň završuje formovanie modernej slovenčiny na stredoslovenskom základe.(3)

Chceli by sme zdôrazniť, že aj napriek istej rozpornosti Camblovej osobnosti *bola práve jeho kodifikácia všeobecne prijatá* a najmä vďaka Jozefovi Škultétymu (1853-1948) ďalej rozvíjaná až po začiatočnú hranicu súčasnej spisovnej slovenčiny - po štyridsiate roky 20. storočia. (4) Aj napriek teoreticky neakceptovateľnej

hypotéze o južnoslovanskom pôvode slovenčiny a zásadnej požiadavke o "obnovovaní pôvodných slovenských spôsobov vyjadrovania" (porov. Pauliny, 1983, s. 222) S. Cambel dokázal kodifikáciu robiť objektívne, držať sa faktov, uvádzať stav vecí tak, ako sa zaužívali, nie ako by ich on osobne chcel mať. Diskutabilné veci vynechával, aby nikoho nenútil prijať kodifikáciu, v ktorej sám videl nedoriešené veci (porov. Marsinová, 1973).

Cieľom nášho príspevku je zo sociolingvistického aspektu poukázať na Camblov prístup v riešení súdobej jazykovej situácie. Nehodnotíme Camblovu kodifikáciu podľa toho, ktoré javy z nej sa konkrétne uplatnili aj v dnešnej kodifikácii, hoci podľa J. Oravca (1973, s. 107) „v našej gramatike niet náročnejšieho javu, ktorého by sa nebol dotkol, a to zväčša správne". V našom hodnotení sa opierame iba o kodifikačné práce S. Cambla: *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887), *Slovenský pravopis* (1890) a *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902).

2. V skúmaní dejín slovanských spisovných jazykov sa uplatňovali aj uplatňujú viaceré prístupy. Tak mladý E. **Pauliny** r. 1948, očarený štrukturalizmom, v úvode svojich prvých dejín spisovnej slovenčiny prízvukuje, že „dejiny spisovného jazyka sú dejinami vzniku, zániku a zmien jednotlivých jeho štýlov" (Pauliny, 1948, s. 7), no o 35 rokov neskôr vo svojich zrelých, posledných dejinách spisovnej slovenčiny (Pauliny, 1983) sa priklonil v podstate ku komunikačnému prístupu. Aj keď sám túto terminológiu explicitne nepoužíva (porov. o tom Jedlička, 1985), na komunikačnú úroveň dopracoval najčastejšie uplatňovaný metodologický prístup - skúmanie spisovnej normy v súvislosti s vývinom spoločnosti. Napokon tento základný metodologický princíp sa málokedy uplatňuje vo svojej "čistej" podobe, obyčajne sú tu vždy presahy do iných metodológií. Tak V. **Blanár** (1987) pri opise kodifikácií v dejinách slovenčiny zdôrazňuje *úlohu používateľa* spisovného jazyka a *význam osobností* pri kodifikačnom akte. Útvarovo a diachrónne pristupuje k hodnoteniu vývinu slovanských spisovných jazykov R. **Auty** (1958), keď operuje so *vzťahom spisovného jazyka a nárečí* v relácii so vzťahom nového spisovného jazyka k staršej spisovnej tradícii. Ešte náročnejší prístup voli F. **Miko** (1973) rozlišovaním tzv. *kultúrneho základu spisovného jazyka* a *jeho hovorového komponentu*. Najnovšie R. Lencek (1985) hovorí v súvislosti s vývinom slovanských spisovných jazykov o uplatňovaní troch funkcií - unifikačnej, separačnej a prestížnej.

Sociolingvistický prístup v skúmaní vývinu spisovného jazyka má v porovnaní s metodologickými prístupmi opisnej lingvistiky prednosť v tom, že tento vývin chápe komplexne, v jednote komunikačnej, sociálnej a jazykovej zložky. Práve vývin jazyka plasticky zvýrazňuje a zviditeľňuje sociálno-komunikačný charakter jazyka: spisovný jazyk vzniká alebo sa prijíma na základe špecifických komunikačných potrieb, vzniká v sociálnej interakcii príslušníkov daného spoločenstva (porov. Barnet, 1982, s. 12). Ukážeme teraz, ako možno základné sociolingvistické pojmy aplikovať na kodifikačné dielo S. Cambla.

2.1. Základným východiskovým pojmom sociolingvistickej analýzy je **jazyková situácia** (porov. napr. Jedlička, 1974; 1978; Nikoľskij, 1974 a i.). Jazyková situácia je komplexný pojem, zahŕňajúci jazykovú, sociálnu a komunikačnú zložku, ako aj vzťah jazykového alebo komunikačného spoločenstva, diferencovaného sociálne, regionálne a generačne, k jednotlivým útvarom (formám, varietám) jazykového celku so zreteľom na ich používanie v komunikačnom priestore. V praktickej analýze to znamená v danej jazykovej situácii *určiť koexistujúce jazykové útvary*, *určiť dominantný jazykový útvar* (resp. vzťah), *všímať si interferencie* pri stretávaní jednotlivých noriem, ako aj rozdiely v jednotlivých komunikačných sférach.

2.2. V sociolingvisticky a komunikačne orientovanej teórii spisovného jazyka vstupuje ďalej do základnej pojmovej a inštrumentárnej sústavy ako rozhodujúci činiteľ *používateľ (nositeľ) jazyka*, čo prináša viaceré zmeny v chápaní vzťahu normy a kodifikácie (porov. Barnet, 1979). Teda: *Spisovná norma je nielen jazyková kategória, ale aj sociálne prijímaná realizácia jazykového systému spisovného jazyka.* Kodifikačné zobrazenie normy sa uskutočňuje prostredníctvom teoretického poznania systému, ako aj úzu - úzus je jedinou bezprostrednou, empirickou danosťou. *Kodifikácia je predovšetkým postojový jav* a v kontexte sociálnej komunikácie nemôže byť jednostranne orientovaná len na apriórny ideál jazykového systému, pretože jej pragmatické zretele musia zabezpečiť prijatie kodifikácie v praxi - - používatelia jazyka sa s ňou musia identifikovať.

3. Premietnime teraz tieto základné pojmy do jazykovej situácie poslednej štvrtiny 19. storočia, ktoré sa v dejinách spisovnej slovenčiny označuje ako tzv. **martinské obdobie** (1875-1918). Podľa J. **Ružičku** (1970, s. 194, poznámka 1) jazykovopoliticky

toto obdobie charakterizuje *genocídna politika* v Uhorsku. Jazykovo toto obdobie charakterizuje *veľká rozkolísanosť úzu a jazykovej praxe* (Jóna, 1973); sám S. Cambel v Slovenskom pravopise (Predmluva, s. III) píše: "*Inak učia mluvnice, inak píšu spisovatelia, a ešte aj medzi sebou rozchodia sa i mluvnice i spisovatelia.*" Hoci na zdroje tejto rozkolísanosti možno faktograficky poukázať v rámci protirečení v danej jazykovej situácii, jej pôvod a korene treba skôr hľadať v celom reťazci (postupnosti) predchádzajúcich kodifikácií, v ich vývinovej stratifikácii.

V polovici 19. storočia "*panoval na Slovensku v otázke spisovného jazyka nepredstaviteľný chaos*" (Pauliny, 1983, s. 196). Povedané sociolingvisticky - *existovalo tu popri sebe viacero jazykových útvarov* (variet) s odchodnou sociálno-komunikačnou potenciou a rozdielnym komunikačným priestorom: **čeština** v tradičnej podobe, a to nielen v náboženskej (evanjelickej) komunikačnej sfére, ale ešte aj v oblasti krásnej literatúry a náukovej spisby; tzv. **staroslovenčina** v niekoľkých variantoch, r. 1850 dokonca kodifikovaná A. **Radlinským** (Prawopis slovenský s krátkou mluwnicí) a pričinením Jána Kollára zavádzaná ako oficiálny spisovný jazyk do škôl a inštitúcií; **bernolákovčina** orientovaná na štúrovskú slovenčinu, ale ešte aj na kultúrnu západoslovenčinu a češtinu; ***štúrovská slovenčina*** *podľa kodifikácie Ľ. Štúra, ale aj s odchýlkami Jozefa Miloslava* Hurbana, ako aj jej *hodžovská podoba.*

Vývinová tendencia smerujúca k jednote spisovného jazyka a k odstráneniu tejto komunikačnej disparátnosti bola však taká silná, že sa - ako je známe - r. 1851 stretli v Bratislave popredni predstavitelia štúrovcov a bernolákovcov a v podstate sa dohodli na štúrovskej kodifikácii spisovného jazyka s pravopisnými, hláskovými a tvaroslovnými úpravami, ktoré navrhol Michal Miloslav **Hodža** (*Epigenes Slovenicus*, 1847; *Větín o slovenčine*, 1848) a ktorým filologickú podobu a odôvodnenie dal Martin **Hattala** už v práci *Grammatica linguae slovenicae* (1850) a neskoršie v prácach *Krátka mluvnica slovenská* (1852) a *Mluvnica jazyka slovenského* I-II (1864-1865) (porov. Pauliny, op. cit.).

Táto hodžovsko-hattalovská kodifikácia bola kompromisom, čo signalizuje aj sám termín "*opravená*" či *reformovaná slovenčina*, aj stanovisko Ľ. Štúra k Hattalovej kodifikácii v Slovenských pohľadoch r. 1851: *„Trebars by sa i pri týchto formách vo vzťahu na slovenčinu jedno-druhé povedať dalo, predsa i v tých formách stalo*

sa shodnutie...horespomenutých mužov...hlavne a nevyhnutne a predovšetkým konečne nevyhnutne potrebnú jednotu reči spisovnej pred očima majúcich. Opakujeme že ohľadom na dôležitosť túto, všetky inšie ohľady prevyšujúcu stalo sa shodnutie zmienené a popustily zvláštnosti daktoré strednej reči slovenskej.' S. Cambel v Slovenskom pravopise (1890, s. 68, poznámka 1) označil prijatie Hattalovej mluvnice ako oportunizmus, a to bola podľa neho aj jedna z príčin, prečo si ju málo všímali spisovatelia.

3.1. Hodžovsko-hattalovskou kodifikáciou sa teda dosiahla jednota iba na základe dohody, na základe *„vyššieho záujmu"* ako jazykovo-komunikačného. Historicky bolo takéto rozhodnutie oprávnené, z hľadiska ďalšieho vývinu spisovnej slovenčiny však ešte neznamenalo zavŕšenie zjednocovacieho procesu. Pokúsime sa preto poukázať na príčiny takéhoto vývinu.

V jazykovej situácii v polovici 19. storočia by bol návrat k češtine znamenal retardačný čin. Hoci čeština dlhé obdobie plnila funkciu kultúrneho jazyka slovenskej národnosti (kultúrnym jazykom slovenských evanjelikov bola od reformácie v 16. storočí), vo vtedajšej jazykovej situácii nestačila už spĺňať komunikačné požiadavky modernej a diferencujúcej sa spoločnosti: staršia spisovná tradícia ustúpila teda novému spisovnému jazyku.

Na druhej strane však ako zjednocujúci činiteľ neprichádzala do úvahy ani Štúrova kodifikácia spisovnej slovenčiny osnovaná na ústnej (hovorenej) forme kultúrnej stredoslovenčiny, pretože jej norma za krátky čas svojho jestvovania bola nepevná a neustálená, hoci mala silnú oporu vo vynikajúcich dielach autorov krásnej literatúry. A tak vlastne hodžovsko-hattalovská kodifikácia bola na istý čas jediným možným - kompromisným - východiskom. V hodžovsko-hattalovskej kodifikácii *sa síce zachoval jej stredoslovenský interdialektový základ*, lež *pilotnou orientáciou sa stalo etymologizovanie*, *"návrat"* slovenčiny do rodiny slovanských jazykov, ktoré malo podľa S. Cambla (Slováci a ich reč, 1903, s. 228) *„slúžiť za most nazad k češtine"*.

Ako sa však ukázalo už o krátky čas, hodžovsko-hattalovskej kodifikácii chýbal veľmi dôležitý znak - *pragmatický* rozmer. Hodžovsko-hattalovská kodifikácia sa neprijímala predovšetkým preto, lebo sa *vzďaľovala od živej reči*; M. Hattala menil pravopis slov a tvarov nie na základe štúdia živej slovenčiny, ale na základe svojich teórií; ako osobnosť stratil autoritu u spisovateľov; nepridržali sa ho ani ďalší kodifikátori J. Viktorin a F. Mráz. Najväčšia

rozkolísanosť bola v pravopise, ktorý sa obmieňal podľa češtiny alebo v protiklade k nej, podľa ruštiny alebo v protiklade k nej, podľa populárnej etymológie a napokon aj podľa rodného nárečia pisateľa (podrobne Jóna, 1973, s. 33 n.). Rozkolísanosť úzu bola aj objektívnym dôsledkom rozširovania komunikačných sfér spisovného jazyka. Okrem „vedúcej" sféry umeleckej literatúry sa používanie spisovnej slovenčiny rozšírilo aj do ďalších sfér (noviny a časopisy, odborná literatúra, ľudové a stredné školy, spolky, a úrady). To všetko destabilizovalo relatívne jednotnú hodžovsko-hattalovskú normu.

3.2. Kde na rozdiel od predchádzajúcich kodifikácií hľadal jednotu S. Cambel? Predovšetkým objektívne vystihol súdobú jazykovú situáciu, keď v rámci všetkých koexistujúcich jazykových útvarov (variet) za dominantný protiklad pokladá vzťah *domáci jazyk - cudzí jazyk* (konkrétne vzťah slovenčiny k ruštine, resp., češtine). Zreteľné je to najmä v práci Príspevky k dejinám jazyka slovenského (1887), kde upozorňuje na nesprávnosť používania rusizmov v slovenčine v jazyku Viliama Paulinyho-Tótha, s. 33-69; (5) no ešte markantnejšie v najrozsiahlejšej kapitolke *Ruské živly v spisovnom jazyku slovenskom* (s. 70-114), zostavenej ako *slovníček rusizmov*. V práci Slováci a ich reč (1903, s. 219) o tom píše: *„Spisovnej reči slovenskej vymeral cestu jej historický rozvoj. Z tej príčiny r. 1887 oprel som sa porušťovaniu spisovnej reči slovenskej. V rozprave...nájde čitateľ odstrašujúci obraz porušťovania slovenskej reči v rokoch osemdesiatych..."*. V Slovenskom pravopise zasa viac upozorňuje na čechizmy v slovenčine; táto práca je z hľadiska Camblovho opisu stretávania noriem už akoby na prechode k jeho Rukoväti (1902).

Ak by sme na Camblovu kodifikačnú činnosť aplikovali už spomínané funkcie charakterizujúce vývin slovanských spisovných jazykov (Lencek, 1985), po realizovaní unifikačnej (zjednocovacej) funkcie spisovného jazyka, ktorá sa naplnila predchádzajúcimi kodifikáciami, S. Camblovi pripadlo realizovať **separačnú** (delimitačnú) funkciu, upevniť jednotu spisovnej slovenčiny na základe oddelenia (separácie, delimitácie) od češtiny. (6) Dôraz kládol na samobytnosť slovenčiny v rámci slovanských jazykov a bol to akt uskutočnený v zhode s vtedajším vývinom slovenčiny v konkrétnej jazykovej situácii, preto by sa nemal hodnotiť negatívne

(napríklad ako purizmus), aj keď k tomu zvádzajú Camblove výroky ako *„očisťovať slovenčinu"*, *„bojovať proti..."*, *„Slovák tak povie"*, *Ľud slovenský takto vraví* a ďalšie. (7)

Objektívne, nie negatívne hodnotenie plne podporuje aj ďalší kodifikačný akt S. Cambla realizovaný v diele *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902). Po vydelení (delimitácii) slovenčiny od ruštiny a češtiny sa v novej jazykovej situácii stal dominantným **nový protiklad**, a to **spisovný jazyk** - *nárečia*. S. Cambel tu zasa objektívne v zhode s vývinom hľadal normu v živom úze nositeľov jazyka ako jedinej, bezprostrednej empirickej danosti. Pridŕžal sa faktov, chcel kodifikovať iba to, čo podľa jeho mienky bolo isté. Mal zmysel pre systémovosť, no nepresadzoval ju proti živému stavu (porov. Oravec, 1973, s. 109); významnú úlohu pripisoval práve úzu.

4. S. Cambel v jazykovej situácii na prelome storočí reagoval adekvátne sociolingvisticky. V rámci slovenského národného jazyka v zhode s vývinom objektívne určil dominantný protiklad medzi koexistujúcimi jazykovými útvarmi (formami, varietami). Spisovný jazyk (spisovnú reč) kodifikoval na základe tzv. *martinského úzu* a *živého jazyka* (niekedy používa aj termíny *„obecná mluva"*, *„pospolitá reč"*), ktorý chápe ako nadnárečový útvar; na takúto konštatáciu nás okrem iného oprávňuje aj Camblovo terminologické *odlišovanie* **nárečia**, **podrečia** a **hovoru** (sugestívne sa na nositeľov nárečí podľa jednotlivých regiónov obracia najmä v Rukoväti). Camblova kodifikácia slovenčiny nebola na rozdiel od predchádzajúcich kodifikácií odmietnutá, naopak, vďaka odbornej i praktickej činnosti J. Škultétyho (porov. poznámku 4) postupne nadobudla *prestížnu funkciu* ako jednu z najvýznamnejších sociolingvistických charakteristík spisovného jazyka.

Treba na záver zdôrazniť, že napriek nesprávnej hypotéze o južnoslovanskom pôvode slovenčiny i spochybňovanej politickej orientácii („uhorskej") S. Cambel kodifikoval súdobú slovenčinu v zhode s objektívnym vývinom. Orientáciou na živú hovorovú reč nadviazal na Štúrove východiská, z hodžovsko-hattalovskej reformy prebral jej pozitívne stránky a tak vlastne *až kodifikácia S. Cambla je* **syntézou**, **zavŕšením** *predchádzajúcich kodifikácií*, práve ona stojí na začiatku ustálenia súčasnej spisovnej slovenčiny.

Poznámky

(1) Všeobecne sa pod *diglosiou* rozumie jav, keď príslušníci jedného a toho istého kolektívu, ktorí ovládajú rozličné podsystémy (jazyky, nárečia, štýly), využívajú ich v závislosti od sociálnych funkcií komunikácie. Tento termín do sociolingvistického bádania zaviedol r. 1959 Ch. Ferguson (porov. Ferguson, 1971).

(2) O tejto problematike sa rokovalo na 11. zasadaní Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky r. 1983 v Berlíne. Materiály sú uverejnené v 6. čísle časopisu Zeitschrift für Slawistik, roč. 29, 1984.

(3) Jazykovedné dielo S. Cambla sa doteraz najvšestrannejšie zhodnotilo na vedeckej konferencii, ktorú usporiadala Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Trnave v dňoch 8.-9. 12.1969 z príležitosti 60. výročia Camblovej smrti. Materiály z konferencie vyšli vo fakultnom zborníku Spoločenské vedy - Philologia 3 pod názvom *Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia.* (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 240 s. - Precízne je jeho dielo zhodnotené aj v Dejinách spisovnej slovenčiny II (Blanár - Jóna - Ružička, 1974); samostatné štúdie mu z príležitosti životných jubileí venovali J. *Mihál* (1946; 1956) a E. *Jóna* (1959).

(4) V tretej etape martinského pomatičného obdobia (1902-1918) celkove platila jednotná norma spisovného jazyka v Camblovej kodifikácii. Kriticky ju ďalej rozvíjal a dopĺňal publicista, kritik a lingvista Jozef Škultéty (1853-1948), ktorý po Camblovej smrti r. 1909 pripravil dve vydania Rukoväti spisovnej reči slovenskej (2. vyd. 1915, 3. vyd. 1919), ale predovšetkým ako redaktor i korektor martinských časopisov a knižných edícií ju dôsledne - avšak so zmyslom pre proporcionálnosť - uvádzal do praxe.

(5) Viliam Pauliny-Tóth (1826-1877), popredný spisovateľ, vplyvný redaktor a verejný činiteľ, tvoril podľa ruského vzoru napríklad také slová ako *umstvenný, carstvennosť, celistvennosť, austrijský, bizantijskij, drevo* („strom"), *písmo* („list") a i.

(6) V brožúre K reči o Slovenskom pravopise (1891), v ktorej reaguje na kritiku svojej práce, píše: "Čechom neľubi sa Pravopis, lebo v ňom je mnoho odchýlôk od pravopisu českého a v ňom, snáď po prvé v nepolemickom spise, určite odlúčená je individualita slovenská od českej" (s. 42).

(7) *Purizmus* je pojem s historicky sa rýchlo meniacim obsahom, objektívne ho možno objasniť len v rámci konkrétnych historických súvislostí (spoločensko-politických a jazykových), teda špecificky interpretovať v konkrétnej jazykovej situácii. Preto neobstojí všeobecne tradovaný názor o S. Camblovi ako *„zakladateľovi novodobého slovenského purizmu"*, lebo slovenskí puristi implantovali Camblove závery a postoje z jazykovej situácie na prelome storočí do celkom odlišnej situácie v tridsiatych rokoch, keď bol na prvom pláne politický boj okolo Pravidiel z r. 1931.

Literatúra

AUTY, R.: Niektoré problémy vývinu slovanských spisovných jazykov. - Slavia, 27, 1958, s. 161-170.

BARNET, V.: Sociolingvistické zřetele jazykové kodifikace. - In: Nadawki i hranicy rěčeveje kodifikacije - Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung. Red. H. Faska. Budyšin, Ludowe nakladnistwo Domowina 1979, s. 23-30.

BARNET, V.: Funkční pojetí spisovného a standardního jazyka. - In: Jezyk literacki i jego warianty. Red. S. Urbanczyk. Warszawa - Kraków - Wroclav - Gdansk - Lódz, Wydawnictvo PAN 1982, s. 7-15.

BLANÁR, V.: Kodifikácie v dejinách slovenčiny (Na 200. výročie Bernolákovej kodifikácie). - Kultúra slova, 21, 1987, s. 257-263.

BLANÁR, V. - *JÓNA*, E. - *RUŽIČKA*, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny II. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 254 s.

BOSÁK, J.: Das Werk Samo Czambels in der Sprachsituation der Jahrhundertwende. - Zeitschrift für Slawistik, 29, 1984, s. 879-882.

BOSÁK, J.: Spoločenské a lingvistické zdroje purizmu. - In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1986, s. 61-68.

CZAMBEL, S.: Príspevky k dejinám jazyka slovenského. Nákladom vlastným. Budapešť 1887. 130 s.

CZAMBEL, S.: Slovenský Pravopis. Historicko-kritický nákres. Tlačou Viktora Hornyánszkeho. Budapešť 1890. 272 s.

CZAMBEL, S.: K reči o Slovenskom pravopise. Budapešť 1981. 42 s.

CZAMBEL, S.: O spisovnej reči slovenskej. Slovenské pohľady, 21, 1901, s. 300-310, 345-348, 439-450, 503-515, 584-591, 652-658, 716-725.

CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin, Vydanie Kníhkupecko-nakladateľského spolku 1902. 374 s.

CZAMBEL, S.: Slováci a ich reč. Nákladom vlastným. Budapešť 1903. 270 s.

FERGUSON, Ch.: Language structure and language use. California, Standford University Press 1971. 328 s.

JEDLIČKA, A.: Spisový jazyk v současné komunikaci. Praha, Universita Karlova 1974. 228 s.

JEDLIČKA, A.: K problematice jazykové situace. - Slovo a slovesnost, 39, 1978, s. 300-303.

JEDLIČKA, A.: Nad Paulinyho zpracováním dějin spisovné slovenštiny. - Jazykovedný časopis, 36, 1985, s. 52-58.

JÓNA, E.: Samo Czambel (1856-1909) a spisovná slovenčina. - Slovenská reč, 24, 1959, s. 321-345.

JÓNA, E.: Teória slovenského spisovného jazyka a jeho kodifikácia na rozhraní 19. a 20. storočia. - In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 15-45.

LABOV, W.: Jedinstvo sociolingvistiki. - In: Social'no-lingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin - D. N. Šmeľov. Moskva, Nauka 1976, s. 5-30.

LENCEK, R. L.: On sociolinguistic determinants in the evolution of Slavic literary languages. - In: The Formation of the Slavonic Literary Languages. Red. G. Stone - D. S. Worth. Columbus, Slavica Publishers, Inc., 1985, s. 39-51.

MARSINOVÁ, M.: K Czamblovej kodifikácii slovenského pravopisu. - In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi). Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 67-76.

MIHÁL, J.: Dr. Samo Czambel. - Slovenská reč, 12, 1946, s. 191-193.

MIHÁL, J.: Samo Czambel (1856-1909). - Slovenská reč, 21, 1956, s. 261-268.

MIKO, F.: Základné tendencie v štýle prózy na prelome storočia. - In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z

vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 141-150.

NIKOĽSKIJ, L. B.: O predmete sociolingvistiki. - Voprosy jazykoznanija, 1974, č. 1, s. 60-67.

ORAVEC, J.: Czamblova Rukoväť a dnešná slovakistika. - In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 107-109.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1948. 100 s.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.

RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970, 250 s.

Marta Botíková

Rodina na Slovensku

FF UKo, Bratislava

Podobne ako celá kultúra prechádzala aj rodina v priebehu dejín neustálym procesom zmien. Výskumu rodiny sa však v počiatkoch formovania etnografie u nás nevenovala zvláštna pozornosť. Pravdou je, že už v rámci cestopisnej a vlastivednej literatúry v 18. a 19. storočí nachádzame zmienky napríklad o počte detí v rodinách alebo o patriarchálnosti vzťahov a podobné, avšak hlbší záujem o výskum rodiny prejavili až bádatelia z oblasti právnych dejín a obyčajov v súvislosti s rezíduami "veľkorodinných" foriem, ktoré našli vo viacerých slovanských krajinách na prelome 19. a 20. storočia.

Aj v celosvetovom meradle sa záujem o sociálnu kultúru a o rodinu zvlášť prebúdzal až koncom 19.storočia. Zaiste k najvýznamnejším objavom tej doby patrí periodizácia ľudských dejín podľa amerického etnológa L.H.**Morgana**, ktorý dal do súvislosti kultúrne výdobytky ľudstva s formami manželstva a rodiny. Táto *periodizácia narušila dovtedy panujúcu predstavu o stálosti a nemennosti* modelu monogamného manželstva, ktorý sa ukázal byť len jedným, aj keď v hierarchii doteraz najvyšším stupňom vývinu tejto základnej ľudskej inštitúcie.

V našich geografických a historických súvislostiach archeologické doklady a sporé správy cestovateľov a kronikárov objasňujú existujúce formy manželstva a rodiny len veľmi torzovito. Obdobie ranostredovekej spoločnosti vieme z tohto hľadiska rekonštruovať len hypoteticky. Mnohé cirkevné aj svetské nariadenia z 11. a 12.storočia sú dokladom výskytu skupinového manželstva u našich slovanských predkov. Na jeho niekdajšiu existenciu upozorňujú aj niektoré zložky vo viacerých slovansko-pohanských obradoch, ako napr. sexuálna neviazanosť počas letných slnovratových slávností, tanec, resp. bozkávanie sa s nevestou v priebehu svadobných obyčajov, čo sa zvykne vysvetľovať ako reminescencia na pôvodne prirodzené právo ženy na viacerých mužov a naopak /Botík, 1971,s.34/. **Fredegar** vo svojej kronike uvádza, že kupec Samo "mal dvadsaťpäť žien z kmeňa Vinidov-Slovienov, s ktorými splodil

dvadsaťdva synov a pätnásť dcér" a Ibrahim ibn Jakub o Slovienoch napísal, že "ich králi strážia svoje ženy a na ne veľmi žiarlia. Muž máva u nich až dvadsať žien, ba i viac". Predsa je veľmi pravdepodobné, že na konci pohanstva bola polygamická forma skupinového manželstva už iba dožívajúcim javom popri všeobecne rozšírenej a v najširších vrstvách prevládajúcej forme párového manželstva /Botík, 1978, s.7/. Funkcia tohto párového - nie monogamného - manželstva sa napĺňala sexuálnym súžitím, keďže prakticky všetky ďalšie mimosexuálne rodinné funkcie plnil širší rodinný, resp. príbuzenský kolektív, v ktorom bol manželský pár spravidla začlenený. Máme na mysli hospodárenie a rozdeľovanie existenčných prostriedkov, výchovu detí aj starostlivosť o starých a nevládnych. Aj tieto okolnosti podmieňovali, že spolužitie manželského páru bolo postavené de facto iba na vzájomnej dobrovoľnosti a mohlo byť pomerne ľahko rozlúčiteľné.

O vývine foriem rodiny a manželského spolužitia v stredoveku žiaľ z nášho územia chýbajú údaje. Podrobnejšie poznáme až stav z konca feudalizmu, najmä z prostredia poddanskej vrstvy. Predsa je nepochybné, že v dôsledku upevnenia súkromnovlastníckych vzťahov párové manželstvo nadobudlo formu prísnej monogamie. Cirkev povýšila manželstvo na sviatosť a vyhlásila ho počas života manželov za nerozlúčiteľné. Zrejme v záujme fungovania inštitúcie v prospech celého spoločenstva bola snaha uzatvárať manželský /a následne i rodinný/ zväzok medzi partnermi majetkovo, konfesionálne i etnicky rovnorodými. Monogamnej forme manželstva zodpovedala štruktúra malej, *individuálnej rodiny*, ktorú tvorili manželský pár a ich slobodné deti, rovnako ako rozvetvenejšia štruktúra *rozšírenej rodiny*. Rozšírena forma rodiny má niekoľko variantov, ktorých spoločným základným znakom je súžitie viacerých manželských párov. Napríklad s manželským párom rodičov žijú spolu ich sobášené deti s rodinami, alebo žijú spolu rodiny súrodencov, niekedy aj rodiny vzdialenejších príbuzných. Celková početnosť takýchto rodín sa pohybovala niekedy až okolo 20-30 duší. Medziosobné vzťahy v našich rodinách všeobecne boli hierarchizované podľa pohlavia a veku, pričom muži stáli v hierarchickom rebríčku vyššie ako ženy. Dôsledkom takto usporiadaných vzťahov v rodine boli aj viaceré formálne prejavy, ako vykanie mladších starším /deti rodičom, mladší súrodenci starším, ale aj

mladšia nevesta staršej, a neraz aj manželka manželovi/, alebo tiež obyčaj, že pri jedle sedávali za stolom iba muži, ženy stáli a deti jedávali naboku.

Pripomíname však, že výskyt rozšírenej formy rodiny, ktorý je na Slovensku známy až do polovice 20.storočia, bol podmienený právnymi aj hospodárskymi faktormi a znamená kultúrnu hranicu medzi západoeurópskym a východoeurópskym typom rodiny. Podmienkou pretrvania rozšírenej formy rodiny bol určitý majetkový základ potrebný pre obživu širšieho kolektívu existenčne závislých osôb. Základnou črtou hospodárskych vzťahov bol kolektívny spôsob užívania rodinného majetku, ktorý sa považoval za spoločný a nedeliteľný základ obživy rodiny ako celku, teda jej predkov, súčasníkov a potomkov. Kolektívnemu vlastníctvu výrobných prostriedkov rozšírenej rodiny zodpovedali aj zásady kolektívnej výroby, kolektívnej spotreby produktov výroby, ako aj spoločné obydlie a stravovanie príslušníkov takejto rodiny.

V čom teda tkvie podstata rozdielu medzi rozšírenou rodimou /v literatúre označovanou tiež *"veľkorodina"* alebo *"nedielna"* rodina/ a západoeurópskym typom rodiny? V rímskom práve, ktoré dalo základ západoeurópskym právnym normám, platilo, že "... otec rodiny je jediným vlastníkom rodinného majetku. Týmto svojím majetkom môže otec rodiny disponovať voľne a deťom ani manželke nenáleží právo obmedzovať ho v týchto dispozíciách." V nedielnej rodine všetci dospelí členovia mužského pohlavia, najmä ženatí, sú plnoprávnymi osobami a gazda je "primus inter pares". Rodinný majetok nenáleží jemu samotnému, ale všetkým členom, preto nemôže disponovať rodinným majetkom /Kadlec, 1901, s.40-42/. Z tejto právnej skutočnosti vyplynuli následne ďalšie rozdiely v najrôznejších sférach spôsobu života. V našom stredoeurópskom kultúrnom priestranstve najvýraznejšie vystupujú tieto rozdiely v porovnaní slovenskej a českej rodiny /Švecová, 1986 aj 1989/. Pre nedielnu rodinu bol aj štatisticky preukázaný nízky sobášny vek a tiež nízky počet služobníctva, pričom nízky sobášny vek zas koreluje s vyššou plodnosťou a naopak. V západnej Európe prevažuje vyšší sobášny vek, dlhšie obdobie slobodných v službe zároveň s vyšším počtom služobníctva /Mitterauer - Sieder, 1980, s.59/. Všetky rozdiely, ktoré charakterizujú protichodné typy rodiny, majú základ v odlišnom vzťahu k rodinnému majetku - ako sme to už uviedli na inom mieste - a tiež v spôsobe jeho postupovania, dedenia a delenia. Vývin západoeurópskeho typu rodiny smeroval k

jednonástupnictvu, ktoré bolo v Čechách právne kodifikované už v 17.storočí /Švecová, 1989, s.213/. Systém jedného dediča, ktorého povinnosťou bolo vyplatiť súrodencov a postarať sa o zostárnutých rodičov "na výmenku", nebol však univerzálny - napr. v horských oblastiach Čiech a Moravy je doložené spoločné hospodárenie súrodencov do 19.storočia /Langer, 1981, s.195/.

V dvoch porovnávaných typoch rodín vzhľadom na dedičské možnosti vychádzajú výrazné rozdiely v miere závislosti od roľníckej pôdy, ako aj odlišnom názore na rodinný majetok. Nedielová pôda agrárneho Slovenska zabezpečovala pôdu všetkým potomkom. Pokiaľ nemali iné východisko, žili a pracovali na nej i popri doplnkových zárobkoch s cieľom maximálneho samozásobenia. V Uhorsku /samozrejme Slovensko vrátane/ totiž nikdy ani nevyšiel zákon, ktorý by pririekol usadlosť jednému dedičovi. Naopak jednonástupnictvo v Čechách sa stalo účinným prostriedkom ako zachovať životaschopnosť roľníckeho hospodárstva, včleneného do tovarovej výroby, so spätnou schopnosťou prijímať jej produkty. Nielenže sa pôda nedrobila, ale rodina poskytovala v každej generácii pracovné sily, potrebné pre majere, gazdovstvá, remeslo, domácku výrobu, rozvíjajúci sa priemysel a teda pre ďalší hospodársky rozvoj /Švecová, 1989, s.213/.

Skladba rodiny a spôsob postupovania majetku sa však samozrejme odrazil aj vo vnútrorodinných vzťahoch. Popri už uvedenom postavení hlavy rodiny, iné tu boli vzťahy medzi súrodencami, ako aj vzťahy rodičov na starosť, keď prestali byť hegemónmi majetku. Na rozdiel od nedielnej sa v jednonástupníckej rodine nemohol rešpektovať seniorát, čiže nadradenosť staršieho, pretože tu mladý hospodár často rozkazoval staršiemu služobníctvu, rovnako ako od jeho vôle záviselo faktické postavenie rodičov na výmenku. Ostatné črty, ako prevládajúca patrilokálnosť manželstiev, uprednostňovanie synov pred dcérami pri postupovaní majetku, i celková nadradenosť muža - ktorá je mimochodom evidentná aj v rodinách robotníkov a iných sociálnych skupín - sú pre oba typy rodín spoločné.

Vzťah rodičov a detí bol podstatne odlišný. V Čechách bol výmenok súčasťou zmluvy o prevode usadlosti za života starého hospodára. V slovenských roľníckych rodinách sa častejšie dedilo posmrtne, teda otázka starých členov v rodine vôbec nevznikla. Ak rodičia rozdelili majetok za svojho života, ich zaopatrenie sa riešilo obyčajne zotrvaním v rodine syna, ktorý zostal v rodičovskom

dome. V prípade oddeleného bývania sa na obžive zostárlych rodičov podieľali deti rovnakým dielom. Celkove výmenok znamenal väčšiu nezávislosť, ale aj separáciu rodičov.

Iným dokladom života v širšom rodinnom spoločenstve, aké predstavovala nedielna rodina, sú aj niektoré zvláštnosti slovenskej príbuzenskej terminológie, ako napr. používanie príbuzenských termínov na oslovovanie nepríbuzných osôb /*ujo*, *teta*/, ktoré sa na Slovensku uplatňuje aj v súčasnom mestskom prostredí, resp. zamestnaní. Bežné je tiež tykanie v generácii rovesníkov. Podobné správanie v českom mestskom prostredí je celkom neznáme. Striktnejší odstup je zrejmý aj pre náhodného pozorovateľa /Švecová, 1989, s.220/.

Ako sme už spomenuli na inom mieste, uhorské zákonodarstvo nepoznalo jednonástupnický systém postupovania majetku. Avšak zrušenie poddanstva a postupný nástup kapitalistických výrobných vzťahov, rozvoj industrializácie a rast tovarovej výroby, rozšírenie vnútorného trhu a v úzkej súvislosti s tým aj rozklad naturálneho spôsobu hospodárenia narúšali postupne nedielny typ slovenskej rodiny. Popri tendencii ekonomickej nezávislosti členov rodiny namiesto kolektívneho vlastníctva nastupuje aj v rozšírenej rodine súkromné vlastníctvo hlavy rodiny, čo tiež spolupôsobilo na dezintegráciu nedielnej rozšírenej rodiny a jej nepretržité rozdeľovanie na malé rodinné jednotky.

V obrane pred pauperizáciou spoločenstvo hľadalo vlastné východiská - jedným z nich bolo **vysťahovalectvo** do zámoria. Iný spôsob ochrany pred nekonečným delením majetku rodiny sa objavil v niektorých bohatých evanjelických oblastiach najmä na juhu Slovenska, kde sa "jednonástupníctvo" zabezpečovalo prostredníctvom zvláštneho populačného modelu, nazývaného **jednodetnosť**, resp. systém zúženej reprodukcie /Sigmundová, 1983/. Uplatňovanie tohto systému počas niekoľkých generácií sa prejavilo nielen v populačnej situácii, ale najmä v hospodárskej a sociálnej sfére. Nedostatok pracovných síl bol dopĺňaný prijímaním hospodárskeho služobníctva, resp. bol saturovaný z rodinných zdrojov, a to prostredníctvom nízkeho sobášneho veku. Táto skutočnosť zas v zmysle zachovania populačného modelu vyžadovala účinnú antikoncepciu. Aj tak v dôsledku neodborných interupčných zásahov bolo v týchto oblastiach zaznamenané vysoké percento úmrtia

mladých žien. Pri uplatňovaní jednodetnosti došlo aj k vlastnému cieľu, k zbohatnutiu jednotlivých rodín. Bohatstvo sa potom demonštrovalo najmä v kultúre bývania a odievania.

Uvedený príklad dokladá jeden zo zvláštnych variantov rodinnej formy a ukazuje, že podmienenosť spoločenských a rodinných vzťahov s osobitosťami ľudovej kultúry poskytuje pestrú paletu bádateľských možností. Rodinná tradícia všeobecne poznamenáva spoločenskú a kultúrnu atmosféru v širokom rozsahu prejavov, ktoré národopisné výskumy ešte zďaleka nevyčerpali.

LITERATÚRA

Botík, J.: *Zo spoločnej misy /Z* minulosti slovenskej rodiny./ Život, 1971, č.25 /23.júna/, s.34.

Z minulosti slovenskej rodiny. Sloboda 33, 1978, č.14, s.7.

Kadlec, K.: *Rodinný nedíl ve světle dat srovnávacích dejin právních*. Brno 1901.

Langer, J.: *Zvláštnosti a proměny rezidenční jednotky na Valašsku*.- In:Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích. Brno 1982.

Mitterauer, M.- Seider, R.: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. Zum Strukturalwandel der Familie. 1980.

Sigmundová, M.: *K otázke tradície systému jedného dieťaťa v rodine*.- Slovenský národopis 31, 1983, č.3-4, s.561-568.

Švecová, S.: *Česká a slovenská rodina*. Český lid 73, 1986, č.4, s.203-205.*Dva typy tradičnej roľníckej rodiny v Československu*. Český lid 76, 1989, č.4, s.210-222.

Ladislav Čúzy

Literárna história ako prostriedok prebúdzania slovenského národného povedomia

FF UKo, Bratislava

Koniec 18. storočia a začiatok 19. storočia sa vyznačovali zvýšeným záujmom jednotlivých európskych národov o ich minulosť.

Po storočiach neslobody a veľmi slabého pocitu príslušnosti k slovenskému národu si začali aj niektorí príslušníci slovenskej inteligencie uvedomovať, že slovenský národ, hoci živoriaci, predsa ešte žije.

V druhej polovici 18. storočia sa začínajú stále častejšie objavovať pokusy pripomenúť Slovákom ich slávnu minulosť a tým poukázať na potrebu opätovného získania národného povedomia. Otázky národnej existencie sa dostávali do popredia záujmu národne orientovanej inteligencie. Neexistencia väčšej skupiny slovensky mysliacich príslušníkov inteligencie a absencia spoločnej národnej koncepcie však zapríčinili nejednotnosť pri hľadaní ciest, ktoré by viedli k opätovnému pozdvihnutiu slovenského národa. Vážnou prekážkou pri rozvíjaní myšlienok podporujúcich slovenské vedomie obyvateľov, ktorí obývali teritórium Slovenska, bol chýbajúci jednotný spisovný jazyk.

Napriek neprajným objektívnym podmienkam sa slovenský národ v rušných historických udalostiach konca 18. a začiatku 19. storočia nestratil.

Prostriedky rozvíjajúce národné povedomie boli rôzne, pričom národní buditelia pri koncipovaní svojich programov neraz využívali viac vlastný entuziazmus vyplývajúci z túžob ako racionalistický úsudok objektívne hodnotiaci konkrétnu spoločensko-politickú situáciu.

Jedným z najdôležitejších prostriedkov, ktoré pôsobili pri prebúdzaní národného povedomia, bolo úsilie poukázať na slávne tradície národa a naznačiť, že slovenský národ, napriek neslobode, v ktorej žije, mal už v minulosti osobnosti, ktoré sa hlásili k nemu.

Tieto myšlienky sa vyslovovali najmä prostredníctvom historických prác a neskôr prostredníctvom literárnohistorických diel. Obe disciplíny - história i literárna história - sa však v slovenskom kontexte ešte len rodili.

Historici pôsobiaci v uhorskom kontexte začínajú častejšie spomínať existenciu Veľkej Moravy. Myšlienka Veľkej Moravy sa stáva základným oporným bodom pri vytváraní rozličných koncepcií, ktoré smerovali k zachovaniu a znovukonštituovaniu slovenského národa. Splniť túto úlohu však nebolo ľahké, nielen preto, že bolo len málo slovensky orientovaných predstaviteľov uhorskej inteligencie, ale aj preto, že národné povedomie ľudu bolo veľmi slabé. Všetky úsilia o renesanciu slovenského národa sa diali v rámci Uhorska a nemali v tomto období ešte politický charakter.

Z konca 18. storočia nepoznáme žiadne literárnohistorické dielo orientované výlučne na literatúru viažucu sa na slovenský etnický kontext. Literárna história bola súčasťou všeobecných dejín a dejiny plnili aj v určitom zmysle národnobuditeľskú funkciu (historické práce Severiniho, Papánka, Sklenára a Fándlyho).

Najvýznamnejšou literárnohistorickou prácou z konca 18. storočia sú *Prehľadné dejiny literatúry v Uhorsku* /1785/, ktoré napísal po latinsky /tak ako práce predtým spomínaných autorov/ Pavol **Valaský**. Tieto dejiny obsahujú okrem množstva iných údajov aj zoznam uhorských spisovateľov od najstarších čias bez rozdielu národností. Nachádza sa v nich aj niekoľko osobností slovenského pôvodu, a tým získalo jeho dielo význam pri vytváraní národnej tradície. Valaský sa však dotýka literárnych diel len stručne. Viac pozornosti venuje spoločensko-politickej charakteristike doby.

Podobný charakter mala aj práca Ladislava **Bartholomaeidesa** *Dejepisné, zemepisné a štatistické vedomosti o slávnej župe gemerskej v Hornom Uhorsku* /1806/, v ktorej sa nachádza aj niekoľko údajov o spisovateľoch narodených alebo pôsobiacich v Gemeri. Aj táto práca bola napísaná po latinsky.

Obe práce, najmä "vďaka" latinčine, v ktorej boli písané, boli ľudu vlastne neprístupné, a tak podnecovali myšlienky o existencii slovenskej kultúry a slovenského národa v minulosti len vo veľmi úzkom vzdelaneckom kruhu spoločnosti. Mnohé podnety týchto prác však boli v neskoršom období využité v ďalších literárnohistorických prácach slovenských národných buditeľov.

Po zvýraznení germanizačných a maďarizačných tendencií vo vzťahu k národnostiam Uhorska bolo slovenským národovcom zrejmé, že existencia slovenského národa je ohrozená, cítili potrebu ochrany svojho národa, ale len ťažko hľadali prostriedky, ktoré by boli viedli k väčšej obrannej aktivizácii širších vrstiev slovenského národa.

Ako sme už spomenuli, jednou z oporných myšlienok bola spomienka na Veľkú Moravu, okolo ktorej však bolo nemálo nejasností. Slováci si uvedomovali, že sú súčasťou veľkého slovanského kmeňa, a tak neprekvapuje, keď sa stále častejšie objavujú myšlienky o jednotnom veľkom Slovanstve. Myšlienky o jednotnom veľkom Slovanstve sa však objavovali aj v prácach iných slovanských autorov. Tieto tendencie podporovali aj myšlienky viacerých filozofov analyzujúcich na filozoficko-etickom základe historický vývin. Najväčší vplyv na konštituovanie myšlienky o veľkej budúcnosti Slovanstva mal J.G.Herder.

Ak si uvedomíme skutočnosť, že slovenský národ mal svoju národnú tradíciu /opierajúcu sa o odkazy obdobia Veľkej Moravy, Matúša Čáka Trenčianskeho, kráľa Mateja, folklórne dedičstvo/, ale nemal ani kodifikovaný spisovný jazyk ani literatúru písanú v slovenčine a teda nemal ani spisovateľov, ktorých by bolo možné priamo označiť za slovenských spisovateľov, zistíme, že ak chcel niekto písať o slovenskej literatúre, musel najprv vyriešiť problémy, koho vlastne do slovenskej literatúry zaradiť. Musel určiť princípy, na základe ktorých mohol tieto osobnosti vyberať.

V slovenskom národe existovalo, aj napriek tomu, že sme ešte nemali spisovný jazyk, národné povedomie, ktoré vyplývalo najmä z etických tradícií národa, ako aj z určitého etnického povedomia, zdôrazňovaného geografickým vymedzením teritória, ktoré prináležalo historicky Slovákom v rámci Uhorska. Toto povedomie umožnilo Bohuslavovi **Tablicovi** vytvoriť na svoju dobu geniálne dielo so silnou národnobuditeľskou tendenciou *Paměti československých básnířův aneb veršovcův*, ktoré vytvárali literárnohistorický úvod k jeho štyrom zväzkom *Poezyí* /1806, 1807, 1809, 1812/.

Tablicova práca nebola z hľadiska využitia metódy originálna. Jej autorovi sa však podarilo vytvoriť dielo, o ktoré sa najmä z faktografického hľadiska opierali viacerí neskorší slovenskí literárni historici.

Bohuslav Tablic vyriešil otázku predmetu svojho bádania v rámci daných možností veľmi jednoducho a úplne správne. Do svojej práce zaradil autorov, "kteříž se buďto v Uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli".

Tablic mal iste viac predlôh, ale je zrejmé, že asi najdôležitejšou predlohou pre vytvorenie základnej metodickej štruktúry jeho práce boli Valaského Prehľadné dejiny literatúry v Uhorsku. Tablic bol prvý, kto napísal v našom kontexte literárne dejiny pre národ vo všeobecne zrozumiteľnom jazyku. Jeho Paměti sú napísané v podstate češtinou.

Vo svojich dejinách kladie Bohuslav Tablic väčší dôraz na zverejnenie faktografických údajov o životných osudoch predstavovaných osobností ako na analýzu ich literárnych diel. V jeho práci pociťujeme absenciu uplatňovania hodnotových estetických kritérií. O umeleckej hodnote jednotlivých diel sa vyjadruje len veľmi stručne, neraz dokonca vo forme jednoslovného estetického súdu. Táto absencia uplatňovania hodnotových estetických kritérií v jeho práci vyplývala z neexistencie rozvinutej literárnej kritiky v tomto období a z absencie určitých všeobecne uznávaných dobových estetických princípov.

V jednotlivých kapitolách sa vždy po opise života a tvorby autorov jednotlivých storočí nachádza zovšeobecňujúci záver, v ktorom veľmi stručne Tablic porovnáva tvorbu autorov v komplexnosti. Zriedkavejšie Tablic vysloví estetické hodnotenie pri portrétoch jednotlivých autorov. Avšak aj z týchto veľmi zriedkavých súdov je zrejmé, že Tablic mal svoje osobné hodnotové a estetické kritériá, ktoré sa usiloval uplatňovať pri hodnotení literárnych diel.

Bohuslav Tablic neraz vo svojej práci zdôrazňuje väzbu literárnej tvorby na spoločensko-politickú situáciu doby, v ktorej vznikala. Táto tendencia je odrazom tendencií, ktoré boli v európskom kontexte uznávané, nie je to jeho objav.

Z hľadiska ďalšieho slovenského literárneho vývinu je dôležité aj Tablicovo *vysoké hodnotenie folklórnej tvorby* a jej významu pre slovenský národ. Existencia slovenského folklóru bola podľa neho vlastne jediným hmatateľným dedičstvom čisto slovenského charakteru, ktoré sa zachovalo z dávnych čias pre slovenskú kultúru.

Literárnohistorická práca Bohuslava Tablica mala národnobuditeľský charakter. Tablic chcel rozkresávať "*onen svatý oheň*

lásky k literním umění". Literatúra zase odrážala ducha národa a vytvárala národnú tradíciu. Táto tradícia sa mala opierať o literárnu tvorbu osobností viazaných určitým spôsobom na slovenský kontext. Tablic pritom zreteľne rozlišoval slovenských autorov od českých tvorcov. Jazykové kritérium nezohrávalo takú dôležitú úlohu pri zaraďovaní jednotlivých autorov do kontextu slovenských literárnych dejín.

Slovenskú literatúru však Tablic chápal ako súčasť vyššieho celku, preto asi aj nazval svoje dejiny Paměti československých básnířův a aj v závere Předmluvy k I. dielu Poezyí hovorí : "I z této příčiny představil sem těmto Poezyím Paměti československých veršovcův, abych tak pěkným příkladem těchto dobře zasloužilých mužův své milé vlastence k následovánj jejich chvalitebných šlepěgj probudil".

Ďalším krokom pri rozvíjaní slovenskej literárnej histórie, a tým aj pri rozvíjaní národného povedomia sú práce Pavla Jozefa **Šafárika**, najmä jeho *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*, ktoré vyšli po nemecky roku 1826.[1]Boli výsledkom dlhoročného štúdia Pavla Jozefa Šafárika a mali taktiež výrazne národnoobrodenecký charakter. Šafárik v úvode svojho diela hovorí o zacielení svojej práce: "Ak teda vplyv všeobecných literárnych dejín na vzdelávanie ducha jednotlivcov, a tým aj na vývin vied a umení je vôbec veľký a blahodarný, tak vplyv dejín jazyka a literatúry vlastného národa na vzbudzovanie uvedomelej rodolásky, na oživovanie literárneho ruchu, na zošľachťovanie mysle, a tým aj na pokrok samej národnej literatúry nie je o nič slabší alebo menej závažný. A preto milovník literatúry musí dôkladne poznať svoju materinskú reč a jej osudy. Lebo ako sluší sa poznať najprv vlasť a potom navštíviť cudzie krajiny a obrodiť najprv vlastnú záhradu, až po nej cudziu, tak isto aj literárna činnosť ducha, ak má zapustiť hlboké korene a prinášať zdravé plody, hojivo posilňujúce a zošľachťujúce národný život, musí vychádzať z materinskej reči".

Väzba národnej literatúry na konkrétny jazyk bola oveľa silnejšia v Šafárikovom chápaní ako u Bohuslava Tablica. Šafárik však taktiež pri analýze slovenských literárnych dejín nevylučuje zo slovenského národného kontextu ani diela, ktoré neboli napísané slovenčinou i poslovenčenou češtinou.

Šafárikove Dejiny sú výrazným príkladom konštituovania národnoobrodeneckých myšlienok na základe využitia *tradícií Veľkej Moravy*, ako aj v našom kontexte neustále silnejúcej *myšlienky veľkého Slovanstva*.

Napriek zrejmej národnobuditeľskej orientácii Šafárikovej práce, išlo mu v prvom rade o napísanie prehľadu slovanských literatúr a o vyzdvihnutie Slovanstva. Šafárik nemal na mysli vyzdvihnutie a podporenie myšlienky samostatnej slovenskej národnej orientácie. Slováci s ich kultúrnym dedičstvom boli neveľmi výraznou, ale existujúcou a k životu sa hlásiacou súčasťou veľkého slovanského kmeňa.

V Šafárikových prácach z predchádzajúceho i nasledujúceho obdobia badáme pôsobenie dvoch tendencií. V dialektickej jednote sa tu stretávajú *diferenciačná tendencia*, na základe ktorej zvýrazňuje kontúry slovacity individuálneho národa, a *zjednocujúca*, ktorá podporovala jeho orientáciu na síce diferencovaný, ale v podstate v mnohom kompaktný slovanský kmeň.

Dialekticky uplatnený diferenciačný princíp zohrával z hľadiska národnoobrodeneckého významnú úlohu. Pravda, v Šafárikovom chápaní len potiaľ, pokiaľ zvýrazňoval individuálnosť slovenského národa v rámci slovanského celku.

Veľký význam pri rozvíjaní národnoobrodeneckého cítenia mal úvod Šafárikových Dejín, ktorý je teoretickým postulovaním východísk pre jeho ďalšie analýzy. V ňom predkladá Šafárik svoje etnograficko-historické a filologické charakteristiky slovanského kmeňa v minulosti i jeho súčasnosti. Šafárik ním poukazoval na starobylosť Slovanov, na ich etické hodnoty, ako aj na ich príbuznosť vytvárajúcu predpoklady k predstave o veľkom jednotnom Slovanstve. Túto myšlienku, okrem iných podnetov, podporovali najmä Herderove myšlienky, ktoré "predpovedali" rozmach Slovanstva.

Pavel Jozef Šafárik usmerňuje pozornosť najmä na zaznamenávanie existencie jednotlivých spisovateľov a ich diel. Jednotlivé diela prakticky neanalyzuje z literárnoestetického hľadiska. Kritériá, podľa ktorých ich zaraďoval do literárneho kontextu, boli podobné ako Tablicove. Aj on chápe literatúru veľmi široko. Zaraďuje do nej prakticky všetko, čo bolo vydané knižne. Len filologický aspekt zohráva u Šafárika významnejšiu úlohu. Ani u Šafárika však nie je filologické kritérium absolutizované.

Pre slovenský národ a pre vznikajúcu slovenskú literárnu históriu majú Šafárikove Dejiny veľký význam vzhľadom k tomu, že Šafárik *vyčlenil slovenčinu* v rámci severozápadnej vetvy ako *samostatný kmeň* /v neskorších prácach zastáva už iný názor, v *Slovanskom národopise* (1842) už považoval slovenčinu za nárečie češtiny/, a tak vyčlenil aj slovenskej literatúre samostatný oddiel, ktorý nazval *Dejiny jazyka a literatúry Slovákov*.

Šafárik využíval metodické i materiálové podnety Tablicovho diela. Literatúru v jednotlivých storočiach analyzuje vo väzbe na politicko-historické udalosti, po ktorých nasleduje vcelku mechanické vymenovanie jednotlivých autorov a ich diel. Z materiálového hľadiska boli Tablicove portréty bohatšie ako Šafárikove. U Šafárika sa dá skôr hovoriť o súpise literárnych faktov ako o portrétoch osobností. Hodnotové kritériá sa vo vzťahu k slovenským autorom vyskytujú u Šafárika len celkom ojedinele. Šafárik však systematicky venuje pozornosť stavu školstva a vydavateľských možností v jednotlivých obdobiach.

Kapitola, v ktorej sa Šafárik vo svojich Dejinách venuje slovenskej kultúre a literatúre, sa skladá z *troch* častí: 1. časť má názov *Historicko-etnografické úvodné poznámky*. V tejto časti hovorí Šafárik o charaktere Slovákov, o ich minulosti i súčasnosti. 2. časť má názov *Charakter slovenského jazyka*, tu sa nachádzajú Šafárikove názory na slovenčinu ako samostatný jazyk. Tretia časť má názov *Osudy slovenského jazyka a literatúry*. Do tejto časti umiestnil Šafárik svoje názory na slovenské literárne dedičstvo od veľkomoravského obdobia po súčasnosť. Veľkú pozornosť venuje vplyvu dobovej atmosféry na charakter literárnych diel, ako aj otázkam charakteru používaného jazyka v jednotlivých obdobiach v slovenskom kultúrnom kontexte.

Šafárikova stať Dejiny jazyka a literatúry Slovákov uverejnená v jeho Dejinách patrí k základným kameňom slovenskej literárnej histórie.

Rodiaca sa slovenská literárna história zohrala v čase svojho zrodu prinajmenšom dvojakú úlohu. V prvom rade sa stala základným kameňom pre ďalší rozvoj literárnej histórie, stala sa materiálovou základňou pre ďalšie literárnohistorické práce, ale aj myšlienkovou bázou, na ktorú sa mohlo v neskoršom období tvorivo nadväzovať. Zároveň pôsobila ako silný podnet pre rozvíjanie národného povedomia ďalších generácií slovenských národných buditeľov.

Poznámky:

[1]Šafárikovo dielo *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* preložili do slovenčiny V. Betáková a R. Beták. Tento preklad vyšiel v práci Pavel Jozef Šafárik: Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí. SAV Bratislava 1963, s. 31-460.

Miloslav Darovec

Konfrontačný opis slovenského a českého súvetia

FF UKo, Bratislava

1. V 17. ročníku zborníka Studia Academica Slovaca sme podali kontrastívnu charakteristiku gramatickej stavby jednoduchej vety v slovenčine a češtine /Darovec, 1988, s.83 - 103/. V tomto príspevku sa sústredíme na porovnanie gramatickej stavby súvetných konštrukcií týchto jazykov. Obmedzíme sa pritom na **podraďovacie** súvetie.

Predmetom porovnávania bude **forma** vyjadrovania medzivetných vzťahov, konkrétne hypotaktické spájacie výrazy ako základné a najvýraznejšie prostriedky vyjadrovania vzťahu vedľajšej vety k nadradenej vete. Pôjde nám o zisťovanie rozdielov v inventári spájacích výrazov, ako aj rozdielov vo frekvencii, rozsahu používania a v štylistickom hodnotení príslušných prostriedkov.

2. Pre náš výklad je vhodné rozčleniť pozorované typy podraďovacích súvetí do troch základných skupín: a/ súvetia s *obsahovými* vedľajšími vetami, b/ *vzťažnými* /relatívnymi/ vetami, c/ *príslovkovými* /adverbiálnymi/ vetami. Pre každú skupinu je totiž charakteristický istý druh spájacích výrazov: pre *obsahové vety* sú to spájacie výrazy naznačujúce modálny ráz vedľajšej vety, tzv. *nesémantické spojky*, niekedy pokladané za častice /Svoboda, 1972, s.65/, pre *relatívne* vety *zámená* a pre *príslovkové* vety *vlastné spojky* ako prostriedky vyjadrovania vecnovýznamových vzťahov medzi vetami.

2.1. Najmenej rozdielov medzi slovenčinou a češtinou je pri súvetiach s obsahovými vedľajšími vetami. Tzv. **oznamovacie obsahové vedľajšie vety**, vyjadrujúce nepriame konštatovanie platnosti /neplatnosti obsahu vedľajšej vety, sa v slovenčine aj češtine uvádzajú základnou spojkou *že*: Sl.: *Sľúbil, že bude doma.* Č.: *Slíbil, že bude doma.* Ak sa pozornosť obracia na priebeh deja vedľajšej vety, používa sa miesto spojky *že* spojka *ako* /v slovenčine/ a spojka *jak* /v češtine/. Tak je to v súvetiach, v ktorých

predikátové sloveso nadradenej vety pomenúva zmyslové vnemy. Napr: Sl.: *Počul som, ako otvára dvere.* - Č.: *Slyšel jsem, jak otvírá dveře.*

V **nepriamych zisťovacích opytovacích vetách** je v slovenčine spojka *či* /porov. poľské *czy*, bieloruské *ci*, ukrajinské *čy*/, v češtine jej zodpovedajú spojky *zda/li/*, *-li*, spojka *jestli* sa pokladá za hovorovú. Napr.: Sl.: *Neviem, či príde.* - Č.: *Nevím, zda/li/ přijde/přijde-li/.* Pri nepriamych doplňovacích otázkach sú rozdiely len vo fonologických modifikáciách spájacích výrazov /zámen/. Sl.: *Neviem, kto/čo/kedy... príde.* - Č.: *Nevím, kdo/co/kdy... přijde.*

Základným spájacím výrazom v **žiadacích obsahových vetách** je v slovenčine aj češtine spojka *aby*. V slovenčine je s ňou synonymná spojka *žeby* /porov. poľské *zeby*, ruské *čtoby*/, ktorá sa pociťuje ako mierne hovorová. Napr.: Sl.: *Rozkázal mu, aby/žeby prišiel.* - Č.: *Rozkázal mu, aby přišel.* V češtine sa k vlastnej spojke v rámci jedného slova pripája morféma vyjadrujúca kategóriu osoby /okrem 3.os. sg. a pl./: *Rozkázal, abych/abys/abychom/abyste přišel/přišli.* Okrem toho sa vo funkcii spájacieho výrazu v žiadacích obsahových vetách používa častica, ktorá je zložkou opisného imperatívu, v slovenčine je to častica *nech*, v češtine *ať*: Sl.: *Povedz mu, nech príde.* - Č.: *Řekni mu, ať přijde.*

2.2. Pri súvetiach s **relatívnymi** vetami - ak odhliadneme od rozdielov vo fonologických obmenách jednotlivých relatívnych zámen */kto - kdo, čo - co, ktorý - který, aký - jaký .../* - je rozdiel medzi slovenčinou a češtinou v počte relatív. Čeština má okrem **absolútneho relatíva** /to má aj slovenčina/ ešte niekoľko ďalších relatív, ktoré sa formálne nezhodujú s opytovacími zámenami. Je to zámeno *jenž* a substantívne a adverbiálne zámená s morfémou *-ž*, pripájajúcou sa k zámennému základu: *což*, *načež*, *pročež*, *přičemž*. Rozdiely sú aj v rozličnej distribúcii príslušných zámen, resp. v ich štylistickom hodnotení.

Pri súvetiach s relatívnym zámenom sl. *kto*/č. *kdo* je rozdiel v tom, že sa nominatív tohto zámena v češtine používa aj v spojení s plurálovým tvarom anteponovaného zámena *ten*, t.j. *ti*, ako aj vymedzovacími zámenami *všichni*, *jiní* /tak je to aj vo východoslovanských jazykoch/: Napr.: *Ti/všichni, kdo dělali, měli se dobře.* V slovenčine tu možno použiť len zámeno *ktorý*, prípadne absolútne relatívum *čo*: *Tí, ktorí /čo pracovali, mali sa dobre.* V spojení s osobnými zámenami *my*, *vy*, *oni* sa v češtine popri zámene *kdo* používa aj zámeno *který*.

Isté rozdiely medzi slovenčinou a češtinou sú pri súvetiach s absolútnym relatívom sl. *čo*, č.*co*. Rozdiely sa týkajú jednak rozsahu jeho používania, jednak štylistického hodnotenia. Možno povedať, že v slovenčine je rozsah používania absolútneho relatíva vcelku väčší ako v češtine. Používa sa nielen na mieste adjektívneho zámena *ktorý*, ale aj substantívneho zámena *kto*, a to aj v súvetiach, v ktorých v nadradenej vete niet odkazovacieho výrazu. Napr.: *Čo boli ostatní, vzdali sa nádeje. - Boli, čo v chrámoch hovorili, a boli, čo v chrámoch poslúchali.* Absolútne relatívum sa v slovenčine môže spájať aj s neurčitým zámenom *niekto* /porov. Běličová - Sedláček, 1990, s. 182/: *Netreba to dávať do rúk niekoho, čo nemá všetkých doma.* V nasledujúcom príklade z Kukučína sa absolútne relatívum používa vo vedľajšej vete ako atribút substantíva : *Čo mäso varíme, to bude na večeru.* Vo všetkých uvedených prípadoch ide o hovorový prostriedok.

Aj frekvencia absolútneho relatíva je v súčasnej spisovnej slovenčine väčšia ako v češtine, čo je v zhode s predchádzajúcim konštatovaním. Potvrdzuje nám to aj malý štatistický výskum, založený na sledovaní originálu súvislého slovenského umeleckého textu /D. Chrobák, Drak sa vracia/ a jeho českého prekladu. V 47 prípadoch použitia absolútneho relatíva v origináli sa len v 20 prípadoch uplatňuje tento prostriedok aj v preklade. Naproti tomu zo 120 prípadov použitia zámena ktorý v origináli sa ani raz neuplatňuje v preklade absolútne relatívum. Pravda, na získanie spoľahlivejších výsledkov by bol potrebný rozsiahlejší materiál. Aj na základe uvedeného zistenia možno povedať, že absolútne relatívum je v slovenčine vcelku menej príznakový prostriedok ako v češtine, čiže sa menej pociťuje jeho hovorové zafarbenie. Okrem absolútneho relatíva co sa v platnosti tohto prostriedku používa v češtine aj spájací výraz *jak* : *To je ta kniha, jak jsem ti o ní mluvil.* Je to prostriedok výrazne hovorový a niekedy sa hodnotí ako nespisovný. Je synonymný s absolútnym relatívom *co* a používa sa vo vedľajších vetách obmedzujúcich rozsah významu nadradeného substantíva.

Ako sme už uviedli, čeština je v oblasti relatív bohatšia od slovenčiny o zámeno *jenž /jež, již, ježˇ/*. V súčasnom spisovnom jazyku nie je medzi týmto zámenom a zámenom *který* nijaký syntaktickosémantický rozdiel a výber niektorého z nich je motivovaný len štylisticky /Poldauf, 1955, s. 189/. Iba genitívu tohto zámena s posesívnym významom nekonkuruje genitív zámena *který*, genitív

zámena *jenž* je jediným prostriedkom na vyjadrovanie posesívneho vzťahu, pričom relatívne zámeno je záväzne na čele vedľajšej vety. Napr.: *Odbočuje na horu mírným svahem, na jehož konci tuší Šimon nový les.* V slovenčine sa posesívny vzťah relatíva k substantívu nadradenej vety vyjadruje genitívom zámena *ktorý*. Miesto tohto zámena vo vedľajšej vete v jazykovej praxi kolíše /je buď pred určovaným substantívom, alebo za ním/, i keď kodifikácia vyžaduje jeho začiatkové postavenie. Porov. príklady na obe možnosti z toho istého textu : *Odbočuje hore miernym svahom, na konci ktorého tuší Šimon nový les. - Pozoroval jeho obrátený profil, ktorého časť bola zakrytá páskou na ľavom oku.* /Chrobák/

K rozdielom medzi slovenčinou a češtinou pri súvetiach s **atributívnymi** relatívnymi vetami patrí druh spájacieho výrazu vo vedľajšej vete determinujúcej substantívum nadradenej vety s časovým významom. V češtine sa tu uplatňuje relatívne zámeno *kdy*, kým v slovenčine kodifikácia vyžaduje spojku *keď*. Porov.: Č.: *Ale od chvíle, kdy zastavil za soumraku před krčmou vozka, prodrala se zvěst do každého dvora.* - Sl.: *No od chvíle, keď zastal na súmraku pred krčmou voziar, predrala sa zvesť do každého dvora.*

Rozdiely možno zaznamenať aj pri súvetiach s **nepravými vedľajšími vetami**, t.j. vedľajšími vetami, ktoré sú s druhou vetou v priraďovacom vzťahu. Tak je to pri vedľajších vetách, v ktorých formálne relatívne zámeno má funkciu **anaforického** zámena odkazujúceho na celý obsah nadradenej vety. V slovenčine je to substantívne zámeno *čo* a adverbiálne zámená *pričom, začo, načo, prečo.* V češtine sú to zámená, v ktorých sa k základu *co* pripája morféma - *ž*: *což, přičemž, načež, pročež*. Napr.: Sl.: *Prišiel aj Peter, čo ma prekvapilo.* - Č.: *Přišel aj Petr, což mě překvapilo.* - Sl.: *Pohladila ho po tvári, načo sa zobudil.* - Č.: *Pohladila ho po tváři, načež se probudil.* V slovenčine sa uvedené zámená formálne zhodujú s vlastnými relatívami /okrem zámena *pričom*, ktoré sa niekedy hodnotí ako priraďovacia spojka/, preto sa súvetia tohto typu pokladajú za hypotaktické. Naproti tomu v češtine sa tieto zámená od vlastných relatív formálne odlišujú, a tak už samou formou naznačujú priraďovací vzťah medzi vetami /porov. Bauer, 1972, s. 206/.

2.3. Najviac rozdielov medzi slovenčinou a češtinou je pri súvetiach s **príslovkovými vedľajšími vetami**. Súvisí to s okol-

nosťou, že v týchto súvetiach sa používajú zväčša sémantické spojky ako prostriedky vyjadrovania vecnovýznamových vzťahov medzi vetami.

2.3.1. V súvetiach s časovými vedľajšími vetami vyjadrujúcimi časovú okolnosť deja nadradenej vety v statickom zmysle / pýtame sa na ne otázkou *kedy?* /je v slovenčine základným a najfrekventovanejším spájacím výrazom spojka *keď* /porov. srbch. *kad*/. Jej českým ekvivalentom je spojka *když*. V oboch jazykoch sa tieto spojky používajú pri vyjadrovaní súčasnosti, resp. predčasnosti deja vedľajšej vety vo vzťahu k deju nadradenej vety. Menej frekventovaná je v týchto typoch časových súvetí slovenská spojka *ako* a jej zodpovedajúca česká spojka *jak*. Napr.: Sl.: *Keď/ako išiel do školy, pršalo.* - Č.: *Když/jak šel do školy, pršelo.* - Sl.: *Keď/ako prišiel domov, začalo pršať.* - Č.: *Když/jak přišel domů, začalo pršet.* Na vyjadrovanie súčasných dejov sú v slovenčine aj v češtine špecializované spojky : sl.: *zatiaľ čo, medzitým čo*, č.: *zatímco, mezitím co*. V slovenčine sa tu okrem toho používa spojka zámenného pôvodu *kým* /formálne zhodná s inštrumentálom zámena *kto*/ a jej zriedkavejšia formálna obmena *pokým* / porov. rus. *poka*, ukraj. *poky*, srbch. *dok*/. Napr.: Sl.: *Zatiaľ čo /medzitým čo/ kým si pripaľoval, uprene ho pozoroval.* - Č.: *Zatímco /mezitím co si připaloval, upřene ho pozoroval.*

V konštrukciách vyjadrujúcich bezprostrednú realizáciu deja nadradenej vety po deji vedľajšej vety je v slovenčine najbežnejšia spojka *len čo* : *Odcestoval, len čo dostal správu.* Je to spojka štýlovo neutrálna a bezpríznaková v tom zmysle, že sa ňou explicitne vyjadruje len bezprostredná realizácia deja nadradenej vety po deji vedľajšej vety. Formálne najbližšia tejto spojke je česká spojka *jen co* /*jenco*/. Od spojky *len čo* sa však odlišuje tým, že vo vete, ktorú uvádza, je prísudkové sloveso len v tvare budúceho času, ako aj tým, že sa obmedzuje na hovorový štýl /Svoboda, 1972, s.187/. Napr.: *Půjdu, jen co to udělám.* Sémanticky ekvivalentná spojke *len čo* je česká spojka jakmile: *Odjel, jakmile dostal zprávu.* Tejto českej spojke je zase formálne bližšia slovenská spojka *akonáhle*, je to však spojka zastaraná, v súčasnom jazyku sa takmer nepoužíva. Formálna obmena spojky *akonáhle* - spojka *náhle* - je zase hovorová.

Okrem uvedených spojok sa na vyjadrovanie rýchleho sledu dejov používajú v slovenčine spojky *sotva, sotvaže, ledva, ledvaže*, v češtine im zodpovedajú spojky *sotva, sotvaže*. Vo vzťahu k spoj-

kám typu *len čo, jakmile* sú to spojky príznakové, a to v tom zmysle, že okrem signalizovania bezprostredného deja nadradenej vety po deji vedľajšej vety explicitne vyjadrujú aj neočakávanosť tohto deja. Napr.: Sl.: *Sotva /ledva som prišiel, už ma vyháňate.* - Č.: *Sotva jsem přišel, už mě vyháníte.*

Následnosť deja vedľajšej vety po deji nadradenej vety sa v oboch jazykoch vyjadruje spájacími výrazmi zloženými z vlastnej spojky a príslovkového výrazu explicitne vyjadrujúceho následnosť deja vedľajšej vety /sl.: *skôr, prv, predtým*, č.: *dříve, předtím/*. Tak vznikajú zložené spojky : sl.: *skôr ako, prv ako, predtým ako, skôr než, prv než, predtým než*, č.: *dříve než, předtím než*. Napr.: Sl.: *Skôr ako si sadli, povedala to.* - Č.: *Dříve než si sedli, řekla to.* Pre oba jazyky je spoločná jednoslovná spojka *než*. V slovenčine sa navyše aj v súvetiach tohto typu používa spojka *kým*. Zaujímavé doklady na jednoslovnú spojku explicitne vyjadrujúcu následnosť deja vedľajšej vety nachádzame v próze H. Zelinovej. Ide o nárečovú spojku *predkým*. Napr.: *Predkým fajku vopchal s mieškom do vrecka..., poriadne ju prefúkal.* Aj v druhom základnom type časového súvetia, t.j. v súvetiach, v ktorých vedľajšia veta vyjadruje **časovú okolnosť** deja nadradenej vety v dynamickom zmysle / pýtame sa na ňu otázkou "*ako dlho?*"/, zisťujeme medzi porovnávanými jazykmi isté rozdiely. V súvetiach, v ktorých vedľajšia veta vyjadruje časovú hranicu, po ktorú trvá dej nadradenej vety /pýtame sa na ňu otázkou *dokedy?*/, je základným a najfrekventovanejším spájacím výrazom spojka *kým*, zriedkavejšie sú spojky *pokým, dokiaľ, kýmkoľvek*. Českým ekvivalentom týchto spojok je spojka *dokud*. Sl.: *Kým otec pracoval, žilo sa nám dobre.* - Č.: *Dokud otec pracoval, žilo se nám dobře.*

Pre súvetia, v ktorých vedľajšia veta vyjadruje časovú hranicu, od ktorej sa realizuje dej nadradenej vety /pýtame sa na ňu otázkou *odkedy?*/, má slovenčina širšiu škálu spájacích výrazov ako čeština. Neutrálnym spájacím výrazom v češtine je opisný výraz "*od té doby co*", kým samostatná spojka *co* má mierne hovorové zafarbenie. Podobné prostriedky má aj slovenčina : "*od tých čias, čo* ", resp. *čo*. V slovenčine sa spojka *čo* môže spájať aj s odkazovacím výrazom *odvtedy /odvtedy, čo/*. Napr.: Č.: *Od té doby, co se oženil, ještě u nás nebyl.* - Sl.: *Od tých čias, čo / čo sa oženil, ešte u nás nebol.* Okrem spojky *čo* sa v slovenčine uplatňuje aj spojka *ako* /buď sama, alebo v spojení s odkazovacím výrazom *odvtedy/* a napokon spájací výraz *odkedy* /porov. poľ.

odkąd, srbch. *otkad*/, v spojení s ním je odkazovací výraz *odvtedy* nezvyčajný, pretože význam časového východiska je explicitne vyjadrený predponou vo vlastnom spájacom výraze.

2.1.3. V súvetiach s **príčinnými vedľajšími vetami** je v slovenčine štýlovo neutrálnou spojka *lebo*. Formálne i sémanticky je tejto spojke blízka česká spojka *neboť*, je však medzi nimi istý rozdiel syntaktický, a to v tom, že česká spojka *neboť* má výraznejšie črty parataktické ako hypotaktické. Nejde len o to, že veta so spojkou *neboť* nemôže stáť na začiatku súvetia /tak je to aj v slovenčine/, ale najmä o to, že sa nemôže spájať s odkazovacím výrazom v nadradenej vete /*proto*/, zatiaľ čo v slovenčine to možné je. Porov.: Sl.: *Nešiel do práce /preto/, lebo bol chorý*. - Č.: *Nešel do práce, neboť byl nemocen*. Hovorovým, resp. ľudovým variantom spojky lebo v slovenčine je spojka *bo*, ktorá sa využíva aj v umeleckej literatúre a ako jednoslabičné slovo často v poézii.

Zaujímavý je aj vzťah slovenskej spojky *lebo* k formálne blízkej českej spojke *nebo* v konštrukciách typu : sl.: *Utekaj, lebo ti ujde vlak*. - č.: *Utíkej, nebo ti ujede vlak*. Z obsahového /logického/ hľadiska ide o ekvivalentné konštrukcie, avšak ak vychádzame z jazykového významu signalizovaného príslušnými spojkami, ide o sémanticky i syntakticky odlišné súvetia. Spojka *lebo* signalizuje príčinný a hypotaktický vzťah, kým spojka *nebo* naznačuje, že súvetia treba interpretovať ako vylučovacie, a teda parataktické. Aj v slovenčine môže síce spájací výraz *lebo* vystupovať ako parataktická vylučovacia spojka, avšak len ako nárečový variant spisovnej spojky *alebo* /porov. Morfológia slovenského jazyka, s. 726/.

Slovenská príčinná spojka *pretože* sa používa vo vedľajších vetách bez vetosledného obmedzenia, je však charakteristická skôr pre odborné prejavy /Oravec - Bajzíková, 1982, s. 197/, jej syntakticky ekvivalentná spojka *nakoľko* je knižná. A napokon spojka *keďže* sa používa predovšetkým v anteponovaných príčinných vedľajších vetách. Českými ekvivalentmi uvedených slovenských spojok sú spojky *protože, poněvadž, jelikož, ježto*. Z nich spojka *protože* je základná, štýlovo neutrálna príčinná spojka /z tohto hľadiska je teda ekvivalentom slovenskej spojky *lebo*/, spojky *jelikož* a *ježto* sú knižné.

Príznak hovorovosti má slovenská spojka *čo* v príčinných vetách; je obmedzená na postponované vedľajšie vety, v ktorých sa vyjadruje veľká intenzita a miera deja alebo vlastnosti. Napr.: *Ani k lekárovi nešiel, čo sa tak bál*. V češtine niet ekvivalentnej

konštrukcie so spojkou co. Naopak čeština má na vyjadrenie príčinného vzťahu aj spojku jak; je obmedzená na hovorový štýl / Běličová - Sedláček, 1990, s. 131/: *Jak ti to slíbil, určitě přijde.*

2.1.4. Základnou spojkou v súvetí s podmienkovou vedľajšou vetou vyjadrujúcou potenciálnu podmienku je v slovenčine spojka *ak*, v češtine jej zodpovedá spojka *jestliže* /hovorovo *jestli*/. Sekundárne sa potenciálna podmienka v slovenčine vyjadruje /primárne časovou/ spojkou *keď*, v češtine jej zodpovedá spojka *když*. Napr.: Sl.: *Ak /keď budú veľké mrazy, bude doprava sťažená.* - Č.: *Jestliže /když budou velké mrazy, bude doprava stížena.* Na vyjadrenie nereálnej podmienky sa v slovenčine používa ako základná spojka *keby*, v češtine jej zodpovedá spojka *kdyby*. Napr.: *Keby si sa bol učil, vedel by si to lepšie.* - Č.: *Kdyby ses byl učil, věděl bys to lépe.*

Špecifickým typom podmienkových vedľajších viet s nereálnou podmienkou sú v slovenčine aj češtine bezspojkové dvojčlenné vety s infinitívnym predikátom. Sl.: /Ja/ *mať peniaze, kúpil by som dom.* - Č.: /Já/ *mít peníze, koupil bych dům.* - Sl.: *Nebyť teba, dnes nežijem.* - Č.: *Nebýt tebe, dnes nežiju.*

Hovorovým ekvivalentom podmienkových viet s určitým tvarom plnovýznamového slovesa nebyť sú v slovenčine vety so spojkou keby, v ktorých je miesto určitého tvaru slovesa *nebyť* záporová častica *nie*: *Keby nie ty /teba, dnes nežijem.* Konštrukcie tohto typu sú charakteristické pre východoslovanské jazyky a poľštinu /Běličová - Sedláček, 1990, s. 121/. Okrem toho má slovenčina pri vyjadrovaní nereálnej podmienky spojku nech: *Nech nepríde lekár, dieťa zomrie /by bolo zomrelo.*

2.1.4. Pomerne veľa rozdielov medzi slovenčinou a češtinou je v inventári spájacích výrazov pri súvetiach s prípustkovými vedľajšími vetami. Pri súvetiach s vlastnými prípustkovými vetami / vyjadrujúcimi reálne deje/ je základnou prípustkovou spojkou v slovenčine z hľadiska češtiny nápadná spojka *hoci* /porov. ruské *chotja*/. Naopak, formálne vzdialené slovenčine sú české prípustkové spojky *ačkoli/v/*, *ač*, *přestože* a knižná spojka *byť* /*i*/. Napr.: *Urobil to, hoci mal inú prácu.* - Č.: *Udělal to, ačkoliv/ač/ přestože/ byť měl jinou práci.* Českým spojkám *třeba/s/*, *třebaže* je formálne blízka slovenská spojka *trebárs*, ktorá vznikla kontamináciou z *treba + bárs* /Mrázek, 1979, s. 18/, slovenské hovorové spojky *bár*,

bárs /tureckého pôvodu - porov.: Stanislav, 1973, s. 412/ nemajú v češtine formálnu obdobu. Slovenskej spojke *akokoľvek* je formálne blízka česká knižná spojka *jakkoli/v/.*

Rozdiely pri druhom základnom type prípustkových vedľajších viet, t.j. viet vyjadrujúcich potenciálne deje /niekedy sa hovorí o podmienkovo-prípustkovom vzťahu, resp. krajnej podmienke/, sa týkajú najmä veľkosti repertoára spájacích výrazov. V základných spájacích výrazoch uplatňujúcich sa v tomto type vedľajších viet sa oba jazyky v podstate zhodujú /ide len o fonologické obmeny tých istých spojok/. V slovenčine sú to spojky : *aj/i/ keď, ani keď* /pri zápore/, *aj/i/ keby, ani keby,* v češtine spojky: *i když, ani když, i kdyby, ani kdyby.* Napr.: Sl.: *Pôjdeme na výlet, aj/i/ keď bude pršať/ aj/i/ keby pršalo.* - Č.: *Půjdeme na výlet, i když bude pršet /i kdyby pršelo.* - Sl.: *Nepôjdeme na výlet, ani keď bude pekne /ani keby bolo pekne.* - Č.: *Nepůjdeme na výlet, ani kdyby bylo hezky.*

Na vyjadrovanie potenciálneho deja v prípustkovej vedľajšej vete má slovenčina aj spojku *čo* a celý rad spojok zložených zo základného *čo* a anteponovanej alebo postponovanej častice */a čo, aj čo, i čo, ani čo by, čo hneď, čo priam/*, resp. zámena *ako, aký / čo ako, čo aký/.* Ide o spojky s hovorovým zafarbením. Napr.: */A/ čo sa na hlavu postavíš, nedám ti to. - Neurobím to, čo ma hneď zatvoria. - Čo ako sa usiloval, nestihol to dokončiť.* Prípustkové vety s potenciálnym dejom sa môžu v slovenčine uvádzať aj spojkou nech, v češtine jej zodpovedá spojka ať /porov. časť o obsahových žiadacích vetách/. V oboch jazykoch je tu pre prípustkovú vetu charakteristická prítomnosť neurčitého zámena. Napr.: Sl.: *Nech robí čokoľvek, všetko robí dobre.* - Č.: *Ať dělá cokoli, všechno dělá dobře.*

2.1.5. Základným spájacím výrazom uvádzajúcim účelové vedľajšie vety je v slovenčine aj češtine spojka *aby.* Slovenčina má tu aj spojku *žeby* a spojku *by,* obmedzujúcu sa na umelecké texty. Napr.: *Každý si rýchlo presadol, aby/žeby/by lepšie videl.* - Č.: *Každý si rychle přesedl, aby lépe viděl.* Českým ekvivalentom slovenskej spojky *nech* v účelových vetách je spojka *ať* /rovnako ako pri žiadacích obsahových vetách a prípustkových vetách, nie však pri podmienkových vetách/. Napr.: Sl.: *Daj mu to, nech má radosť.* - Č.: *Dej mu to, ať má radost.* V slovenčine sa v účelových vetách uplatňuje spojka *čo: Ponáhľaj sa, čo sa skoro vrátiš.* Ide o prostriedok hovorový, obmedzujúci sa zväčša na konštrukcie s imperatívnou vetou na začiatku súvetia.

2.1.6. Pri súvetiach so **spôsobovými vedľajšími vetami** v širokom zmysle sú najvýraznejšie rozdiely v spájacích výrazoch, ktoré uvádzajú vedľajšie vety vyjadrujúce určenie spôsobu alebo miery porovnaním. Pri súvetiach, ktorými sa vyjadruje zhoda v spôsobe alebo miere deja alebo vlastnosti, sa v oboch jazykoch používa príslovkové relatívum: sl. *ako*, č. *jak.*: *Ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva.* - Č.: *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.* Naproti tomu v súvetiach, ktorými sa vyjadruje zhoda dejov vedľajšej a nadradenej vety, sa v slovenčine používa spojka ako, ktorej v češtine zodpovedá spojka *jako*. Sl.: *Peter sa díval na štít strechy, ako sa dívala i mater na zeleno-žlté svetlo.* - Č.: *Petr se díval na štít střechy, jako se dívala i matka na zeleno-žluté světlo.* Pri rozdielovom porovnávaní sa v slovenčine používa primárne spojka *ako*, sekundárne spojka *než*, v češtine spojka *než*. Napr.: Sl.: *Dnes som múdrejší, ako/než som bol vtedy.* - Č.: *Dnes jsem moudřejší, než jsem byl tehdy.*

Bohatší repertoár ako čeština má slovenčina pre súvetia, v ktorých porovnávacia spôsobová vedľajšia veta vyjadruje potenciálne deje. Proti českým spojkám *jako by, jako kdyby, jako když* sú v slovenčine spojky *akoby, ako keby, ako keď, sťaby, sťa keby, sťa keď, ani čo by;* spájacie výrazy s komponentom *sťa* sa obmedzujú na umeleckú literatúru. Napr.: Sl.: *Správa sa, akoby /ako keby/sťaby/sťa keby/ ani čo by mu patril celý svet.* - Č.: *Chová se, jako by /jako kdyby mu patřil celý svět.* - Sl.: *Vrany sa rozleteli, ako keď/sťa keď sa strieľa.* - Č.: *Vrány se rozlétli, jako když se střílí.*

Z ostatných súvetí so spôsobovou vedľajšou vetou spomenieme dve odlišnosti. Rozdiel medzi slovenčinou a češtinou je v konštrukciách, v ktorých sa spôsobovou vedľajšou vetou vyjadruje nerealizovanie očakávaného sprievodného deja. V slovenčine sa tu používa opisné vyjadrenie, pri ktorom sa nerealizovanie sprievodného deja naznačuje predložkou *bez* v spojení s genitívom odkazovacieho výrazu v nadradenej vete a vedľajšia veta sa uvádza spojkou *aby/žeby: Odišiel bez toho, aby/žeby sa rozlúčil.* V češtine sa nerealizácia deja vedľajšej vety vyjadruje v spojke *aniž: Odešel, aniž se rozloučil.* Druhým z uvedených rozdielov je skutočnosť, že v slovenčine sa aj v účinkových vedľajších vetách môže použiť ako hovorový prostriedok spájací výraz *čo: Tak ťa zmlátim, čo ťa ani vlastná mater nepozná.*

Literatúra

Bauer, J.: Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby. Brno, Universita J.E.Purkyně 1972, 471 s.

Běličová, H. - Sedláček, J.: Slovanské souvětí. Praha, Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1990, 227 s.

Česko-slovenský slovník. Hlavný redaktor G.Horák. 2.vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1981, 792 s.

Darovec, M.: Z konfrontačnej syntaxe slovensko-českej.- In: Studia Acadamica Slovaca. 17. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1988, 505 s.

Gašparíková, Ž. - Kamiš, A.: Slovensko-český slovník. 2.vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1983, 814 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J.Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, 895 s.

Mrázek, R.: Kontrastivní charakteristika syntaktického systému současné spisovné slovenštiny a češtiny. Slavica Slovaca, 14, 1979, s. 3-21

Oravec, J. - Bajzíková, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. 1.vyd. Bratislava, SPN 1982, 261 s.

Poldauf, I.: Vztažné věty v angličtině a češtině.- In: Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci. Jazyk a literatura. II., Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1955, 277 s.

Slovenština. Spracovali J. Bělič, A.Jedlička, E.Jóna, E. Pauliny, J. Ružička, J. Štolc. 6.vyd. Praha, SPN 1980, 211 s.

Stanislav, J.: Dejiny slovenského jazyka. V. Syntax 2. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, 661 s.

Svoboda, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha, Univerzita Karlova 1972, 241 s.

Juraj Dolník

Gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov

FF UKo, Bratislava

Úvod

Tento príspevok je zameraný na informáciu o pripravovanom diele z oblasti aplikovaného výskumu slovenčiny. Skupina odborníkov na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave pracuje na gramatike súčasnej slovenčiny určenej pre tých, ktorí pripravujú učebnice, cvičebnice, resp. jazykové príručky rozličného druhu pre vyučovanie slovenčiny ako cudzieho jazyka, ktorí náš jazyk sprostredkúvajú doma aj v zahraničí, ale aj pre tých, ktorí si chcú zdokonaliť svoje gramatické znalosti zo slovenčiny, a napokon pre tých, ktorí hľadajú zdroj komplexných informácií o slovenskej gramatike pre medzijazykové porovnávanie (gramatika sa však zatiaľ pripravuje iba v slovenskej verzii). Podnetom na spracovanie gramatiky je zvýšený záujem o slovenčinu v zahraničí, na ktorý chceme reagovať zvýšením kvality jej vyučovania. Slovenská jazykoveda vykonala veľa v prospech poznania vývinu aj stavby slovenského jazyka, ale z rozličných príčin niet diela s komplexným opisom morfológie a syntaxe súčasnej slovenčiny. Jestvuje len ucelený opis tvaroslovia - *Morfológia slovenského jazyka* - z roku 1966. Okrem tohto diela disponujeme monografiami, resp. vysokoškolskými učebnicami, ktoré podávajú zhustený opis gramatiky, a monografiami, ktoré sú zamerané na čiastkové otázky tvaroslovia a syntaxe. Pre základnú orientáciu spomenieme štyri monografie: E. **Pauliny**: *Slovenská gramatika* /1981/, L. **Dvonč**: *Dynamika slovenskej morfológie* /1984/, J. **Kačala**: *Sloveso a sémantická štruktúra vety* /1989/, F. **Kočiš**: *Podraďovacie syntagmy v slovenčine* /1988/. Pravda, jestvujú aj staršie ucelené monografie, ale tie sú už viac-menej dokladom o novšej histórii opisu gramatiky nášho jazyka. Pripravovaná gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov nie je, prirodzene, koncipovaná ako gramatika akademického typu, ale autori predpokladajú, že poslúži aj ako kompendium s maximálnym rozsahom informácií pre všetkých záujemcov o gramatickú stavbu súčasnej slovenčiny.

Východiská opisu gramatiky slovenčiny

Pripravovaná gramatika má byť jedným z komponentov lingvistického materiálu, o ktorý sa metodici a učitelia opierajú pri formovaní lingvistického základu vyučovania cudzieho jazyka. Vychádzame teda z toho, že sa slovenčina ako cudzí jazyk nevyučuje tzv. **priamou metódou** založenou na **napodobovaní** a **opakovaní**, pričom sa predpokladá, že si gramatické pravidlá vyvodí sám študent, ale takými metódami, ktoré veľmi cieľavedome, racionálne využívajú vedomé osvojovanie gramatických znalostí. Predpokladáme, že sa slovenčina vyučuje na podklade **kognitívno-komunikatívnej koncepcie**. Ako východiská opisu sme prijali tieto tézy:

1. Pri opise gramatiky treba brať do úvahy jednak význam jazykovedných poznatkov pre metodiku vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka a jednak význam týchto poznatkov pri osvojovaní, resp. sprostredkúvaní jazyka. V prvom prípade ide o to, aby metodik, resp. učiteľ dostal taký rozsah jazykovedných informácií, ktorý mu umožňuje variabilne spracovať jazykové štruktúry z rozličných hľadísk /v závislosti od účelu spracúvania/. Treba mu poskytnúť taký opis, aby videl tie najrozmanitejšie vzťahy a súvislosti medzi štruktúrami. Druhý prípad sa dotýka formulovania pravidiel, ktoré si študent osvojuje ako základ jazykového cvičenia.

2. Gramatika slovenčiny ako cudzieho jazyka je osobitným druhom *lingvistickej gramatiky*, ktorá je prispôsobená požiadavkám didaktických gramatík. Pracovne ju nazývame *modifikovaná lingvistická gramatika*, lebo predstavuje obohatenie lingvistickej gramatiky o informácie, ktoré sú relevantné pre potenciálne didaktické gramatiky. Pri analýze gramatického systému treba odhaliť vzťahy a súvislosti, o ktorých sa predpokladá, že môžu byť didakticky relevantné. Popri reláciách, ktoré majú zrejmé koreláty v psychike nositeľov jazyka, treba prihliadať aj na relácie, ktoré sú síce z hľadiska praktického ovládania jazyka nezáväzné, ale v procese osvojovania sú potenciálne funkčné /potenciálne preto, lebo ich uplatnenie závisí od okolností osvojovania/.

3. Gramatická stavba slovenčiny sa neopisuje v systematickej konfrontácii a gramatikami iných jazykov, ale predpokladá sa, že pri jej didaktickej aplikácii sa cieľavedome uplatní medzijazykový konfrontačný aspekt. Aby čistá vnútrojazyková analýza slovenskej

gramatiky poskytla podklad pre odhalenie jej špecifických čŕt, veľký dôraz sa kladie na informácie o používaní gramatických štruktúr v reči.

Modifikovaná lingvistická gramatika

Všeobecne povedané, gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov je modifikovanou lingvistickou gramatikou v tom zmysle, že obracia pozornosť aj na tie stránky gramatickej sústavy, ktoré sú zaujímavé z hľadiska utvárania druhotnej jazykovej dispozície / kompetencie/ v neprirodzených podmienkach. Kým pre nositeľa materinského jazyka majú isté metajazykové informácie len poznávaciu funkciu, pre cudzinca môžu slúžiť tieto informácie ako opora pri ukladaní a upevňovaní gramatických štruktúr v pamäti. Základnú charakteristiku modifikovanej lingvistickej gramatiky vystihujú dva príznaky, a to **maximálny rozsah informácií** a **maximálna explicitnosť**. Pristavíme sa pri týchto príznakoch tak, že ich budeme ilustrovať.

1. Úsilie o maximalizáciu informácií nás vedie k tomu, že prekračujeme rámec štandardného opisu gramatickej sústavy a opisujeme v úplnom rozsahu zhody, podobnosti, kontrasty, analógie a závislostné vzťahy rozličného druhu medzi gramatickými javmi. Opis zachytáva aj možné alternatívne riešenia otázok spätých s analýzou istých tried javov, pričom poukazuje na dôsledky jednotlivých riešení. Napr. opis skloňovania podstatných mien zahŕňa aj tieto informácie:

A. Primárne tvarotvorné prípony.

a/ Podobné prípony.

I. pl. - Prípony tohto pádu sa vyznačujú vysokou mierou podobnosti: -mi : /i/ami. Takmer úplne unifikované sú vzory ženského a stredného rodu s príponou -ami /okrem vzoru vysvedčenie: -iami/, ku ktorým sa pripája vzor *hrdina* /-ami sa vyskytuje ako sekundárna prípona pri ostatných mužských vzoroch a -mi ako sekundárna pri vzore hrdina/. Prípona -iami sa však presadzuje pri vzore *srdce*, takže sa tu objavujú dvojtvary.

L. pl. - Tu sa vyskytujú ch-prípony v podobách -och, -á/ia/ch. Mužské vzory sú jednotné: -och. V ženskom a strednom rode je -ách pri tvrdom vzore *žena* a pri vzore *dievča*, kým pri všetkých ostatných vzoroch /všetky sú mäkké/ je -iach.

D. pl. - Tento pád je analogický s L. pl. Vyskytujú sa tu m-prípony v podobách -om: -á/ia/m. Ich distribúcia je zhodná s výskytom príponových variantov v L. pl.

I. sg. - Tento pád sa vyznačuje o-príponami v podobách -o/í/m : -ou. Ženské vzory majú jednotne -ou, mužské vzory -om, ku ktorým sa pripájajú stredné vzory okrem vzoru *vysvedčenie* /-ím/.

b/ Kontrastné prípony.

G. pl. - Oproti jednotnej prípone -ov pri mužských vzoroch stoja formanty -0, -í pri ostatných vzoroch. Prípona -í sa viaže na vzory s mäkkou spoluhláskou /*dlaň, kosť*/ a s dvojhláskou /*vysvedčenie*/ v slovníkovom tvare.

L. sg. - Prípona -ovi pri mužských životných vzoroch kontrastuje s príponami -e, -i /i/ pri ostatných vzoroch. Príponami -e a -i /-i/ sú v kontraste tvrdé /-e/ a mäkké vzory /-i, -i/.

D. sg. - Prípona -ovi pri mužských životných vzoroch /fonologicky totožná s L. sg./ je v kontraste s príponami -u /-iu/ -e, -i pri ostatných vzoroch. Prípona -u /-iu/ je spoločná mužským neživotným vzorom a vzorovým substatívam stredného rodu. Prípony -e, -i sú vlastné vzorom ženského rodu: vzor *žena* kontrastuje s ostatnými ženskými vzormi.

G. sg. - Prípona -a /-ia/ pri mužských vzoroch so spoluhláskou v slovníkovom tvare a pri vzoroch stredného rodu stojí oproti -u pri vzore *hrdina* a oproti -y, -i, -e pri ženských vzoroch.

c/ Ďalšie kontrasty.

- Zhoda tvarov v G. a A. sg. pri mužských životných vzoroch je v kontraste s pomerom týchto pádov pri ostatných vzoroch.
- Nezhoda A. sg. pri vzoroch *žena* a *ulica* so žiadnym iným tvarom pri týchto vzoroch kontrastuje so všetkými ostatnými vzormi.
- Zhoda tvarov N. a A. sg. pri neživotných mužských, všetkých stredných a ženských vzoroch okrem vzoru *žena* a *ulica* je v protiklade so všetkými ostatnými vzormi.
- Zhoda tvarov v G. a A. pl. pri životných mužských vzoroch je v kontraste so zhodou tvarov v N. a A. pl. pri všetkých ostatných vzoroch.
- Zhoda tvarov v D. a L. sg. pri životných mužských vzoroch kontrastuje so všetkými ostatnými vzormi.

- Zhodou tvarov v G., D. a L. sg. je vzor *kosť* v protiklade so všetkými ostatnými vzormi.

Za dôležité považujeme poukázať na alternatívne riešenia niektorých otázok pri triedení javov. Kladieme si napr. otázku, či je dostačujúce reprodukovať skloňovacie typy podstatných mien z gramatiky určenej pre nositeľa materinského jazyka. Prijatý princíp informačnej maximalizácie vyžaduje, aby sa ponúkli detailnejšie klasifikácie, z ktorých si didaktik môže vybrať podľa podmienok osvojovania jazyka. Môže sa napr. rozhodnúť, že v prípade pevne ohraničených podtried, pri ktorých sa uvádzajú sekundárne prípony /napr. -u po velárnych spoluhláskach v L. sg. pri typoch *dub* a *mesto*/, si zvolí **osobitné vzorové slovo**: alebo je možné, že sa osobitná paradigma vyčlení len vo vzťahu k nominatívu /napr. podtrieda slov typu *dedo*, ktorá býva zaradená do triedy typu *chlap*/: podobná možnosť je pri zvieracích podstatných menách mužského rodu zakončených na spoluhlásku, ktoré sa v jednotnom čísle skloňujú podľa vzoru *chlap*, ale v pluráli podľa vzoru *dub* alebo *stroj*. Pri časovaní slovies treba napr. poukázať na výhody a nevýhody vyčleňovania osobných prípon /"čistých" prípon alebo rozšírených o tematický vokál/ a pod.

2. V modifikovanej lingvistickej gramatike sa explicitne udávajú všetky pravidlá, pomocou ktorých sa identifikujú gramatické jednotky a tvoria gramatické konštrukcie všetkých typov.

Princíp maximálnosti tu vyžaduje, aby sa explicitne formulovali pravidlá pri tých javoch, pri ktorých sa v štandardných gramatikách pravidlá neudávajú. Napr. spomínaná akademická Morfológia slovenského jazyka veľmi detailne opisuje zámenné tvary, ale niet v nej explicitných pravidiel používania genitívnych tvarov zámen *on* a *ona* /*jeho, neho, ho, -ňho, -ň, jej, nej*/ okrem všeobecného pravidla, že nepriame pády so začiatočnou hláskou *ň* sa používajú po predložkách. V modifikovanej gramatike sa popri príslušných pravidlách explicitne uvádzajú aj pravidlá na rozlíšenie homonymie: tvar osobného zámena (*jeho, jej, ich*)- rovnozvučný tvar privlastňovacieho zámena. Iným príkladom je určovanie gramatického rodu podstatných mien. Hoci spomínané akademické dielo podrobne opisuje tento jav, v modifikovanej gramatike je opis explicitnejší. Tento opis je zachytený v článku P. **Baláža** *Menný rod v slovenčine ako cudzom jazyku*, ktorý je uverejnený v zborníku *Studia Academica Slovaca* z roku 1988. K vyššej explicitnosti súboru pravidiel prispieva aj vyšší stupeň analytickosti ich podania

v porovnaní s lingvistickou gramatikou. Napr. v uvedenej akademickej morfológii sa deklinačné triedy podstatných mien vymedzujú pri vzorových slovách vyznačením klasifikačných príznakov. V modifikovanej gramatike sa tu postupuje tak, že sa osobitne uvádzajú **základné** a **doplnkové pravidlá** priraďovania k vzorom. Pravidlá sa formulujú explicitnejšie a so zreteľom na vzťahy medzi flektívnymi triedami. Napr. základné pravidlá č. 6 a 7 sú komplementárne: /6/ Ak podstatné meno označuje osobu mužského rodu a v slovníkovom tvare sa končí na -a, skloňuje sa podľa vzoru hrdina: /7/ Ak podstatné meno neoznačuje osobu mužského rodu a v slovníkovom tvare sa končí na -a, pred ktorým nie je mäkká spoluhláska, skloňuje sa podľa vzoru žena. Prehľadne usporiadaný súbor základných a doplnkových pravidiel umožňuje výber rozličných postupností a kombinácií pravidiel pri didaktickom spracúvaní substantívnych deklinačných tried. Podobný obraz poskytuje aj opis podmienok výskytu sekundárnych prípon v príslušných pádoch podstatných mien.

3. Princíp maximálnej explicitnosti sa uplatňuje aj pri opise podmienok rečového uplatnenia gramatických štruktúr. Opis zahŕňa aj štylistické údaje, a to o inherentnej aj adherentnej príznakovosti.

Koncepcia opisu

Koncepcia opisu je založená na **štvoraspektovom prístupe** k sústave gramatických štruktúr. Uplatňuje sa **formálny**, **formálno-sémantický** /funkčný/, **sémantický** /funkčný/ a **sémanticko-formálny** prístup. *Formálna* stránka opisu zahŕňa nielen sústavu tvarových paradigiem, ale aj súbory morfonologických alternácií. Pri prezentovaní tohto súboru je východiskom súpis morfonologických jednotiek /morfoném/, ku ktorým sa usporiadane priraďujú (priraďovanie je úplné, nie ilustračné) príslušné paradigmy, resp. komponenty paradigiem, napr. k morfonémam t/ť, d/ď, n/ň, l/ľ sa priraďujú všetky typy tvarov, v ktorých sa tieto alternácie vyskytujú. Postupuje sa podľa klasifikačnej schémy: A. samohláskové alternácie rozličného druhu, a to /a/ kvantitatívne, /b/ kvalitatívne a /c/ alternácia samohlásky s nulovou fonémou: B. spoluhláskové alternácie rozličného druhu. V syntaktickej časti sa opisujú gramatické vetné vzorce a podáva sa vyčerpávajúca formálna charakteristika vetných členov.

Formálno-sémantické /funkčné/ hľadisko sa uplatňuje pri opise sémanticky motivovaných formálnych obmedzení pri istých triedach gramatických javov. Opisujú sa podmienky, ktoré umožňujú utváranie istých formálnych štruktúr, resp. podmienky, ktoré utváranie štruktúr obmedzujú. Rámec opisu v tvaroslovnej časti tvorí morfologicky relevantná sémantická klasifikácia ohybných slovných druhov, pri ktorých je účasť alebo neúčasť na istej /istých/ kategoriálnej /-nych/ opozícii /-iách/ sémanticky motivovaná, ďalej také, ktoré podmieňujú osobitosť paradigmy, resp. tvaru. Pracuje sa teda s morfologicko-sémantickými podtriedami. Podobne aj v syntaktickej oblasti sa poskytujú údaje o sémanticky motivovaných obmedzeniach syntaktických štruktúr.

Pri opise *sémantickej* /funkčnej/ stránky tvaroslovných štruktúr považujeme za vhodné opierať sa o klasické štrukturalistické pojmy, a to o pojem *paradigmatického* a *kombinatorického významu, transpozície* a *neutralizácie*. V tejto súvislosti sa podáva aj štylistická charakteristika príslušných štruktúr. V syntaktickej zložke opisu sa pracuje so sémantickými vetnými vzorcami, s pojmom *propozície* a jej *modifikácie* a detailne sa opisujú sémantické vlastnosti vetných členov. /Osobitná kapitola sa venuje komunikatívnym zložkám vety./

Pri *sémanticko*/funkčno/*-formálnom* prístupe sa vyhľadávajú sémanticky /funkčne/ ekvivalentné formy, čiže ide o prístup, ktorý je známy z funkčno-sémantickej koncepcie lingvistického opisu. V pozadí voľby tohto prístupu je akceptovanie názoru, že opis založený na tomto prístupe, teda na integrácii rozličných štruktúr do funkčného /sémantického/ poľa, je užitočný pre zostavovanie jazykových cvičení zameraných na rozvíjanie schopnosti variabilného vyjadrovania sémantického invariantu.

Štvoraspektový prístup k opisu znamená, že niektoré javy sa opisujú niekoľkokrát, pravdaže v iných súvislostiach. Už sme však zdôraznili, že modifikovaná lingvistická gramatika splní svoju funkciu vtedy dobre, ak poskytne maximum informácií o potencionálne relevantných vzťahoch a súvislostiach gramatických štruktúr. Napr. do sémanticko-formálneho opisu včleňujeme deagentné výpovede, ku ktorým sa priraďujú syntaktické konštrukcie s opisným pasívom */Rozhodnutie vlády je kritizované zo všetkých strán/*, konštrukcia so zvratnou formou slovesa */U nás sa pije veľa vína/*, konštrukcia s transponovaným použitím formy 3. os. pl */V novinách už o tom písali/*, konštrukcia s transponovaným použitím ostatných foriem

morfologickej kategórie osoby */Keď niečo začnem, tak to aj dokončím: Pomaly najďalej zájdeš: Po tvrdých spoluhláskach píšeme y/*, konštrukcia so spojením mať + trpné príčastie */Formulár už mám vyplnený/*. Pri jednotlivých štruktúrach neodkazujeme na kapitoly, kde sú už opísané, ale opisujeme ich znovu, a to v novej súvislosti. Treba totiž ukázať, od akých podmienok závisí ich využitie. Pri istých javoch dopĺňame informácie o gramatických štruktúrach informáciami z lexikálnej roviny. Napr. pri sémantickom opise kategórie slovesného rodu sa využíva aj pojem konverzného vzťahu /keď sa do opozície dáva aktívna a tzv. plná, t.j. trojčlenná pasívna konštrukcia/. Gramatické informácie sa dopĺňajú tým, že sa konverzný vzťah nevyjadruje len gramaticky, ale aj lexikálne / porov. dvojice *kupovať - predávať, odkázať - zdediť, požičať - požičať si*/, ako aj lexikálno-sémantický /porov. polysémické slovesá, ktorých významy reprezentujú konverziu, napr. *hemžiť sa, zavoňať, obrásť: Na chodníku sa hemžia mravce - Chodník sa hemží mravcami* a pod./.

Modifikovaná lingvistická gramatika obsahuje aj isté množstvo informácií o tvorení slov v slovenčine. V pozadí nie je úvaha o tom, či tvorenie slov patrí do morfológie alebo do lexikológie, lež známy poznatok, že isté slovotvorné javy sú bezprostredne späté s gramatickými štruktúrami. Do gramatiky včleňujeme informácie, ktoré sú gramaticky relevantné, resp. ktoré môžu pomáhať pri osvojovaní gramatických pravidiel. Zviazanosť slovotvorby s gramatikou je očividná pri perfektivizačných predponách /neudávajú sa len tzv. čisto vidové predpony, ale aj prefixy meniace lexikálny význam/. Podobne je táto spätosť zrejmá aj pri odvodzovaní v rámci transpozičnej onomaziologickej kategórie /spredmetnenie vlastnosti a deja, ako aj transponovanie určenia základného príznaku na vlastnosť/. Syntaktická derivácia je predsa dôležitým komponentom syntaktickej transformácie. Okrem toho napr. deadjektíva na - osť */veľkosť, pracovitosť/* vzhľadom na takmer kategoriálnu produktívnosť príslušného slovotvorného typu ovplyvňujú pohyb v príslušnej flektívnej triede. Ďalší príklad predstavujú deklinačné triedy prídavných mien *páví, otcov, matkin*, ktorých vymedzenie je späté so slovotvorným údajom /utváranie individuálnych a druhových privlastňovacích prídavných mien/. Napokon spomenieme jednotnú adaptaciu slovies z prevzatých slov v súvise s produktívnosťou konjugačného typu *pracovať /demokrati-*

zovať, transformovať, pragmatizovať/. Komplexný opis tvorenia slov v slovenčine má byť osobitne spracovaný v ďalšom diele venovanom vyučovaniu slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Výhľady

Modifikovaná lingvistická gramatika slovenčiny je základným dielom zamýšľaného komplexného opisu súčasného slovenského jazyka /jeho fonetiky a fonológie, tvaroslovia, syntaxe, lexiky aj štylistiky/ pre didaktiku slovenčiny ako cudzieho jazyka. Predpokladáme, že tento opis sa postupne doplní konfrontačným opisom slovenčiny /isté opisy a štúdie tohto druhu už jestvujú/, ktoré poukážu na špecifické črty slovenčiny ako zdroj osobitných lingvodidaktických informácií. Tieto opisy majú slúžiť ako lingvistický podklad pre tvorbu učebníc a cvičebníc používaných v istých didaktických podmienkach. Komplex lingvistických opisov má pomôcť tak pri racionalizácii vyučovania slovenčiny bez explicitnej prítomnosti materinského jazyka učiaceho sa, ako aj pri zefektívňovaní vyučovania založeného na vedomej medzijazykovej konfrontácii.

Ján Doruľa

Slovenčina v predspisovnom období

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Napriek svojej nárečovej diferencovanosti je slovenčina jeden, jednotný slovanský jazyk, ktorý možno charakterizovať celým radom spoločných jazykových znakov spájajúcich všetky slovenské nárečia do jedného jazykového celku. Niekedy sa poukazuje na to, že slovenčina nemá (okrem rytmického zákona v stredoslovenských nárečiach) také charakteristické jazykové svojskosti, aké mávajú iné slovanské jazyky (napr. čeština má hlásku ř a tzv. prehlásky, poľština nosové samohlásky, trot-, tlot- /krowa, glowa/, dispalatalizáciu /žona, siano/ a pod.). Lenže sústava jazykových znakov, ktoré charakterizujú slovenčinu ako jeden jazykový celok, sa v takomto zložení už neopakuje v nijakom inom slovanskom jazyku, hoci jednotlivé jazykové znaky z tohto súboru nájdeme aj v iných slovanských jazykoch. Možno povedať, že základné starobylé jazykové javy, ktoré tvoria charakteristiku slovenčiny (sú spoločné všetkým slovenským nárečiam) majú medzislovanský charakter, čo umožňuje hovoriť o istom *stredovom postavení slovenčiny* medzi slovanskými jazykmi.

Spomínaná slovenská jazyková jednota je, pravdaže, odrazom starobylej integrácie spoločenskej, nadkmeňovej, etnickej, doloženej aj historickými správami o existencii Samovej a Veľkomoravskej ríše. Nie je iste náhoda, ale dôsledok tejto integrácie, že sa nezachovali nijaké správy o názvoch slovanských kmeňov v našej, dunajsko-karpatskej oblasti. Pomenovanie Slovákov, zachovávajúce starobylý základ sloven- (*Slovensko, Slovenka, slovenský*), je ich etnický názov. Toto pomenovanie vzťahujúce sa na Slovanov vôbec sa tu používa v užšom etnickom zmysle (nie je to nijako osihotený prípad v slovanskom svete). Preto slovienske knieža Rastislav v Živote Metodovom nie je knieža všetkých Slovanov či Slovanov vôbec, ale knieža konkrétneho slovanskéhho etnika v konkrétnej slovanskej oblasti.

Ak je charakteristickým znakom etnika spoločný jazyk a vedomie spolupatričnosti, príslušnosti k jednému spoločenstvu, čo sa odráža aj v spoločnom pomenovaní (sebapomenovaní), sú tieto

znaky slovenského etnika v historickom vývine Slovákov jasne prítomné, historicky doložené. Spomínanú *jazykovú jednotu* (ako odraz jednoty etnickej) si Slováci aj jednotne pomenúvali, keď svoj jazyk - ústny dorozumievací prostriedok - nazývali a nazývajú **slovenský**, ako je to neraz doložené v starších písomnostiach zo Slovenska. /Slovenským nazývajú svoj jazyk aj východoslovenskí kalvíni, keď si v polovici 18. storočia preložili a vytlačili náboženské knihy : Mali Catechismus... na naš jezik slovenski obráceni - 1750, Hlas pobožnoho špéváňa... z uharskoho jaziku na slovenski preložil S. A. - 1752 a pod./

Slovenský jazyk používali pri bežnom dorozumievaní všetky vrstvy slovenského etnika, čo sa výrazne odráža nielen v ľudovej slovesnej tvorbe, ale aj v jazyku slovenského meštianstva, šľachty a zemianstva i v jazyku vzdelancov. Pravda, písané prejavy, ktoré vznikali v prostredí slovenského meštianstva, šľachty a vzdelancov, sú vo vtedajších feudálnych spoločenských pomeroch značne ovplyvnené skutočnosťou, že sa v nich používali viaceré jazyky, predovšetkým latinčina. Osobitné miesto tu zaujíma čeština, ktorá ako vypracovaný a Slovákom zrozumiteľný jazyk častejšie suplovala v písaných prejavoch slovenčinu. V písomnostiach napísaných Slovákmi sa však výrazne presadzuje slovenské jazykové vedomie, preto *slovakizovanie češtiny* má na celom slovenskom území spoločné črty, istý slovenský spôsob adaptácie češtiny, v ktorom sa opäť výrazne prejavujú celoslovenské jazykové prvky. Je to napríklad zanedbávanie typických českých jazykových prvkov, ako sú hlásky ř, ě, prehlásky a-e, u-i, uplatňovanie znelostnej asimilácie pred sonórami i niektorých výrazných celoslovenských gramatických javov, ako je napr. používanie genitívnej pádovej prípony v akuzatíve pri mužských životných podstatných menách aj v množnom čísle (*príde súdiť živých i mŕtvych*), používanie pádovej prípony -ej, pri časovaní slovies prípony -m v 1. osobe sg. préz. a pod., slovenské frazeologizmy a iné syntagmatické, lexikalizované a terminologické spojenia a termíny i množstvo ďalších slovenských lexikálnych prvkov. Toto prispôsobenie, zdomácnenie češtiny umožňovalo mnohé písomné prejavy vnímať, chápať ako slovenské (niekedy sa ako slovenské aj označovali, nazývali). Pri takomto hodnotení treba rátať aj so známou skutočnosťou, že písomný prejav sa na rozdiel od spontánnych ústnych prejavov hodnotí ako prejav do značnej miery "vyberaný", cibrený, obsahujúci aj knižné, umelé zložky. Medzi také patria v našom prípade

české jazykové prvky v textoch napísaných Slovákmi. Často ide o umelé, pri spontánnom ústnom dorozumievaní nemysliteľné heterogénne slovensko-české znetvoreniny. Rozhodujúcim faktorom spomínaného hodnotenia textov, ich prijímania za domáce, bola ich zrozumiteľnosť. Práve tá bola hlavným dôvodom označovania takých textov za texty napísané v domácom, rodnom jazyku, *in lingua vernacula*. Stupeň ich naozajstnej jazykovej slovenskosti nebol teda tým rozhodujúcim kritériom spomínaného označovania. Treba brať do úvahy aj skutočnosť, že vo vtedajšom uhorskom feudálnom spoločensko-politickom prostredí bol jazyk písaných textov predovšetkým prostriedkom dorozumievania, neplnil tie reprezentatívne funkcie, aké plní spisovný jazyk dnes.

Existuje však aj veľa dokladov o tom, že súčasníci vedeli aj vtedy presne rozlišovať jednotlivé, aj príbuzné jazyky, ktorými hovorili obyvatelia Uhorska a susedných krajín. Presne rozlišovali nielen ich jazyky, ale aj etnickú príslušnosť (nielen podľa jazyka a spôsobu rozprávania, ale aj podľa odievania, resp. aj podľa iných charakteristických znakov), ako to dokladujú najmä mnohé opisy hľadaných osôb (tzv. kurensy) z 18. storočia.

Už Matej Bel vedel presne označiť územie obývané Slovákmi: zmieňuje sa o ich jazyku a nárečiach, opisuje aj jazykovú situáciu v mestách na Slovensku. Neskoršie P. J. **Šafárik** vyčleňuje slovenčinu ako osobitný slovanský jazyk a vyratúva jej charakteristické jazykové znaky, ako ich zisťuje v hovorenom jazyku ľudu, t.j. v nárečiach. V otázke spisovného jazyka Slovákov zastávali však obidvaja - M. Bel i P. J. Šafárik - rovnaké stanovisko, t.j. že Slováci majú používať češtinu ako svoj spisovný jazyk. Keďže evanjelickí Slováci prijali češtinu za svoj bohoslužobný jazyk, bola pre evanjelického kňaza M. Bela práve táto skutočnosť rozhodujúca pre jeho postoj k otázke spisovného jazyka Slovákov. Podľa jeho názoru sa Slováci používaním spisovnej češtiny zbližujú s Čechmi, ba až splývajú s nimi. Týmto svojím postojom reprezentuje M. Bel evanjelickú líniu v slovenskom jazykovo-historickom vývine: do extrémnej dôslednosti ju doviedli niektorí jeho stúpenci a žiaci, ktorí vzťah ľudovej slovenčiny (nárečí) k spisovnej češtine chápali ako vzťah v rámci jedného jazyka, ako hierarchický vzťah nižšej a vyššej úrovne: spisovný jazyk, pestovaný a cibrený úsilím mnohých vzdelancov, stojí hodnotovo neporovnateľne vyššie ako hrubé, nepestované, živelne sa vyvíjajúce, vplyvom iných jazykov podliehajúce, rozdrobené ľudové nárečia. M. Bel napríklad hovorí,

ako nepríjemne znejú slovanským (slovenským) ušiam liptovské a iné slovenské nárečové podoby. Tento postoj evanjelických vzdelancov k ľudovému jazyku i k jeho vzťahu k spisovnej češtine pregnantne vyjadril G. Balažovič v spise *Začatek Naprawowanj a Obnowowanj Škol Dedinskych* (1749). Do okruhu spomínanej evanjelickej línie patrí aj P. J. Šafárik, ktorý v záujme zachovania jednoty v spisovnom jazyku hľadal isté kompromisné riešenie, spočívajúce vo včlenení niektorých slovenských jazykových prvkov do spisovnej češtiny. Šafárikov postoj, tak ako aj postoj Jána Kollára, ovplyvnila aj ideológia slovanskej vzájomnosti, podľa ktorej prílišné množstvo slovanských spisovných jazykov znamenalo nepotrebné, nebezpečné rozdrobovanie, oslabovanie Slovanstva.

V základnom postoji vzdelanca k ľudovému jazyku a jeho vzťahu k písanému, spisovnému jazyku sa so spomínanou líniou evanjelických vzdelancov vlastne zhoduje aj A. **Bernolák**, ktorý sa, pravdaže, opiera o katolícku líniu slovenského jazykovo-historického vývinu, kde sa neuplatňuje spomínaný úctivý vzťah k spisovnej češtine ako k liturgickému jazyku. Preto spontánny slovakizačný proces vo vzťahu slovenčiny a češtiny v písaných prejavoch Slovákov prebiehal v tejto línii neprerušene, čo celkom prirodzene viedlo k formovaniu kultivovanej podoby slovenského jazyka predovšetkým v západoslovenských vzdelaneckých kultúrnych centrách (Trnava, Bratislava, františkánske kláštory). A práve táto podoba vzdelancami vypestovaného, cibreného slovenského jazyka sa stala základom bernolákovskej kodifikácie spisovnej slovenčiny koncom 18. storočia. Teda nie kultivovaná čeština je tou hierarchicky najvyššou hodnotou, ale jej na roveň, rovnocenne vedľa nej postavená kultivovaná slovenčina. Bernolák stojí teda so svojou kodifikáciou celkom na domácej, slovenskej pôde, rešpektuje a završuje prirodzený, zákonitý slovenský jazykovo-historický vývin.

Do tejto línie zákonitého slovenského jazykovo-historického vývinu patrí aj evanjelický kňaz Ľudovít **Štúr** so svojou kodifikáciou spisovnej slovenčiny na stredoslovenskom jazykovom základe. Ľ. Štúr je kľúčova postava novodobých dejín slovenského národa. Nie je verným pokračovateľom spomínanej evanjelickej línie, nie je ani vzdelancom typu M. Bela, P. J. Šafárika či A. Bernoláka. Základom slovanskej vzájomnosti v jeho chápaní nie je budovanie jednoty, integrácie podľa "rozumnej úvahy" (P.J.Šafárik), ktorá chcela spájať slovanské etniká a tvoriť pre ne spoločné spisovné jazyky, budovať slovanskú jednotu bez ohľadu na živé reality, na historické

zákonitosti vývinu týchto etník a ich jazykov. Ľ. Štúr nielen že rešpektoval historické zákonitosti vývinu slovanských národov a ich jazykov, ale sa o ne aj opieral ako o základ celej svojej činnosti výchovnej, vedeckej, politickej, publicistickej aj literárnej. V **slovanskej kmeňovitosti** videl nie nebezpečné drobenie oslabujúce silu Slovanstva, ale jeho bohatstvo, obohatenie ľudskej kultúry, civilizácie. Rešpektovanie slovanskej kmeňovitosti, tolerancia a vzájomné pochopenie nie sú prekážkou slovanskej vzájomnosti, spolupráce a dorozumenia. Jeho postoj k ľudovej kultúre a reči nie je vrchnostenským postojom osvietenského vzdelanca, ale postojom ľudomila, vlastenca, ktorý zmysel svojho života videl v službe národu, bol obdivovateľom a ctiteľom jeho kultúry, jeho umeleckej tvorivosti. Štúr a štúrovci stoja na začiatku moderných slovenských dejín, moderného, novodobého slovenského patriotizmu, ktorý v ničom nezaostával za duchovnou atmosférou vzdelanej Európy. Svojím nadkonfesionalizmom, zápasom za uznanie prirodzených národných i sociálnych práv slovenského národa pri plnom rešpektovaní tých istých práv pre iné národy položila štúrovská generácia základy nielen moderného spisovného jazyka, ale aj slovenskej kultúry, slovenskej dejinnej tradície. Je to tradícia rešpektujúca a završujúca historický vývin slovenského etnika. Je to tradícia, na ktorú ozajstní predstavitelia slovenského národa vedome nadväzovali a ani my dnes nemôžeme v obnovenej slovenskej samostatnosti urobiť nič lepšie, ako na ňu tiež vedome nadviazať a nadväzovať. *

* Pozri aj knižné práce autora príspevku: Slováci v dejinách jazykových vzťahov (Bratislava, Veda 1977) a Tri kapitoly zo života slov (Bratislava, Veda 1993).

Ľubica Droppová

Stredoeurópske kontexty folklóru na Slovensku

FF UKo,Bratislava

Pojem "stredná Európa" predstavuje viacmenej len pomyselný priestor, ktorý je zložité definovať z hľadiska geografického, politického, kultúrneho alebo iného a ani sa o to v našom príspevku nemienime pokúšať. Radi by sme však upozorniť na jeden z charakteristických príznakov tohoto geopolitického a kultúrneho priestoru a tým je mnohovrstevnosť, rôznorodosť - predovšetkým rôznorodosť etník, kultúr, historických i lokálnych tradícií.

Slovensko leží v centre strednej Európy, často sa hovorí, že v jej srdci. Všetky politické snaženia, mocenské záujmy, vojnové konflikty, ekonomické i kultúrne smerovania, ktoré sa v dávnej i nedávnej minulosti dotkli strednej Európy, týkali a týkajú sa i Slovenska. S týmito okolnosťami boli pochopiteľne spojené mnohé dobrovoľné i nútené presuny obyvateľstva, kolonizácie i migrácie. K nim treba prirátať i bežné kontakty a pohyby ľudí súvisiace s každodenným životom a prácou v rámci bývalej multietnickej rakúsko-uhorskej monarchie. Takto aj v priestore dnešného Slovenska nežilo len slovenské obyvateľstvo, ale tu vznikali a zväčša dodnes pretrvávajú ostrovy alebo rozptýlené skupiny obyvateľstva nemeckej, chorvátskej, českej národnosti, žijú tu Rómovia, nemožno nespomenúť židovské obyvateľstvo a mnohé priezviská svedčia o pravdepodobnom talianskom pôvode príslušníkov rodín. Okrem toho Slovenská republika, rozlohou neveľká, tesne susedí s troma slovanskými štátmi /Ukrajina, Poľsko, Česko/ a dvoma neslovanskými /Rakúsko, Maďarsko/. Počas stáročného spolužitia všetkých týchto etnických spoločenstiev tu nepochybne vznikali mnohé kontakty, v rámci ktorých sa stretávali a konfrontovali viaceré kultúry, navzájom sa obohacovali a vplývali na seba. Nazdávame sa však, že tu nejde len o momenty vzájomných kontaktov a konfrontácií etnických spoločenstiev a ich kultúr, ale aj o svojrázny proces vznikania niektorých čŕt spoločnej lokálnej či regionálnej kultúry, ktorá prekračuje etnický rámec, no zároveň v sebe obsahuje aj etnické prvky.

V našom príspevku by sme sa chceli zamerať na oblasť folklóru, najmä na funkcie a vzájomné vzťahy folklóru v kontaktných zónach rozdielnych etnických spoločenstiev. Podkladom pre naše úvahy sú pozorovania a materiály najmä z výskumov piesňového repertoáru a čiastočne ľudového rozprávania v piatich lokalitách na južnom Slovensku, kde žije slovenské a maďarské obyvateľstvo a v štyroch lokalitách okolia Bratislavy so slovenským, nemeckým, maďarským a chorvátskym obyvateľstvom.

V súčasnom období už folklór stratil svoje dávne dominantné postavenie v lokálnej, regionálnej i etnickej kultúre. Stal sa jednou z mnohých možností umeleckých aktivít alebo pasívneho vnímania rôznych umeleckých prejavov a žánrov. Zmenil sa aj pôvodný systém funkcií folklóru, hoci jeho mnohé funkcie zostávajú dodnes aktuálne: je to napr. funkcia *zábavná*, *spoločenská*, *integračná*, v modifikovanej podobe aj funkcia *obradová*, *estetická* atď. V etnicky zmiešaných lokalitách a oblastiach nadobúda však folklór v určitých kontextoch aj funkcie **etnoidentifikačné**, alebo **etnodiferenciačné**. V rámci relatívne kompaktných, stabilných etnických spoločenstiev niet dôvodu, aby sa pociťovala potreba identifikovať sa s vlastným etnikom. V etnicky zmiešaných oblastiach má však aj folklór svoju úlohu pri uchovávaní a rozvíjaní etnického vedomia. Stretávajú a prelínajú sa tu kultúry dvoch alebo viacerých národností. Na jednej strane ich spája prostredie, v ktorom spoločne často po stáročia žijú, pracujú, nadväzujú priateľské, susedské, pracovné a často i rodinné kontakty. Na druhej strane sa v týchto oblastiach viac preciťuje vedomie etnickej odlišnosti kontaktovaných etnických spoločenstiev, vyjadrené najmä v jazyku, ale aj vo folklóre a iných prejavoch. Etnoidentifikačná funkcia folklóru tu teda nadobúda na význame a mení sa aj jej miesto v hierarchii funkcií folklóru, hoci nejde vždy o funkciu dominantnú.

Pri prezentovaní folklóru organizovanými formami a prostredníctvom inštitúcií sme v skúmaných lokalitách obyčajne zisťovali dvojaké tendencie :

a/ Pokiaľ išlo o celoobecné príležitosti (napr. obecné dožinkové slávnosti, oslavy jubileí na obecnom úrade, podujatia osvetových stredísk a pod.), programy boli koncipované dôsledne viacjazyčne - napr. vystupovali tu súčasne slovenské aj maďarské folklórne súbory, konferovalo sa v oboch jazykoch a pod. Prevažo-

vali teda tendencie *lokálne dostredivé*, kde sa síce viacetnickosť obyvateľstva neobchádzala, ale zdôrazňovala sa lokálna spolupatričnosť, momenty integrácie, spoločnej histórie a pod.

b/ Na podujatiach miestnych kultúrnych národnostných spolkov, alebo školských inštitúcií sa používa jazyk a prezentuje folklór príslušnej národnosti. Väčší význam tu teda majú práve funkcie etnoidentifikačné. Pri oboch spomínaných tendenciách stojí folklór národností vedľa seba, nie síce v konfrontačnom postavení, ale predsa obsahuje prvky etnickej diferenciácie. Folklór tu vystupuje v tzv. *druhej existencii* /teda v spracovaní súborov/ a etnické lokálne spoločenstvo má možnosť navonok prezentovať a propagovať svoje kultúrne dedičstvo a v rámci neho aj folklór.

Trochu zložitejšia situácia je v rovine prirodzeného folklórneho prostredia, ktoré sa nevytvára len v rámci vlastného etnického spoločenstva v lokalite, ale je súčasťou prirodzených životných, pracovných, rodinných a spoločenských stykov a spolužitia v celom lokálnom spoločenstve. Obyvatelia všetkých skúmaných lokalít zväčša potvrdzovali značnú toleranciu ku kultúre odlišných národností, s ktorými spoločne žijú. Túto toleranciu vidíme nielen v pasívnom prijímaní, alebo aspoň neodmietaní inoetnickej kultúry a folklóru v lokalite, ale aj v rôznych formách prepojenia folklóru národností. Zatiaľ sme zistili nasledujúce formy a možnosti existencie a prepojenia folklóru v kontaktných zónach rôznych národností:

1/ V rámci folklórnych príležitostí a kontextov u jedného etnického spoločenstva sa zväčša uplatňuje len vlastný folklór spolu s vlastným jazykom pri komunikácii. Zväčša to býva pri úzko rodinných, alebo priateľských stretnutiach, na ktorých nie sú prítomní príslušníci inej národnosti.

2/ Pri mnohých folklórnych príležitostiach, kde sa stretávajú príslušníci viacerých národností, často sa spoločne uplatňuje aj ich folklór. Napr. na svadbách v Čuňove pri Bratislave sa strieda spev piesní vo viacerých jazykoch a to tak, že chvíľu sa spievajú chorvátske, neskôr slovenské a tie zase vystriedajú maďarské (Moravická, 1992, s.48). Na južnom Slovensku v niektorých obciach sa v dožinkovom sprievode spievali spoločne slovenské i maďarské dožinkové piesne. V Rači sa spoločne slovenské i nemecké deti hrali nemeckú tanečnú hru "*Dornröschen war ein schönes Kind*", ale i slovenské hry. Maďarská folkloristka Ilona Nagyová uvádzala vo svojom referáte venovanom oslavám životných jubileí v maďarských rodinách na južnom Slovensku, ktorý

predniesla na medzinárodnom seminári v Kočovciach v októbri 1992, že pokiaľ medzi gratulantmi boli aj Slováci, bežne sa spievali spolu s maďarskými aj slovenské piesne. Aj tieto príklady dokumentujú, že príslušníci rôznych národností v lokalite zväčša poznali vzájomne svoj piesňový repertoár a aj ho príležitostne interpretovali.

Zároveň sme však u našich informátorov zistili badateľné vedomie etnickej diferenciácie folklóru a to nielen pri slovesných útvaroch, kde sa používajú rozdielne jazyky, ale aj v súvislosti s tanečným či hudobným folklórom /napr. informátorka maďarskej národnosti nám povedala: *"Poznám aj slovenské piesne, ale majú veľmi ťažké nápevy, nám sú blízke viac také magyar nóta"*/.

3/ V niektorých dedinách, napr. v Rači a zadunajských obciach Bratislavy, boli spoločné kapely, ktoré prispôsobovali repertoár nielen podľa príležitosti, ale tiež podľa toho, ktorej národnostnej skupine práve hrali. V Rači mali aj dve cimbalové muziky, slovenskú a nemeckú, no časť hudobníkov v slovenskej cimbalovke a v Schrammelmusik bola spoločná. Všetci muzikanti, Slováci aj Nemci, ovládali celý hudobný repertoár obce a aj ho hrávali (Elscheková, 1989, s.232).

4/ A. Elscheková spomína vo svojej štúdii o hudobnej kultúre v Rači aj *spoločné tance, ktoré tancovali tamojší Slováci aj Nemci.* Takým bol napr. svadobný tanec *"boškávaná" - "pusltonc"*, ktorý príslušníci oboch národností tancovali rovnako. Na slovenských svadbách sa k tomuto tancu hrali rôzne piesne, na nemeckých svadbách špeciálna pieseň *"I nimm den Polsta in die Hand"*.

5/ V zadunajských obciach Bratislavy zistila Ľ. Moravická viaceré piesne so spoločnými chorvátskymi i slovenskými textovými variantmi - teda tie isté piesne sa spievajú v oboch jazykoch. Sú to napr.:

Vince, vince črljeno - Vinko, vinko červené
Nepi, milí, vodu - Nepi, Jano, nepi vodu
Črni oči hodmo spat - Čierne oči choďte spať
Nasred sela križ - V širom poli kríž

6/ Ďalšiu formu prepojenia folklóru rôznych etník v kontaktných zónach vidíme vo viacjazyčných textoch v rámci jedného folklórneho útvaru. Napr. pieseň spojená so stavaním májov v zadunajských obciach pri Bratislave " *Va majuši, kad zagluši*" sa spievala ako reťaz, teda jedna strofa chorvátsky, potom slovensky

a za tým maďarsky. Podobný príklad je z Rače v slovensko-nemeckej piesni, kde za každým slovenským veršom nasleduje jeho nemecký preklad:

Dievča, kde si bola?
Madl, wo bist g,west?
V záhradke som bola,
Im Goatn bin i g,west.

Čo si tam robila?
Was host duotn g,macht?
Perečka som vila,
Buschn hob i g,macht.

Táto forma prepojenia folklóru korešponduje v niektorých obciach aj s bežnou hovorovou rečou, kde sa tiež preplietali slová a výrazy z viacerých jazykov. Napr.: "*Takú račanskú ňemčinu to som vedela, ovládala dobre. Ňemci vedeli po slovenski a Slováci ňekeré ňemecké slová prevzali. Ňekedi rosprávali ti Ňemci že - Muti, vu is di solnička? - No, auf di polička - ... No taktok sa oňi rosprávali. Račané šeci vedeli ňemecki, ale len takto po račanski*". /Droppová, 1989, s.218/.

V našom príspevku sme sa pokúsili poukázať na niektoré formy koexistencie a prepojenia folklóru rôznych národností, žijúcich v spoločných lokalitách a regiónoch. Predpokladáme, že v budúcnosti sa naše poznatky ešte obohatia, veď výskumy tejto problematiky sú len v začiatkoch. Vcelku však naše doterajšie výskumy ukazujú a mnohí informátori to potvrdzovali, že obyvateľstvo v jazykovo zmiešaných oblastiach v pokojných historických obdobiach zväčša dobre spolu nažívalo. Etnické problémy sa vynárali, alebo niekedy aj konštruovali, predovšetkým počas vyhrotených historicko-politických a vojnových situácií, ako to dosvedčuje napr. spomienka na spolužitie Slovákov a Nemcov v Rači pri Bratislave: " *Zas otec mój bol na vojňe s tím Ňemcom. Ten zas mjel sinov, mi zme sa kamarátili s ňima. Tagže len ked došel tento Hejnlejn sem, tak ftedi jich tu velice rozeštval proti nám, tích Ňemcú*"./Droppová, 1989, s.218/. Treba tiež pripomenúť, že lokality, z výskumov ktorých čerpáme, sa v dôsledku spoločensko-politických udalostí v 20. storočí viackrát presúvali pod právomoc rozdielnych štátnych útvarov. Ich obyvatelia /a to Maďari, Slováci i Nemci/ boli viackrát násilne vysťahovávaní, presídľovaní a vzájomne vymieňaní, čo za-

nechalo stopy predovšetkým v ľudovom rozprávaní. Predsa však mnohé formy koexistencie a prepojenia vo folklóre, ktoré sme uvádzali, svedčia o prevažujúcich tendenciách vzájomného pokojného spolužitia rôznych národností v spoločnom priestore.

Ako sme zistili, folklór rôznych národností existoval a existuje v skúmaných lokalitách nielen *"vedľa seba"* v repertoároch pri rôznych príležitostiach, ale vznikli aj *špeciálne formy a prejavy*, ktoré už možno považovať za súčasť lokálnej kultúry neviazanej len na jednu národnosť. Sú to napr. rôzne formy tzv. *reťazových viacjazyčných piesní*, alebo *viacjazyčné varianty* tej istej piesne, hry, obyčaje a pod. Niekedy teda, potvrdzujú to aj bádatelia v iných oblastiach ľudovej kultúry, dominujú lokálne prvky nad prvkami etnickými. Často sa s tým spájajú aj prvky širšej regionálnej kultúry, čo je badateľné napr. v skúmaných obciach okolia Bratislavy. Sú súčasťou západoslovenského regiónu s výrazným pôsobením moravských a rakúskych vplyvov, ktoré sa v ľudovej kultúre nielen asimilovali, ale aj pretvorili do svojráznych útvarov.

V našom príspevku sme vychádzali z výskumov etnicky zmiešaných lokalít na juhozápadnom a južnom Slovensku, no nazdávame sa, že niektoré úvahy by mohli mať aj všeobecnejšiu platnosť. Týka sa to najmä oblastí, kde sa stretajú etnické spoločenstvá s rozdielnymi etnickými a lingvistickými základmi. V našom prípade išlo o kontakty a folklórne prejavy spoločenstiev zo skupín slovanských, germánskych a ugrofínskych národov. Je pravdepodobné, že v prípade kontaktných zón etnických spoločenstiev, ktoré vyrástli zo spoločných koreňov napr. na moravsko-slovenskom pomedzí a v oblasti poľsko-slovenských a ukrajinsko-slovenských hraníc, vystúpia do popredia iné formy kontaktov vo folklóre a že regionálne prvky budú pravdepodobne prevažovať nad etnickými.

Literatúra:

B u r l a s o v á, S.: Hudobný folklór Chorvátskeho Grobu a problematika etnických diaspor. Slovenský národopis 6, 1968, s.127-132.

D r o p p o v á, Ľ.: Umelecké aktivity ako prejav etnokultúrnej identifikácie v etnicky zmiešanej oblasti. Materiál z výskumu v r.1991. Archív KE FF UK.

R a č a. Vlastivedná monografia. Zost. Podolák J., Obzor Bratislava 1989. Z toho najmä štúdie:

Š k o v i e r o v á, Z.: Spoločenský život /str.183-195/.

D r o p p o v á, Ľ.: Ľudové rozprávanie /str.208-220/.

E l s c h e k o v á, A.: Hudobná kultúra /str. 220-234/.

M o r a v i c k á, L.: Piesňový repertoár v Jarovciach, Rusovciach a Čuňove. Diplomová práca. Bratislava 1992. 152 s.

Mária Dubayová

Kultúra Rómov na Slovensku (Problém rómskej rodiny)

FF UPJŠ, Prešov

Záujem o poznávanie Rómov nielen u nás, ale v Európe a vo svete vôbec, má korene už v časoch príchodu tohoto etnického spoločenstva, resp. jeho rôznych skupín na územie Európy a do jej jednotlivých regiónov a lokalít. Od tých čias vznikalo a vzniká mnoho prác, ktoré týchto ľudí približuje, vysvetľuje, hodnotí kladne i záporne, s rozličnou mierou empatie a priazne i s neporozumením a nepriazňou.(1)

História Rómov, ich pôvod, životné peripetie a metamorfózy na území Európy i území Uhorska a Slovenska zvlášť sú spracované mimoriadne explikatívne a v kontextoch a väzbách na viaceré európske regióny v práci E. **Horváthovej** *Cigáni na Slovensku*. (2)

Prehľadovo literatúru o Rómoch (Cigánoch) vo fonde európskych literatúr posledného obdobia spracovala J. **Marušiaková**. (3)

Problémom rómskej rodiny sa osobitne prevažná časť prác zapodieva len okrajovo, aj keď implicitne je zjavné, že práve rodina, resp. rodinné väzby a vzťahy sú tými hodnotami, ktoré sú pre toto spoločenstvo sociálne i kultúrne najvýznamnejšie.

Ak Horváthová, explikujúc dejiny Rómov na Slovensku, približuje spôsob života tohoto spoločenstva na území Európy a

Slovenska zvlášť, je to „povinné" čítanie pre každého, kto sa týmto spoločenstvom a kultúrou zaoberá. Marušiaková vychádza už z poznania Horváthovej a vstupuje do intímnejších vnútorných štruktúr tohoto spoločenstva. Pokúša sa objasniť mezoštruktúru regulačných mechanizmov - **skupinu**. Cigánska (rómska) skupina predstavuje metodologicky jasnejšie definovaný sociálny celok (oproti spoločenstvu či etniku), ale na pozadí makropohľadu Horváthovej. Tento stredný rez cez vnútornú organizáciu rómskeho spoločenstva pripravil metodologickú pôdu pre výskum *rodiny tohoto spoločenstva*. (4)

Z kultúrnohistorického hľadiska teda výskum rómskej rodiny

je záujmom prirodzeným, z hľadiska spracovania tejto problematiky v slovenskom kontexte algoritmicky nevyhnutne následným.

Z etnografického hľadiska sú naporúdzi relatívne jasné definície sociálnokultúrnej úrovne tohoto spoločenstva, prístupné sú i viaceré charakteristiky a pokusy o poznanie týchto ľudí aj z iných než etnografických prameňov.

Rómovia sú *„exteritoriálna etnická skupina, žijúca v inoetnickom prostredí vo forme vnútrodiferencovanej diaspóry, a ani za uplynulé temer tisícročie nemohli dosiahnuť vyššiu etnickú vývojovú kategóriu a ... ani ju perspektívne nebudú môcť dosiahnuť."* (5) Neskôr túto definíciu autorka doplnila: *„Cigáni sú neúplnou predtriednou etnickou formáciou."* (6) Doplnok definície chápeme ako vyjadrenie stratifikačnej a inštitucionálnej štruktúrovanosti oficiálnym jazykom času, v ktorom táto definícia vznikla.

V Správe o výskume problematiky cigánskych občanov (7) sa píše: *„Ide pravdepodobne o zbytky pôvodného rodového zriadenia..."* O rodoch a rodovej organizácii najmä u skupín olašských Rómov píše Marušiaková (8), Hubschmannová (9), čítajúc talianske romistky M. Karpatioviovú a R. Sassovú uvádza: *„...rodina a príbuzenská kolektivita, ktorá uznáva spoločného predka, je základnou autoidentifikačnou jednotkou rómskeho spoločenstva."* Na inom mieste autorka charakterizuje:

„V kultúrnom povedomí sa napríklad fixoval zákaz, aby Róm zamestnával Róma. ...Moc jednotlivých fajt-famelijí nemohla byť založená na triednej nerovnosti." (10) Ďalší autori (11) uvádzajú ako charakteristický vnútrospoločenský organizačný princíp u Rómov napr.: *„...kmeňovú organizáciu Cigánov môžeme porovnať s organizáciou kastového systému u Indov."* (Clébert) Poľský etnograf J. Zywert uvádza: *"Cigáni sú charakteristickí jazykovým dualizmom, zbytkami rodovej organizácie a autonomistickým kultúrnym systémom štátu v štáte (państwia v państwie), pričom základnou zásadou je zaistenie bezpečnosti danej skupiny a riešenie všetkých konfliktov vlastnými prostriedkami vo vlastnom prostredí. Jednotlivci, ktorí sa nepodriadia nepísaným cigánskym zákonom, sú zo spoločenstva vylúčení.*

Podobných charakteristík možno uviesť oveľa viac. Z aspektu nastoleného problému však považujeme za podstatné to, že sa tu predpokladá *aktuálna existencia rodu ako inštitúcie viac či menej regulujúcej sociálne štruktúry tohoto spoločenstva*. Rómska

rodina, jej vnútorná štruktúra, je teda podmienená pravidlami platnými pre bližšie sice nedefinovateľné obdobie rodového zriadenia a zároveň, žijúca vo väčších či menších zoskupeniach vo vnútri majoritných kultúr, v ktorých sú spoločenstvá regulované pravidlami inými než rodinno-rodovými.

Pre poznávanie vnútorných organizačných štruktúr rómskej rodiny je užitočné uviesť i niekoľko objektívnych, štatisticko-demografických údajov o rómskom spoločenstve v Česko-Slovensku. (12)

Podľa trojstupňovej projekcie demografického vývoja (13) v roku 2020 by bola miera nárastu rómskeho obyvateľstva v Česko-Slovensku 32,5 prom., čiže rovnaká, ako v krajinách západnej Afriky. Skutočnosť pre Slovensko z r. 1983 - z celkového počtu 5 108 817 obyvateľov, bolo 219 180 Rómov, čo bolo 4,3 %. Prírastky obyvateľov v uvedenom roku boli celkovo 7,2 %, z toho rómskej populácie 18,8 %. Len vo Východoslovenskom kraji v roku 1983 z celkového počtu 1 440 536 obyvateľov bolo 117 101 Rómov, prírastky boli u Rómov 19,5 %, u ostatného obyvateľstva 8,8 %. (14)

V súvislosti s naznačením demografického boomu významné sú i poznatky z oblasti sociálno-zdravotnej. Chorobnosť tohoto obyvateľstva je vyššia ako u ostatných občanov, viaceré choroby sa stávajú skupinovo endogénnymi (TBC, cukrovka, pigmentové choroby kože a pod.). Mnohé rómske ženy rodia vo veľmi mladom fyzickom veku a v ťarchavosti majú mimoriadne zlú životosprávu. Veľa detí sa rodí osobám v blízkom príbuzenskom vzťahu. (15) Po dovŕšení 15. roku života mnohé deti prechádzajú do čiastočnej i plnej invalidity, mnohé ostávajú v ústavoch sociálnej starostlivosti natrvalo. (16) Závažným problémom je školská príprava a príprava na povolanie, s tým súvisiaca nezamestnanosť a kriminalita. (17)

Naznačené informácie ilustrujú osobitosti spôsobu života Rómov v oblasti spoločenskej, ekonomickej, kultúrnej, naznačujú „inakosť" hodnôt, ktoré určujú a organizujú vnútroetnický spôsob života. Zároveň ale vytvárajú vo verejnosti - v majoritnej spoločnosti nepriaznivé reakcie, ktoré neostávajú bez reakcie spätnej. Vytvárajú sa „mýty" o spôsobe života tohoto spoločenstva, osobitne v rovine vnútrorodinných a príbuzenských vzťahov. Významným fenoménom v tejto špecifickej majoritno-minoritnej komunikácii je vytváranie každodenných vzťahov na báze „veď každý vie, že Cigá-

ni sú...', ktorý za istých vypätých okolností vyúsťuje do vzájomných animóznych až anomických situácií. Tu vzniká priestor pre politické či iné sociálne manipulácie.

Štúdium kultúry Cigánov prostredníctvom rodiny, ako v súčasnosti ešte stále jedinej ich vlastnej a nimi organizovanej, regulovanej inštitúcie, nás vedie k vysloveniu viacerých úsudkov a pomenovaniu viacerých problémov. Sú to v istom zmysle závery, ktoré možno rozčleniť do dvoch základných okruhov či rovín, pričom ich priepustnosť a ohraničenosť je len veľmi relatívna, vzájomne úzko súvisiaca a prelínajúca sa.

1. Rovina etnologická (kultúrnoantropologická).

2. Rovina reálnej a aktuálnej sociálnej situácie tohoto spoločenstva.

Rovina etnologická

Koncepcia výskumu bola zameraná na zistenie vnútroetnickej komunikácie tohoto spoločenstva, pričom sme anticipovali všeobecný spôsob komunikácie - bezpísmovosť tejto kultúry, teda v zásade komunikáciu bezprostrednú, ktorá vytvára situáciu vysokej kontextovosti konkrétneho sociálneho a kultúrneho prostredia.

Ak je rodina jediným inštitucionálnym médiom tejto komunikácie, zamerali sme sa v týchto súvislostiach na problém výberu partnera do matrimoniálnych vzťahov. Analýza výsledkov výskumu potvrdzuje vysokú mieru lokálnej skupinovej endogamie (45,5 % rodič. párov z jednej osady, 25,4 % v rámci okresu). Tá je potvrdená i výskumami antropológov o konsanguinalite v niektorých cigánskych lokálnych skupinách. Tieto výsledky a poznatky dokumentujú vysokú mieru lokálnej informačnej uzavretosti. Tento ‚biologický regulátor' pôsobí podľa ‚sily' konsanguinálnosti v jednotlivých lokálnych skupinách ako generátor *vnútorne odstredivých síl* - t.j. na jednej strane vznikajú lokálne skupiny izolantov, s ktorými v týchto vzťahoch prestávajú komunikovať aj skupiny pravdepodobne pôvodne referenčné (najmä ak sa táto pokrvnosť demonštruje aj ako viditeľný zdravotný handicap), na druhej strane sa z lokálnej skupiny môžu vydeľovať jednotlivci i celé rodiny jednak smerom k majoritnému spoločenstvu (sem patria iste tí, ktorí interiorizovali pre seba napr. majoritnú normu rozvodu a následného sobáša), ale i rodiny, ktorých rodičia sú z navzájom nereferenčných lokálnych skupín, ale tiež jednotlivci nekonformní s lokálnou skupinou napr.

úrovňou vzdelania. Miera lokálnej a skupinovej endogamie a konsanguinálnosti s tým súvisiacej sa premieta i do oblasti sociálnej a kultúrnej a prispieva k vnútroetnickej skupinovej diferenciácii.

Dynamiku diferenciačných procesov v cigánskom etnickom spoločenstve možno extrapolovať ďalej na základe synergetického pôsobenia ďalších sociálnokultúrnych faktorov. Jedným zo základných je *vek mužov a žien pri reálnom začiatku matrimónia.*

Vek mužov a žien vstupujúcich do matrimónia je významným kultúrnoantropologickým indikátorom vnútorného regulovania tohoto spoločenstva.

Vzhľadom k mladému veku - do 17. roku života, matrimónium začínajúcich mužov (14,5 % v priemere, pričom ale až 42,3 % v tzv. najmladšej kategórii mužov v čase výskumu) a žien (38,5 % v priemere, ale až 60,8 %, resp. 40,8 %

v dvoch najmladších kategóriách v čase výskumu) možno oprávnene uvažovať o kultúrnom jave - kultúrnosociálnej situácii, v ktorej pretrvávajú archaické javy cyklizácie života, kde z obdobia detstva sa priamo prechádza do obdobia dospelosti so všetkými konzenkvenciami - najmä v oblasti rodinného života v jeho biologických aspektoch. Na druhej strane vysoký počet ranovekých matrimónií oproti priemeru i počtom vo vyšších vekových kategóriách signalizuje tiež možné retardačné správanie sa v tomto aspekte, vyplývajúce z nepodnecujúcej a teda nefunkčnej sociálnej politiky voči tomuto etnickému spoločenstvu, vedúcemu v niektorých skupinách k parazitovaniu na tzv. sociálnych vymoženostiach. Tento aspekt sa zvýrazňuje v kontexte s ďalšími výsledkami analýzy, ktoré uvedieme neskôr.

Ranovekosť pri začiatku matrimónia v cigánskom spoločenstve je kolízna v súčasnosti:

a) ako vnútroetnický regulátor - antropologické zistenia uvádzajú zaostávajúcu pohlavnú zrelosť mužov, ale najmä žien, takmer o 1 rok za rovnako starou majoritnou populáciou. Tento poznatok je v rozpore s doteraz všeobecne rozšírenou mienkou o včasnom pohlavnom dospievaní cigánskych detí. V kontexte s vysokou mierou lokálnej skupinovej endogamie je tu predpoklad akcelerácie retardačných sociálnokultúrnych situácií;

b) ako medzietnický, majoritno-minoritný vzťah:

Obdobie adolescencie má v majoritných kultúrnych spoločenstvách významné socializačné funkcie. Toto obdobie je teda v

relatívne veľkých skupinách cigánskej populácie vynechané, čo je v zásadnom protirečení s formálnymi i neformálnymi normami súčasného majoritného spoločenstva.

Rozdielnosti vnútroetnických a celospoločenských noriem pri vzniku matrimónia sa demonštrujú i v spôsoboch záväzných pre rešpektovanie nového matrimónia celým spoločenstvom.

V cigánskom etnickom spoločenstve je záväznosť matrimónia demonštrovaná skupinovo-lokálne už obyčajom „mangavipen", ktorý vzhľadom k veľkej skupine nedospelých mužov a žien dovoľuje vytvoriť matrimónium, ale zároveň je kontradiktórny s majoritnou legislatívou. (Zákon o rodine).

Sledovanie časového rozdielu medzi vnútroetnickým, skutočným začiatkom matrimónia a sobášenosťou podľa majoritných noriem vypovedá predovšetkým o miere interiorizovanosti majoritnej normy v tejto oblasti sociálnej regulácie. Takmer 40 % matrimónií legalizovalo svoje spolužitie po viac ako dvoch rokoch od reálneho, vnútroetnicky uznaného spolužitia, pričom takmer 10 % sa zatiaľ vôbec nesobášilo. Posun medzi reálnym a majoritne legalizovaným spolužitím sa však netýka len vekovo „nedospelej" časti mužov a žien, ale je evidentný aj u tých, ktorí matrimónium so súčasným partnerom začali v 18. a po 18. roku svojho života.

Možno zodpovedne konštatovať, že k pretrvávaniu tradičných noriem mladovekosti pri vzniku matrimónia sa pridružuje i potreba dôkazu o plodnosti ženy, s čím do veľkej miery súvisí i demografické správanie sa cigánskej rodiny (26,7 % rodín má 5 - 7 detí, 11,2 % 8, 9 a viac detí, 61,9 % rodín má od 1 - 4 deti).

Uvedené zistenia sa zvýrazňujú v kontexte zistení vzťahujúcich sa na aktuálne sociálne situácie tohoto spoločenstva.

Rovina reálnej, aktuálnej sociálnej situácie

Na Slovensku i v súčasnosti je toto etnické spoločenstvo viac vidieckym ako mestským obyvateľstvom. Koncentrácia tohoto obyvateľstva je najväčšia v oblastiach s prevažne agrárnou výrobou (okr. Galanta, Levice, Nitra, N. Zámky - viac ako 2 %, Lučenec - viac ako 4 %, R. Sobota - viac ako 7 %, ešte vyššie sú v okr. Košice - mesto, Košice - vidiek, Prešov, Rožňava, Michalovce, Trebišov). V okresoch, kde do r. 1948, resp. 1958 boli koncentrácie tohoto etnika relatívne neveľké (sú to horské okresy, kde v jednotlivých obciach do uvedených rokov nevznikal väčší poľnohospodársky nadprodukt) - Poprad, Sp. N. Ves, sa koncentrácia

tohoto obyvateľstva zvýšila najmä v obciach, z ktorých bolo odsunuté väčšie množstvo karpatských Nemcov, (Lomnička, V. Slavkov, Kežmarok, Podolinec, Toporec a mnohé ďalšie), ale tiež úbytkom ostatného obyvateľstva v súvislosti s odchodom za priemyselnými pracovnými príležitosťami.

Analýza vzťahov, ktoré spravidla generujú zmeny v sociálnom správaní sa, ukazuje, že dynamika vo vybraných ukazovateľoch matrimoniálneho správania sa je minimálne ovplyvňovaná vo svojej vnútornej štruktúre *pôvodom partnerov podľa bydliska v detstve, bydliskom v súčasnosti*. Významnejšie sa prejavuje *percento koncentrácie, pričom v kombinácii s ďalšími pozitívnymi prvkami, optimálnou je menej ako 5 % v obci s viac ako 1 000 obyvateľmi*. I tak však, sa toto optimum v ukazovateli veku týka len skupiny mužov. Pre ženy je i tento indikátor prakticky bez významu.

Ako veľmi dôležité a významne ovplyvňujúce správanie sa v uvedených javoch javí *bezprostredné susedstvo rodiny*, najmenej kolíznych situácií sa vyskytuje v kategórii „len Necigáni", najviac v kategórii „len Cigáni".

Jedným z najvýznamnejších faktorov je *kvalita bývania a s tým súvisiaci spôsob nadobudnutia bytu*. Opäť však, tak ako predchádzajúcich prípadoch, tento ukazovateľ je významný najmä pre mužov, u žien je prakticky bez významu. Najmenej kolíznych prípadov je v skupine z prostredia rodinných domov v obci. Spôsob nadobudnutia bytu zase vypovedá o aktivite rodiny a jej cielenom úsilí o zabezpečovanie bývania. 20 % rodín získalo dom kúpou - spravidla v obci a byty družstevné (len 2,1 %), 25,5 % si postavilo príbytok svojpomocne. Ostatné sú bez bytu, v chatrči, ináč. Viac než 40 % rodín dostalo byt od štátu, podniku. V týchto súvislostiach je významný i poznatok o obývanej ploche na 1 osobu. Koncentrácia v bytoch je obrovská. (Takmer v 60 % je hustota na 1 m^2 vyššia ako 4 osoby.)

Vzdelanostná úroveň je alarmujúco nízka, ale takmer dokonalú interiorizáciu majoritných noriem sledujeme u mužov už na *kvalifikačnej úrovni zaučený, vyučený bez maturity, teda na úrovni robotníckej kvalifikácie*. I táto kategória je však len málopočetná (13,2 %). V týchto súvislostiach sú podnetné i poznatky o príjmovej situácii cigánskych rodín (v r. 1988-9).

U viac ako 30 % rodín bol príjem na 1 člena vyšší ako 800 Kčs, u takmer 15 % to bolo takmer 1 400 Kčs a u ďalších 14 % to

bolo viac ako 1 500 až 1 700 Kčs na 1 člena. Pravda, u viac ako 40 % rodín to bolo menej ako 800 Kčs. U relatívne veľkého počtu mužov (11,1 %) a žien (38,9%) nebol zistený *žiadny príjem*. Viac ako 20 % mužov poberalo *len sociálne dávky a príspevky v rôznych kombináciách*, rovnako 25,7 % žien.

Výsledky výskumu, analýza vybraných problémov spolu s anticipáciou poznatkov súvisiacich so vznikom matrimónia a poznania kultúrneho kontextu tohoto etnického spoločenstva i napriek rizikám možného metodologického redukcionizmu, dovoľujú niektoré zovšeobecňujúce závery v intenciách riešeného problému - väzby cigánskej rodiny na vlastné etnické spoločenstvo a dynamika týchto väzieb.

Cigánske spoločenstvo je *neagrárnym kultúrnym spoločenstvom, nesebestačné zo svojich zdrojov uživiť sa, stáročia vstupuje do vzájomných vzťahov s kultúrami rýdzo agrárnymi v celej Európe, kde existuje historická skúsenosť tisícročného nevoľného, poddanského a súkromno-vlastníckeho vzťahu k pôde a prostredníctvom pôdy k územným - zodpovedným väzbám vlastníckym, s formovaním celého komplexu inštitucionálnych i zvykových regulátorov*.

Cigánske etnické spoločenstvo nebolo teda nikdy spoločenstvom, ktoré malo vytvorené regulačné mechanizmy a inštitúcie viazané k chápaniu agrárneho typu súkromnovlastníckych vzťahov. Nikdy nevlastnili ani pôdu ani dobytok, nikdy svojimi zodpovednosťami súvisiacimi s obživou vlastného spoločenstva neboli viazani k žiadnemu územiu. Naopak, ich spôsob remeselnej výroby nachádzal stáročia uplatnenie práve vďaka ich flexibilite voči územiu. Z toho vyplývajú i väzby tohoto kultúrneho spoločenstva na *objekt zodpovednosti. Iný ‚spôsob' zodpovednosti, iný kultúrny vzor zodpovednosti voči vlastníctvu modelujú potom i základné charakteristiky sociálnych štruktúr, štruktúr každodenných aktivít, hodnotových priorít, medzi ktoré patrí osobitnosť chápania hodnoty rodiny a väzieb na pokrvných príbuzných, teda domova, a najmä chápanie času ako hodnoty a jeho každodennej štruktúrovanosti*.

Pre relatívne veľký počet cigánskych rodín je teda charakteristické prežívanie takých kultúrnych noriem, ktoré by sme mohli charakterizovať ako stratégiu trvalo neusadeného spôsobu života (v porovnaní s agrárnou sedentaritou) a pomenovať ju ako ***stratégiu trvalého provizória***. Spôsob nadobudnutia bytu a miesto bydliska - bezprostredné susedstvo dokazujú, že *vyvinutie úsilia pri*

nadobudnutí domu, teda získaní istého nehnuteľného majetku mení i vybrané ukazovatele matrimoniálneho správania, ale možno oprávnene uvažovať aj o zmene chápania *fenoménu domova a v tomto zmysle náväzne aj chápania priestoru, v ktorom sa môžu pohybovať s celou rodinou.*

Stratégiu provizória u početne významnej skupiny tohoto etnického spoločenstva dokladajú aj údaje o vzdelanostnej úrovni. Vzdelávacie inštitúcie majoritnej spoločnosti nemajú žiaden porovnateľný ekvivalent v inštitucionálnej štruktúre cigánskeho spoločenstva. *Vzdelanie v intenciách majority obmedzuje stratégiu provizória*. Analyzované údaje zároveň navodzujú úvahy o zmene v tak ťažko merateľných chápaniach seba samých (a seba samého), ako je *trvanie v čase - teraz, v minulosti a budúcnosti*. S tým úzko súvisí i poznatok o zdroji príjmov (len sociálne dávky a príspevky, resp. bez doložiteľných príjmov), ktorý v zmysle stratégie provizória má priamy vzťah na distribúciu príjmov.

Ak tradičné horizontálne vzťahy regulované na úrovni skupin (ktoré sme pre náš výskum deklarovali ako matrimoniálnu referenčnosť, resp. nereferenčnosť) je sledovateľné i v súčasnosti, v posledných rokoch je evidentné i ďalšie štruktúrovanie, ktoré vedie cez *zmenu životnej stratégie provizória, teda niekde v útrobách tradičných noriem a hodnôt*. Tie sa navonok demonštrujú (a zatiaľ sú v odbornej obci prakticky nereflektované) ako *bohatstvo*. Tento rez vedie *naprieč skupinami a predstavuje výrazný zárodok vnútroskupinových a teda i možných vnútroetnických konfliktov*. V podstate tu ide o *proces vertikálnej stratifikácie*. Tento jav považujeme v etnickom spoločenstve, v ktorom autorita je založená na pokrvnopríbuzenských vzťahoch a nie na „bohatstve", vzdelanosti či etablovanosti v majoritnej spoločnosti, za *dominantný, generujúci ďalekosiahlo dynamické procesy tohoto spoločenstva*. V extrémnych prípadoch už dnes sledujeme premenu nezávislosti ako jednej z principiálnych podmienok fungovania stratégie provizória, na paradoxne, takmer absolútnu závislosť na anonymných inštitúciách cudzej kultúry. Na druhej strane, proces premien vnútroetnického sociálneho systému môže byť sprevádzaný medziskupinovými konfliktmi, ktoré môžu byť demonštrované ako nedorozumenia pokrvne príbuzných „mafií" na strane jednej, a formujúcich sa politických reprezentácií na strane druhej, najmä ak sa usilujú organizovať na báze majoritných inštitucionálnych vzorov občiansko-politických organizácií.

Miera narušenia tradičných hodnôt je závislá od „brzdiacich mechanizmov", teda od vnútroetnickej inštitucionálnej sily spoločnosti, ktoré, povedané s Lévy-Straussom, o nových informáciách „nechce vedieť".

Nazdávame sa, že práve zakladanie matrimónií v ranom veku (najmä dievčat) je jednou z dôležitých kultúrnych a sociálnych poistiek, zaručujúcich vysokú mieru autonómie voči majoritným normám. Lokálne (a matrimoniálne-referenčné) spoločenstvo *nenechá časový priestor medzi detstvom a sociálnou dospelosťou a apriórne redukuje i geografický priestor pre výber partnera. Vysoká miera lokálnej endogamie je vlastne nevyhnutná.*

U relatívne veľkej skupiny cigánskej populácie je evidentná *asynchrónia sociálneho veku* (najmä u žien, ale i u mužov) *s vekom biologickým, najmä v skupinách najmladších matrimónií, teda v matrimóniách, ktoré vznikli v poslednom desaťročí.* Táto asynchrónia je imanentne možným zdrojom konfliktov vo vnútroskupinovej komunikácii z (mladé rodiny nemajú kde bývať, sú ekonomicky závislé nielen na rodičoch, ale spravidla na širšej príbuzenskej komunite - porovnaj počet osôb na 1 obývací priestor a 1m, statusovo sú veľmi mladí muži i ženy vo vlastnom spoločenstve na dolnej priečke aj v intenciách vlastnej kultúrnej tradície). Pokiaľ ženin status vo vnútri vlastnej komunity rastie s počtom materstiev, mužov status sa stáva mimoriadne rozporuplným. Asynchrónia minoritno-majoritného sociálneho veku muža sa posilňuje spätnoväzobne v komunikácii s majoritnou spoločnosťou a jej požiadavkami a vzormi na „úspešnosť".

V zásade môžeme majoritno-minoritný rozpor vyplývajúci zo sociálnej, ale i biologickej asynchrónnosti veku pri reálnom vzniku matrimónia radiť k tým, ktoré vyvolávajú protirečenia medzi patrimoniálnymi tradíciami viazanými na priamy kontakt, vzájomné „služby" a solidaritu malých, príbuzensky spätých skupín a modernými, multiinformačnými spoločenstvami regulovanými na báze a v kontextoch územných administratív s vysokou mierou sprostredkovania informácií a osobnej anonymity.

Synergický „efekt" konštelácie uvedených javov vytvára vo veľkej časti tohoto kultúrneho spoločenstva situáciu, ktorú sa pokúsime pomenovať ako ***ruptúru stavebných kameňov tejto kultúry***. Zlom základov tejto kultúry sa v konečnom dôsledku prejavuje *sociálnym utrpením vyčísliteľného množstva príslušníkov*

tohoto etnického spoločenstva s dôsledkami vzniku anomických situácií jednak vo vnútri vlastného spoločenstva, ale i vo vzťahu k spoločenstvu majoritnému.

Racionálna reflexia poznatkov a ich teoretických extrapolácií vedie tiež k naznačeniu niekoľkých praktických možností smerom k „zmäkčeniu" narastania naznačeného sociálneho strádania veľkej časti tohoto spoločenstva.

Výsledky explikovaného výskumu dosť jednoznačne ukázali kladné pôsobenie spoločenskej konfigurácie - vlastníctvo (rodinného domu) v obci, bezprostrednú komunikáciu s majoritným spoločenstvom v obciach nie väčších ako 1 000 - až 3 000 obyvateľov, ale zároveň s nie vyšším podielom ako 5 % cigánskeho obyvateľstva z celkového počtu obyvateľov. To je, pravda, situácia modelová. Nazdávame sa, že obcí s veľkým priblížením sa k tomuto modelu je na Slovensku veľa, a tu by sa cielene mali vytvárať zamestnanecké i kultúrne motivujúce a podnecujúce podmienky ako prevencia pred predvídateľným narastaním animóznych sociálnych situácií.

V podobnej sociálnej situácii, príp. aj o niečo menej priaznivej, by bolo možné v kladnom zmysle využiť i zmienený princíp životnej stratégie provizória - napríklad aj iným, skráteným časovým intervalom vyplácania odmien za prácu, príp. vyplácať mzdu hneď po vykonaní dohodnutej práce. Treba sa pokúsiť vytvoriť podmienky, podporovať vytváranie vlastníckych vzťahov a v ich rámci vnútroskupinové i medzietnické kooperačné výrobné vzťahy. Vlastníctvo generuje špecifický „neprovizórny" pocit zodpovednosti a následne pocit individuálneho sebavedomia a hodnotenia jednotlivca ako tvorivého a nezameniteľného človeka.

V tomto zmysle je, zdá sa, nevyhnuté hľadať (a nachádzať) možnosti nadväzovania na kultúrne i sociálno-organizačné tradície prirodzených regionálnych, no najmä lokálnych spoločenstiev, hľadať vzťahy v menších, *neanonymných spoločenstvách minorít a majorít*.

Poznámky

1. Za mnohé, uvedieme výberovo bibliografie, s ktorými sme mohli pracovať, Black, G. F.: Gypsy bibliography. Gypsy Lore Society. Monographs. No. I. London, Edinbourgh University Press.,

1914; Black, G. F.: Addition to Blac s Gypsy bibliography and the catalogue of the Scott Mackfie Gypsy Collection in the University of Liverpool, compiled chiefly from the collection of David Cook ..Liverpool 1940; German, Aleksander V.: Bibliografija o Cyganach: ukazateľ knig i statej s 1780 g. po 1930 g. Moskva, Centrizdat, 1930.

Priebežne vydávajú bibliografie významné ciganologické časopisy, predovšetkým: Etudes tsiganes: bulletin de l assotiation des etudes Tsiganes, vychádza v Paríži od r. 1955, a Journal of the Gypsy Lore Society, vychádzajúci vo viacerých sériách, s prerušovaním od r. 1888 do súčasnosti - Printed privately for the members of the Gypsy Lore Society. Bližšie údaje viď In: Catalogue of the Romany Collection. University of Leeds. 1962. Pre poznanie tohoto spoločenstva boli pre nás významné slovníkové a jazykovedné práce, predovšetkým: Barannikov, A. O.: The Ukrainian and South Rusian Gypsy dialects. Leningrad. AN SSSR. 1934; Miklosich, F. X.: Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas. Wien, 1872 - 80; Rozmadowski, J. M.: Worterbuch als Zigeuner dialekts von Zakopane. PAU Krakow, 1936; Wolf, S. A.: Grosse Wörterbuch der Zigeunersprache. Wortschatz deutscher und anderer europäischer Zigeunerdialekte. Mannheim, 1960; Ventzeľ, T. V.: The Gypsy Language. Nauka. Moskva, 1983; Lípa, J.: Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém. Praha, ČSAV, 1965; ten istý: Příručka cikánštiny. Praha, 1963;

Hubschmannová, M.: Romsko-český a česko-romský slovník. SPN, Praha, 1992.

2. *Horváthová*, E.: Cigáni na Slovensku. Veda, Bratislava, 1964.

3. *Marušiaková*, J.: Súčasné etnokultúrne procesy vo vybraných spoločenstvách cigánskeho etnika. Kandidátska diz. práca. FF UK, kat. Etnografie a folkloristiky, Bratislava, 1985; tá istá: Malé etnické skupiny - pokus o vnútornú klasifikáciu. - In.: Slov. národopis, 1990, č. 1-2, s. 262 - 273.

4. *Horváthová*, E.: c. d., kap. Rodinný a spoločenský život.

s. 324 - 354. K problematike rodiny ako osobitnému fenoménu cigánskej kultúry, ako inštitúcií, ktorá štrukturuje toto spoločenstvo, venujú ciganológovia nie veľa pozornosti, ba čo je prekvapujúce, práve časti venujúce sa rodine tohoto spoločenstva patria k najschematickejším, či priam nepoužiteľným pre zámery tejto práce. Napr. Davidová, E.: Bez kolíb a šiatrov. Vsl. vyd. Koši-

ce, 1965; tá istá: Cikáni - Romové v průmyslovém městě. - In.: Zpravodaj KSIEaF, ÚEaF ČSAV, č. 11, sv. 10, část 3, 1988, s. 1 - 81; tá istá: K přeměnám romské etnické skupiny a rodiny po přesídlení z koncentrovaného osídlení na Slovensku do disperzního v českých zemích. - In.: Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov.

- Zborník. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, 1989, s. 103 - 120; ale napr. i Jamnická-Šmerglová, Z.: Dějiny našich cikánů. Orbis. Praha, 1955 a iní. Naznačenie kvalitatívne nového pohľadu na výskum rodiny a rodinných vzťahov je v práci Mann, A.: Výber manželského partnera u Cigánov - Rómov na Spiši. - In.: Slov. národopis. 1990, č. 1-2, s. 278 - 283, a Haišman, T.: K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. - In.: Cikáni v průmyslovém městě. - Zpravodaj KSIEaF, ÚEaF ČSAV, č. 11, sv. 10, část 1, s. 11 - 88. Obe práce naznačujú akoby zmenu paradigmy nazerania na tento problém.

5. Ďalšia literatúra bude explikovaná v jednotlivých nasledujúcich častiach ku konkrétnym problémom.

6. *Kára* a kol.: Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. ÚFaS, ČSAV, Praha, 1975.

Okrem iného tu možno hľadať i súvislosti s nevyjasneným kultúrno-sociálnym statusom tohoto etnického spoločenstva v celospoločenských štruktúrach.

7. *Horváthová*, E.: K otázke etnokultúrneho vývoja a etnickej klasifikácie Cigánov. - In.: Slov. národopis. 1974, č. 2, s. 14.

8. *Horváthová*, E.: Charakteristika Cigánov z hľadiska etnických vývojových kategórií. - In.: Národopisné informácie. NÚ SAV, Bratislava, 1980, č. 3, s. 284 - 293.

9. *Kára*, J. a kol.: c. d., s. 219.

10. *Marušiaková*, J.: Rodinný život valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývojové tendencie. - In.: Slov. národopis. 1986, č. 4, s. 609 - 631.

11. *Hubschmannová*, M.: Romská rodina. Zpravodaj KSVIEaF, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1978, s. 126.

12. Napr.: Clébert, J.: Das Volk der Zigeuner. Wien. 1964; Cohn, W.: The Gypsies. Addison - Wesley publishing company 1972; Jochimsen, L.: Zigeuner heute. München 1964; Dědič, M.: Výchova a vzdělání cikánských dětí a mládeže. SPN, Praha 1982; Zywert, J.: Sytuacja spoleczno-ekonomyczna Cyganów zamieskujacych Zielenogorskie. - In.: Etnografia Polska, 1978, č. 2, s. 99 -

109. Nie bez zaujímavosti sú poznatky o Cigánoch z USA - kde v priebehu prakticky dvoch storočí prebiehala adaptácia všetkých európskych tradičných kultúr, a predsa *...Cigáni americkí nepodľahli asimilácii, žijú na okraji kultúrneho i politického života, v zhode s dávnymi zvykmi tvoria výhradné prostredie v supernovej civilizácii, žriedlo trápenia polície a súdov.* Aj keď idea vodcu Cigánov určuje a prikazuje povinnosť naučiť sa čítať, písať, zakladať podniky, usadzovať sa a zaraďovať sa do americkej spoločnosti, na otázku reportéra, ktorú položil starej múdrej Cigánke - čo bude s Cigánmi v budúcnosti, táto žena odpovedala: Ó, pane, bude ďalej tak, ako doteraz. - In.: Maas, P.: King of the Gypsies. Banatam Book, N. York, 1976. (Podľa rec. Kantor, R.: In.: Etnografia Polska, 1978, č. 2, s. 271 - 273).

13. *Srb*, V. - *Vomáčková*, Z.: Odhad vývoje počtu Romů v ČSSR v letech 1870 - 2000. - In.: Demografie. 1971, č. 1, s. 81 - 85.

14. *Srb*, V.: Soupisy a sčítaní Cikánů - Romů v Československu v letech 1974 - 1980 a odhady jejich počtu do r. 2000, resp. 2020. - In.: Zpravodaj KSIEaF, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1986, č. 7, zv. II, s. 72 - 87. V tejto štúdii sú i údaje, odhadujúce počty príslušníkov tohoto etnika na základe trojvariantnej projekcie vychádzajúcej z 300 000 jedincov v ČSSR. Tretí variant predpokladá v roku 2000 87.908 osôb, v r. 2020 až 1,280.567 osôb (s. 82 - 83). Problematika početnosti, ako ukázalo posledné sčítanie ľudu, u tohoto etnika súvisí precízne s kvalitou a intenzitou ich vnútroetnického procesu - tento problém však nemôžeme riešiť v tejto práci, aj keď samozrejme niektoré výsledky tohoto výskumu implicitne tento problém obsahujú a nastoľujú.

15. Správa o plnení uznesení straníckych a štátnych orgánov, prijatých na skultúrnenie cigánskych obyvateľov a návrh opatrení na 8. päťročnicu. Komisia vlády SSR pre otázky cigánskych obyvateľov. Bratislava 1985.

16. Citovaná Správa... Príloha 5, tab. 12, 12a.

17. Cit. správa... tab. č. 2.

18. Školská dochádzka - cit. Správa... tab. 3, 4, 5.

Kriminalita - cit. Správa... tab. 9, 9s., 2. 9s., 3., 9s., 4. Tiež Víšek, P.: Základní a aktuální problémy řešení otázek cikánského obyvatelstva v ČSSR. - In.: Zpravodaj KSIEaF ÚPEaF

ČSAV, 1986, 7, zv. II, s. 42. Rešerše tlače po novembri 1989 sú dôkazom, že údaje, z ktorých sme vychádzali pri začatí tejto práce v zmienených ukazovateľoch, neboli prehnané.

Ján Horecký

Morfematický aspekt rytmického krátenia

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Rytmické krátenie, t.j. krátenie dlhej slabiky po predchádzajúcej dlhej slabike, sa právom pokladá za jednu zo základných čŕt zvukovej stavby spisovnej slovenčiny. Toto pravidlo sa formuluje už u Sama **Cambla** (3. vyd. 1919) takto: *„Stredná slovenčina, na ktorej sa zakladá spisovný jazyk, v jednom a tom istom slove nerada má po sebe dve dlhé slabiky. Kde by sa mal vyskytnúť podobný prípad pri tvorení (ohýbaní) slov, tam prípona stratí svoju dĺžku."* Treba zdôrazniť, že aj podľa S. Cambla toto platí v strednej slovenčine a že sa vyskytuje pri tvorení či ohýbaní slov. Sám autor však uvádza prípady, kde *„spisovný jazyk, v duchu západného nárečia, strpí po sebe i viac dlhých slabík v jednom a tom istom slove."* A potom uvádza dodnes uplatňované výnimky: *prútie, básní, liatí, kúpia, kúpiac, krásné* (dnes neplatí).

Výnimky z pravidla o rytmickom krátení sa potom uvádzajú vo všetkých gramatikách, učebniciach i vo všetkých verziách **Pravidiel slovenského pravopisu** (okrem poslednej verzie). Najprehľadnejšie sa uvádzajú v **Zaunerovej** príručke (3. vyd., 1966).

Hlbšiu pozornosť problematike rytmického krátenia venovali Š. **Peciar** (1946) a E. **Pauliny** (1981, ale aj často predtým). Obidvaja sa pokúsili pri vysvetľovaní podstaty rytmického krátenia (i jeho vzniku a historického vývinu) využiť **teóriu mórovosti**, ktorú vypracoval N. S. **Trubeckoj**, a to v tom zmysle, že v spisovnej slovenčine môžu byť za sebou najviac tri móry. Keby sa dostala dvojmórová slabika za už fungujúcu dvojmórovú slabiku, musí sa druhá slabika skrátiť na jednu móru. Prirodzene, ani touto teóriou sa nevysvetlili jestvujúce výnimky. Prínosom obidvoch autorov je však presun problematiky do oblasti neutralizácie. Podľa tejto teórie sa druhá slabika dostáva do neutralizačnej polohy, t.j. na miesto, na ktorom dištinktívny protiklad dĺžky stráca svoju silu. Treba však zdôrazniť, že pri neutralizácii kvantity nejde o klasickú neutralizáciu v tom zmysle, kde sa predpokladá na neutralizačnom

mieste archifonéma, od ktorej sa postupuje k príznakovému alebo nepríznakovému členu protikladu (napr. pri neutralizácii znelosti sa archifonéma realizuje ako znelý alebo neznelý člen podľa hláskového okolia). Pri predpokladanej neutralizácii kvantity sa vychádza od príznakového člena a pripúšťa sa len nepríznakový. Teda v skutočnosti tu nejde o neutralizáciu, ale o zmenu príznakového člena (dĺžky) na bezpríznakový (krátkosť). Preto možno skôr hovoriť o **transformácii** a teóriu Š. Peciara a E. Paulinyho označiť ako **transformačnú.**

Pravda, v rámci tejto neutralizačnej teórie sa venovala pozornosť prevažne oblasti morfológie, neobjavil sa pokus využiť teóriu neutralizácie na výskum kvantity v slovotvorných príponách a najmä nie v koreňoch. Celú súčasnú problematiku zachytil v obsiahlej monografii L. **Dvonč** (1955). Ale hneď po tejto monografii obrátil pozornosť na otázku kvantity pred príponou -ár, resp. aj v iných prípadoch, teda na krátenie v regresívnom zmysle (Dvonč, 1956).

Na teóriu neutralizácie priamo nadväzuje J. **Sabol** (1989).

Pravda, v rámci svojej **syntetickej fonológie** skúma už nie neutralizáciu foném, ale **neutralizáciu dištiktívnych príznakov**, a to v rámci **synfonémy** (zväzku morfofonémy, fonémy a fóny).

Do úvahy prichádzajú tie príznaky, ktoré vyjadrujú trvanie hlások, teda dĺžka Lg a kĺzavosť G. Teoreticky sú možné štyri kombinácie týchto príznakov: LgG - LgG°- Lg°G - Lg°G°, pričom logicky vylúčený a v skutočnosti nereálny je člen Lg°G, lebo každý diftong je dlhý. J. Sabol preto skúma neutralizáciu protikladov Lg - Lg° (nohám - lúkam), LgG - Lg°G° (osiam - kopijam) a LgG° - LgG° (osám - osiam). Protiklad Lg - Lg° berie J. Sabol ako východisko aj pri skúmaní kvantitatívnych vokalických alternácií, ktoré chápe ako zámenu morfofonémy inou morfofonémou, vynútenú nie zvukovým okolím (ako pri neutralizácii), ale významovým okolím. Prínosom J. Sabola je aj konštatovanie úzkej prepojenosti neutralizačných a alternačných zmien.

Ani pri skúmaní rytmického krátenia však J. Sabol neberie neutralizáciu doslovne, lebo vychádza z dlhej morfofonémy, ktorá sa pri ‚krátení' mení, transformuje na krátku fonému (resp. na krátku fónu). Preto možno Sabolovo riešenie označiť ako transformačné. Prirodzene, ani táto teória sa nedá vždy uplatniť pri výskume alternácií v koreňovej morféme a neberie vlastne do úvahy existenciu výnimiek.

Sabolova syntetická fonológia však už svojím odklonom od subfonematickej fonológie (ktorá za základný prvok berie nie fonému, ale dištiktivny príznak) a príklonom k foném̀e ako jednej zložke synfonémy ponúka možnosť všeobecnejšieho riešenia problematiky rytmického krátenia. Ide o jeho predstavu, že každá foném̀a jestvuje vo zväzku s morfofonémou a fónou. Núka sa tu analógia s predstavou, že každá morféma jestvuje v jazyku ako zväzok variantov morfémy, alomorfém, ktorých výskyt je v texte podmienený konkrétnym okolím.

Napr. morféma *-ák* sa realizuje alomorfémami *-ák*/*-iak*/*-ak*. Z hľadiska vokalických foném, o ktoré ide pri rytmickom krátení, možno z takýchto variantov vyabstrahovať zväzky, v ktorých sú zastúpené všetky tri (niekedy len dve) kvantitatívne podoby. Teda možno predpokladať zväzky á - a - ia, é - e - ie, ú - iu - u, o - ô a i - í. Napr.zväzok a-ového typu sa realizuje v morfémach ako *mestá - miest-a - vrec-ia*, *žen-ám - lúk-am - kost-iam*, *vol-ám - čĺt-am - vrac-iam* atď.

Z jednotlivých alomorfém, v ktorých sa realizujú uvedené vokalické fonémy podľa istého okolia, sa v jednotlivých prípadoch vyberá konkrétna alomorféma, preto problém krátkych a dlhých vokálov (nehovoríme o slabikách ani o nositeľoch slabičnosti, lebo východiskom nie sú slabiky, lež morfémy, resp. alomorfémy) možno formulovať niekoľkými **selekčnými** pravidlami, pôsobiacimi progresívne (doterajšie neutralizácie) alebo regresívne (doterajšie alternácie). Namiesto neutralizačnej a transformačnej teórie teda navrhujeme **selekčnú teóriu**.

Selekčné pravidlá sú pravidlá deduktívneho typu, v ktorých sa konštatuje, že ak p, potom q a že ak tu je p, potom musí byť q. Pri selekcii sa uplatňujú viaceré podtypy týchto pravidiel, ktoré sa však uplatňujú v danom poradí.

Na najvyššej úrovni sú **paradigmatické** pravidlá, ktorými sa vyberá príslušná alomorféma pre dané miesto v paradigme. Napr. pravidlo o tom, že v gen. pl. vzoru *báseň* je vždy *-í*. Alebo že pre 3.os. pl. vzoru *robiť* sa vždy vyberá alomorféma *-ia*.

Na nižšej úrovni sú **fonotaktické** pravidlá, ktorými sa obmedzuje alebo pripúšťa diftongický variant po mäkkej spoluhláske, napr. *vraciam*, ale *kráčam*, *myšiam* proti *skrýšam*, *pešiak* proti *junák*. Veľmi silné je fonotaktické pravidlo o selekcii alomorfém po spoluhláske j: *nádejam*, *vojak*.

Až po aplikovaní paradigmatických a fonotaktických pravidiel nastupuje **prozodické** pravidlo, teda základné pravidlo pri neutralizačnom a transformačnom chápaní rytmického krátenia.

V istých prípadoch treba aplikovať ešte **špeciálne morfotaktické** pravidlo: po derivačnej alebo modifikačnej morféme, v ktorej sa už uplatnilo prozodické pravidlo, možno uplatniť len alomorfému s krátkou samohláskou. Ide o také prípady ako *čítavam* proti *chytávam*, *hynúci* proti *vládnuci*, *druháčik* proti *šiestačik*.

Paralelne sa uplatňujú regresívne pravidlá, ktorými sa riadi selekcia príslušnej alomorfémy v koreni, resp. pred istou slovotvornou morfémou.

Podľa paradigmatického pravidla sa vyberá alomorféma s krátkym vokálom pred slovotvornou príponou *-ár*, a to jednak v koreni (*víno - vinár*), jednak v predchádzajúcej prípone (*slovník - slovnikár*), resp. v predchádzajúcej paramorféme (kvázimorféme) typu *betón - betonár*, *archív - archivár*.

Napokon sa tu uplatňuje špeciálne morfotaktické pravidlo: Ak sa pred príponou *-ár* dostane útvar, v ktorom už bol vybraný variant s dlhou samohláskou podľa prozodického pravidla (napr. pred k-ovým sufixom sa vyberá dlhý variant: *kus - kúsok*), ostáva tento dlhý variant aj pred morfémou *-ár*.

Súhrnne možno selekčné pravidlá formulovať takto:

Progresívne pravidlá:
paradigmatické: T — Lg°/ [inšt.pl.] poľami
Lg / [gen.pl.] básní
G / [3.pl.] robia
fonotaktické: T — G /š [ ] pešiak
Lg°/j [ ] nádejam
prozodické: T — Lg°/ [Lg] [ ] lúkam
[G] sieťam
morfotaktické: T — Lg°/ [Lg . Lg°] [ ] čítavam

Regresívne pravidlá:
paradigmatické: T — Lg°/ [ ] [ár] vinár
T — Lg / [ ] k [ár] vozíčkár
T — Lg°/ [ ] c [ár] paramorféma

Morfematický aspekt rytmického krátenia, predstavujúci selekčný proces, výber z jestvujúcich kvantitatívnych variantov morfém a založený na postupnom aplikovaní selekčných pravidiel, umožňuje riešiť problém rytmického krátenia jednotne pre tvaroslovie i odvodzovanie, ako aj problém tzv. reťazového krátenia. Pritom doterajšie výnimky sa chápu nie ako výnimky spod prozodického pravidla, ale ako výsledky selekcie podľa vyšších selekčných pravidiel, než sú prozodické, teda podľa pravidiel paradigmatických a fonotaktických, resp. morfotaktických.

Poznámka

V štúdii sa pracuje so stavom platným do r. 1991. V tomto roku sa v Pravidlách slovenského pravopisu deklarovalo, že *prípony -ár - áreň sa po predchádzajúcej (monoftongickej) dlhej slabike skracujú na podoby -ar, -areň*. Tým sa dosiahol taký nesystémový stav, že napr. alomorféma -ák dostáva podobu -ak aj po predchádzajúcej diftongicky dlhej slabike, napr. *druhák* proti *siedmak*, ale *mliekár*, *pamiatkár*.

Pri dôslednom uplatňovaní takto formulovaného pravidla, ktoré možno označiť ako Kačalovo pravidlo, by však mali vzniknúť aj podoby *vínar*, *cínar*, ale aj *slovníkar*, *komínar* a *betónar*. Ďalej: popri dvojiciach *krčmár - krčmárik*, *maliar - maliarik* by mala jestvovať aj dvojica *vtáčkar - vtáčkarik*, *šiestak - šiestačik*.

Prirodzene, nie je jasné, prečo sa podľa Kačalovho pravidla hodnotia diftongy ako foneticky krátke útvary, keď fonetické výskumy i fonologické úvahy poukazujú jednoznačne na dĺžku.

Kvôli historickej pravde treba konštatovať, že polovička členov pravopisnej a ortoepickej komisie prítomných na zasadnutí, kde sa diskutovalo a rozhodovalo o tomto Kačalovom pravidle, bola proti tomuto pravidlu. Autor tohto príspevku (prítomný na zasadnutí z funkcie člena pravopisnej komisie a predsedu ortoepickej komisie) aj ako úradný recenzent rukopisu Pravidiel toto Kačalovo pravidlo jednoznačne odmietol.

Literatúra

Cambel, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin 1919, 330 s.

Dvonč, L.: Rytmický zákon v spisovnej slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955, 254 s.

Dvonč, L.: Kvantitatívne zmeny pri odvodzovaní substantív na -ár/ -iar. Jazykovedné štúdie I, Spisovný jazyk. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 5-40.

Pauliny, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, 323 s.

Peciar, Š.: Slovenská kvantita a rytmický zákon. Slovenská reč, 12, 1946, s. 137-152, 217-224.

Sabol, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľud. Štúra SAV 1989, 235 s.

Zauner, A.: Praktická príručka slovenského pravopisu. 3. vyd. Bratislava, Obzor 1966, 540 s.

Kornélia Jakubíková

Tradičné formy účasti rodiny a spoločenstva na obradoch životného cyklu

FF UKo, Bratislava

Tradícia účasti širšieho okruhu príbuzenstva a spoločenstva na obradoch životného cyklu človeka je dávneho pôvodu. Tieto obrady zverejňovali a potvrdzovali právoplatnosť významných zmien v živote človeka. V dobách, keď nebolo písomností, mala účasť ľudí na obrade dôležitý právny význam - účastníci obradu boli vlastne svedkami potvrdzujúcimi jeho právoplatnosť. Okrem toho mala táto účasť aj iné významné sociálne funkcie. Potvrdzoval sa tak vznik nových alebo upevnenie už jestvujúcich rodinných a príbuzenských zväzkov. Účasť širšieho okruhu ľudí mimo príbuzenstva bola výrazom spoločenského uznania jednotlivca a rodiny, bola prejavom spolupatričnosti, súdržnosti dediny i spôsobom identifikácie lokálneho spoločenstva. Keďže účasť bola spojená s obdarovaním, spĺňala zároveň aj funkciu vzájomnej sociálnej výpomoci.

V svojom príspevku chcem ukázať, aké tradičné formy a spôsoby účasti na týchto obradoch boli rozšírené na Slovensku v dedinskom prostredí a do akej miery sa tieto tradície zachovávajú v súčasnosti.

Okruh účastníkov obradov tvorili tieto skupiny:

A. **Rodina** - t.j. rodičia, deti, starí rodičia.

B. **Príbuzenstvo** - 1. **pokrvné**, ktoré sa na Slovensku uznávalo v druhom, treťom, zriedkavo aj vo štvrtom pokolení;

2. **afinitné** (švagrovstvo);

3. **umelé, duchovné** - krstnorodičovstvo - kmotrovstvo, ktoré je pôvodom cirkevnoprávna inštitúcia, ale v ľudovej tradícii má oveľa širšie uplatnenie.

Kmotrovstvo sa považuje za najbližšie príbuzenstvo, rovnocenné blízkemu pokrvnému vzťahu. Zvlášť významné miesto má v obradno-spoločenskom živote. Pri všetkých významných chvíľach života krstného dieťaťa je účasť krstných rodičov záväzná, spojená

s povinnosťou obdarovať dieťa. Vzťahy medzi kmotrovcami, ako aj krstnými rodičmi a krstnými deťmi - krstňatami sa vyznačovali zvláštnou etikou a obradnosťou (vykanie, zriedkavo aj onikanie pri oslovení, bozkávanie rúk krstným rodičom pri stretnutí s deťmi, obdarovávanie krstniat pri rôznych príležitostiach, vzájomné návštevy kmotrov vo sviatky). Inštitúcia kmotrovstva v minulosti bola výrazom snáh rozšíriť príbuzenské vzťahy, preto sa kmotrovia vyberali z okruhu priateľov. Potvrdzuje to aj fakt, že v málopočetných rodinách (najmä oblasť evanjelických a kalvínskych obcí južného Slovenska, kde prevládal jednodetný systém) bola rozšírená obyčaj vyberať dieťaťu viac párov krstných rodičov (2 - 10). V súčasnosti je prevládajúcim modelom výber krstných rodičov z okruhu súrodencov rodičov dieťaťa, čo svedčí o snahe upevniť oslabené zväzky medzi blízkymi príbuznými. Inštitúcia krstnorodičovstva - kmotrovstva je hlboko zakorenená v rodinno-spoločenskom živote. Aj v období socializmu, keď si určité vrstvy obyvateľstva nedávali cirkevne krstiť deti, krstných rodičov im vyberali. Aj pri občianskom obrade zavedenom štátom (tzv. vítanie detí do života, slávnostný zápis novorodenca do matriky na miestnom úrade) sa presadila sila tejto tradície. A to tak, že hoci občiansky obrad to nepožadoval, do matriky sa zapisovali aj tzv. **vítací rodičia**, čo bol len nový názov pre tradičnú inštitúciu krstnorodičovstva, ktorá trvá dodnes.

C. **Spoločenstvo** - 1. **susedská skupina**, ktorá je po rodine najtypickejšou sociálnou inštitúciou dediny. Jej charakteristickým znakom je vzájomná susedská výpomoc, ktorá sa prejavuje tak v každodennom, ako aj obradno-sviatočnom živote. Účasť susedov na všetkých obradoch životného cyklu bola aj je všeobecnou normou. O význame susedstva svedčí aj obľuba a rozšírenosť slovenského príslovia „Dobrý sused - lepší ako rodina";

2. **pohlavno-vekové skupiny**: mládenci, dievky, muži, ženy;

3. **lokálne spoločenstvo**;

4. **pracovné spoločenstvo**;

5. **záujmové spoločenstvo** (spolky, združenia).

Posledné dve skupiny sa uplatňujú až v novšej dobe (od začiatku, resp. až od polovice 20. stor.).

V nasledujúcej časti ukážeme, ako konkrétne sa účasť týchto skupín prejavovala v jednotlivých obradoch životného cyklu.

Narodenie dieťaťa

Rodina prijímala novorodenca obradným bozkom od všetkých členov. Povinnosťou otca bolo pozdvihnutie dieťaťa (zo zeme, stola) na ruky, čím potvrdzoval svoje otcovstvo.

V rámci rodiny, blízkych susedov, kmotrovcov sa konala hneď v deň narodenia menšia oslava, nazývaná *„radostník"*, *„pupkové"*.

Vydaté ženy z príbuzenstva, susedy a priateľky prejavovali svoju účasť pri narodení dieťaťa návštevami rodičky v šestonedelí, súčasťou čoho bolo prinášanie jedál pre ňu, resp. odevný dar pre dieťa. Žena, ktorá bola vybraná za kmotru, bola povinná priniesť najviac a najkvalitnejšie jedlá. Tieto návštevy sa nazývali *„nosenie do kúta"*, *„opáčky"*. Bola to obyčaj, ktorá bola prejavom vzájomnej sociálnej výpomoci a súdržnosti žien v situácii, keď to najviac potrebovali. Táto tradícia sa zachováva aj v súčasnosti, i keď už nie je výlučnou záležitosťou vydatých žien (na návštevy chodia aj slobodné dievčatá a manželské páry). Zmenil sa aj obsah prinášaných darov - nie varené jedlá, ale bonboniéry, kvety, ovocie, alkoholický nápoj. Viac ako kedysi sa obdarúva dieťa (odevy).

Najdôležitejším aktom v obradoch prijímania dieťaťa bol cirkevný krst v kostole. Vykonanie tohto obradu bolo povinnosťou krstných rodičov, najmä krstnej matky. Zúčastňovala sa ho aj pôrodná baba - *„babica"*, kým vlastní rodičia dieťaťa nebývali na krste prítomní. Krstní rodičia dávali ku krstu dieťaťu dar. Tradičným obsahom daru boli peniaze do perinky (pričom nešlo o veľkú finančnú hodnotu, skôr len o symbol bohatstva) a kus plátna. Tento dar sa nazýval (*„do perinky"*, *„krížmo"*). Približne od polovice tohto storočia obsah daru mal čoraz väčšiu finančnú hodnotu. V súčasnosti sú to niekoľkotisícové sumy (peniaze, zlaté šperky, kočík).

Z obyčajov spätých s narodením dieťaťa najväčší okruh účastníkov mali krstiny. Bola to po krste nasledujúca rodinno-spoločenská oslava v dome rodičov dieťaťa (hostina, zábava, spev, tanec). Účasť na krstinách bola kedysi ohraničená len na osoby žijúce v manželstve. Historické údaje z 19. stor. (a v niektorých regiónoch ešte do pol. 20. stor. zachovávaná tradícia) dokladujú, že krstiny boli výlučnou záležitosťou žien. Muži ani mládež sem nemali prístup. Aj dočasná účasť otca a krstného otca dieťaťa bola terčom erotických žartov žien. Prítomnosť cudzieho muža bola porušením tradičnej obyčaje, preto ženy mali právo vziať mu čiapku a pýtať si od neho výkupné. Ženské krstiny boli príležitosťou pre

neviazanú zábavu žien (spev piesní s eroticko-sexuálnym obsahom podávaným naturalisticky). Takýto charakter krstín potvrdzuje, že to bola nielen oslava narodenia dieťaťa, ale oslava plodnosti ako takej i všetkého, čo s ňou súvisí.

V regiónoch, kde tradícia výlučne ženských krstín zanikla, boli ich účastníkmi v chudobnejších horských oblastiach členovia blízkej rodiny a kmotrovci, v bohatších krajoch dospelé príbuzenstvo a susedia. Z účasti na krstinách vyplýva povinnosť priniesť dar (koláče, sliepky, iné potraviny) a prispieť do peňažnej zbierky počas hostiny. Bohaté hostiny pri krstinách sú dávnou tradíciou a pretrvali dodnes, hoci už od 18. stor. boli feudálnou vrchnosťou opakovane zakazované, keďže sa v dôsledku nich roľníci zadlžovali. Vystrájanie krstín sa zachovávalo aj v časoch socializmu a to aj v tých rodinách, ktoré si nedávali krstiť deti.

V súčasnosti okrem krstín za účasti rodiny, príbuzných a kmotrovcov sa narodenie dieťaťa oslavuje aj pohostením v kolektíve spolupracovníkov i záujmového spolku, ktorého členom je otec dieťaťa. Inou formou účasti spoločenstva bol dar od odborov, ktorý pri návšteve rodičky v dome jej odovzdávali zástupcovia odborov (tzv. *súdružské návštevy*).

Svadba

Najväčší podiel účasti na svadbe mala rodina a príbuzenstvo. Okruh príbuzných, ktorí boli na svadbu pozývaní, siahal až do 3. príbuzenského stupňa (napr. rodiny súrodencov starých rodičov). Najvážnejšími účastníkmi svadby boli krstní rodičia mladého páru, ktorí boli hlavnými svadobnými funkcionármi (*starejší, starejšia*). Do okruhu svadobných hostí patrili aj vybraní predstavitelia slobodnej mládeže (*družbovia* a *družice*) a susedia (niekde aj tzv. *susedia po roli*). Svadobní hostia svoju účasť na svadbe potvrdzovali aj prinášaním svadobných darov. Tradičnými darmi boli naturálie (obilie, chlieb, koláče, hydina - sliepka, kohút, alkoholické nápoje). Tieto potravinové dary slúžili na prípravu svadobnej hostiny. Inou formou daru boli peniaze, ktoré sa dávali pri rôznych peňažných zbierkach (najčastejšie pri tanci s nevestou alebo *„do venca"*, *„do čepca"*, *„do kaše"*). Peniaze patrili mladomanželom - slúžili im ako základ pri hospodárení novej rodiny. Všetky formy svadobných darov hostí boli prejavom vzájomnej sociálnej výpomoci, riadiacim sa **princípom reciprocity**.

Kým v minulosti vecné dary dávali len krstní rodičia (odev, vankúš, plátno), postupne sa obdarovanie rozširovalo aj na ďalších príbuzných. V súčasnosti je to záväzná norma pre všetkých svadobných hostí, i keď diferencovane podľa stupňa príbuznosti, pričom platí, že najhodnotnejší dar majú dať krstní rodičia.

Napriek tomu, že okruh pozývaných hostí bol početný a predstavoval zastúpenie všetkých skupín spoločenstva, existovali svadobné obyčaje, ktoré umožňovali, resp. vyžadovali účasť aj ďalších - nepozvaných členov spoločenstva. Bola to predovšetkým skupina slobodnej mládeže, pre ktorú sa v predvečer svadby konala zábava v dome ženícha. Okrem toho bola osobitná dievocká rozlúčka nevesty so všetkými slobodnými dievčatami. Tá mala vážny obradný priebeh, pripravovali sa tu obradné znaky svadby (vence, pierka), spievali sa žiaľne rozlúčkové piesne. Tieto formy rozlúčky mladého páru so slobodnou mládežou už takmer zanikli, ale zaužíval sa obyčaj mládeneckej rozlúčky ženícha, tzv. *prepíjanie slobody*.

Zo skupiny slobodnej mládeže najvýraznejšie práva účasti na svadbe mala mládenecká skupina. Jej práva sa prejavovali vo viacerých obyčajách. Najrozšírenejším bolo zastavovanie svadobného sprievodu kladením prekážok do cesty. Ženích musel prechod vykúpiť pohostením pálenkou, peniazmi. Toto právo uplatňovali najmä voči cudzím tzv. *prespolným ženíchom*, čím dávali najavo, že si berú to, čo malo patriť im. V súčasnosti je táto obyčaj stále živá, ba rozšírenejšia ako kedysi, keďže sa neobmedzuje len na svadby, kde ženích je z cudzej lokality.

Skupina mládencov nepozvaných na svadbu mala ešte ďalšie právo - žiadať pohostenie zo svadobnej hostiny. Hoci aj ostatní nepozvaní dostávali pohostenie, nežiadali ho ako svoje právo. Skupina mládencov pri príchode na svadobnú hostinu sa správala útočne, kričali, búchali, vyhrážali sa urobením škody, ak nedostanú pohostenie. Charakter týchto obyčajov naznačuje, že išlo o uplatnenie dávneho práva z čias, keď svadba bola záležitosťou celého rodu, dediny.

Keď sa účasť obmedzila na pozvaných hostí, mládenci sa takýmto spôsobom dožadovali starých práv. V súčasnosti, pokiaľ skupina mládencov na svadbu príde, býva stále zvykom dať im pohostenie.

Kým na začiatku svadby sa vyskytujú obyčaje s účasťou mládeže, v závere svadby a po nej prevažujú tie, ktoré znamenajú

prijatie ženícha medzi mužov, nevesty medzi vydaté ženy a nových susedov. Prijatie ženícha medzi mužov nemalo obradnú formu - po svadbe príležitostne zaplatil chlapom prítomným v krčme alkoholický nápoj ako tzv. *prístupné* medzi nich. Oveľa výraznejšie sa manifestovala premena nevesty na vydatú ženu. Počas svadby to bolo obradom *čepčenia*, ktoré bolo výlučne záležitosťou žien, tancom všetkých prítomných žien so začepčenou nevestou, posvadobnou hostinou pre všetky ženy z dediny. Osobitné posvadobné pohostenie robila nevesta pre skupinu susedov, alebo ona sama roznášala pohostenie po širšom susedskom okruhu domov jej nového bydliska.

Priebeh tradičnej svadby umožňoval určitú mieru účasti všetkým členom lokálneho spoločenstva. Rozšíreným zvykom bolo prizeranie sa svadobnému sprievodu a účasť na sobáši v kostole. Za tieto prejavy účasti boli odmeňovaní pohostením (koláče, pálenka). Všetci obyvatelia obce mali tiež právo zúčastniť sa na svadobnej zábave, pričom dostávali pohostenie, ale nemali právo sadnúť si k stolu.

Aj keď nepozvaných prišlo veľa a nebolo dosť miesta, bolo hanbou nepustiť ich dnu alebo nepohostiť ich. Úroveň pohostenia pre nepozvaných bola jedným z hlavných kritérií hodnotenia svadby vo verejnej mienke daného spoločenstva.

Kolektívnosť a spolupatričnosť lokálneho spoločenstva sa neprejavila len v rovine obradno-spoločenskej, ale aj materiálnej. Tak existovali obyčaje, ktoré boli formou sociálnej výpomoci celej dediny tým svojim členom, ktorí uzatvárali manželstvo a zakladali si novú rodinu. Rozšírenou formou bolo prinášanie potravín do svadobných domov nielen od pozvaných hostí, ale aj od ostatných obyvateľov dediny.

Dávnejšie (do zač. 20. stor.) mala každá nevesta právo v čase svojej svadby (pred alebo po) chodiť po všetkých domoch dediny, pričom dostávala všade naturálne dary (perie, obilie, ľan, zemiaky, niekde aj peniaze). Zozbierané naturálie jej slúžili ako základ hospodárenia v novej rodine. Táto obyčaj sa nazývala *„pýtanie na poctivú krásu"*, *„po perí"*, *„po suchom vlku"*. Obyčaj máme doloženú z pásma horských oblastí Slovenska. Toto kedysi všeobecne platné právo postupne využívali len chudobnejšie nevesty, tak účasť na ňom sa stala znakom sociálnej degradácie. Začalo sa považovať za žobranie a postupne zaniklo (ojedinele na Orave sa

zachovalo ešte v 70. rokoch 20. stor.). Bol to jeden z prejavov potvrdzujúcich, že na slovenskej dedine založenie novej rodiny nebolo len záležitosťou úzkej rodiny, ale celého spoločenstva.

Pohreb

Kým pri narodení a svadbe obyčaje platili diferencovane pre rôzne skupiny spoločenstva, smrť akoby rušila všetky delenia a rozdiely medzi ľuďmi. Rozlúčky s mŕtvym, pohrebu sa zúčastňovali všetci členovia lokálneho spoločenstva. Prirodzene, že najväčší podiel účasti mala rodina, ktorá od chvíle smrti až do pohrebu (kým bol mŕtvy v dome) sa správala ako vo sviatok (nosili sviatočný odev, platil zákaz prác v dome i v hospodárstve). Po pohrebe rodina i príbuzní 1. stupňa dodržiavali smútok, (rodina jeden rok, príbuzní pár mesiacov ,čo znamenalo nosenie smútočného odevu; starší spôsob bol farba biela, novší čierna a neúčasť na zábavných príležitostiach; novšie aj zákaz pozerania TV).

Celé spoločenstvo sa lúčilo s mŕtvym členom po tri večery na návštevách domu mŕtveho, pričom sa pri ňom modlili. Rovnako sa všetci zúčastňovali na pohrebných obradoch v kostole a na cintoríne.

Spomedzi spoločenstva osobitné povinnosti mali pri pohrebe susedia (pomoc pri obriadení mŕtveho, varenie pre obyvateľov domu mŕtveho, nosenie kríža v pohrebnom sprievode, nosenie truhly).

Na pohrebe bývala významná aj účasť rôznych spolkov (napr. hasičského).

Zámerom príspevku bolo ukázať na tradície rodinného života a sociálnych vzťahov na Slovensku, ktoré dokazujú silné rodinné, príbuzenské i sociálne väzby slovenskej dediny. Žiadny významný moment v živote jednotlivca nebol len záležitosťou úzkeho kruhu rodiny, ale aj širšieho príbuzenstva, skupiny susedov i celého lokálneho spoločenstva. Hoci v súčasnosti sú tradičné formy účasti spoločenstva zredukované, tradícia účasti širšieho okruhu ľudí (rodiny, príbuzenstva, priateľov) na obradoch životného cyklu sa stále zachováva.

Ján Kačala

Kvantita v tvaroch typu skúmava a vládnuci

Pedagogická fakulta UKo, Bratislava

Povahu kvantity v spisovnej slovenčine charakterizuje zdanlivý paradox: na jednej strane sa dlhé slabiky sústreďujú na konci plnovýznamových slov a na druhej strane práve koncové /prípono-vé/ slabiky podliehajú neutralizácii kvantity, resp. regulácii jej výskytu rytmickým zákonom. Výskyt kvantity na konci plnovýznamových slov je podmienený paradigmaticky: kvantitatívne zaťažené sú prípony, ktorými sa tvoria isté tvary a isté deriváty. Pokiaľ ide o tvary, kvantita charakterizuje:

1. prípony, resp. pri bezpriponovom tvorení /posledné/ koreňové slabiky, ktorými sa tvoria pádové tvary ženských a stredných podstatných mien v pluráli; pri ***ženských podstatných menách*** ide o genitív, datív a lokál plurálu, napr. *slabika - slabík, slabikám, slabikách*; pri **stredných podstatných menách** ide o nominatív, genitív, datív a lokál plurálu, napr. *bralo - bralá, brál, bralám, bralách* a pri type *vysvedčenie* pribúda k uvedeným tvarom aj inštrumentál plurálu: *vysvedčeniami*;

2. prípony, ktorými sa tvoria pádové tvary **adjektív** a adjektiválií v singulári aj pluráli vo všetkých troch rodoch: pri mužských a stredných formách sú dlhé prípony v celej paradigme okrem tvaru lokálu singuláru: N *pekný, pekné*, G *pekného*, D *peknému*, A *pekného* /živ./, *pekný* /neživ./, *pekné*, I *pekným*; v ženskom rode sú dlhé prípony v tvare nominatívu a akuzatívu singuláru *pekná, pekná*, a napokon v pluráli sú dlhé prípony vo všetkých tvaroch: N *pekní, pekné*, G, L *peknych*, D *pekným*, A *peknych* /živ./, *pekné* / neživ./, I *peknými*;

3. prípony *-ší* a *-ejší*, ktoré slúžia na tvorenie 2. a 3. stupňa pri **stupňovaní** kvalitatívnych **prídavných mien**: *krátky - kratší - najkratší, striedmy - striedmejší - najstriedmejší*, a napokon 4. prípony, ktorými sa tvoria **určité slovesné tvary** v prítomnom čase a oznamovacom spôsobe pri slovesách s neurčitkovou kmeňotvornou príponou *-i-, -a-, -ie-*, ako aj pri časti slovies s nulovou neurčitkovou kmeňotvornou príponou; týka sa to celej paradigmy

slovies typu *variť - varím - varíš - vari - varíme - varíte - varia, plesať - plesám - plesáš - plesá - plesáme - plesáte - plesajú, kričať - kričím - kričíš - kričí - kričíme - kričíte - kričia, červenieť - červeniem - červenieš - červenie - červenieme - červeniete - červenejú, piecť - pečiem - pečieš - pečie - pečieme - pečiete - pečú*, okrem toho tvar 3. os. pl. má dlhú príponu aj pri takých slovesách, ktoré v ostatných tvaroch indikatívu prézenta majú z rozmanitých dôvodov prítomníkovú príponu krátku, napr. *plakať - plače - plačú, chudnúť - chudne - chudnú.*

Druhú veľkú skupinu prípadov, v ktorých je kvantita charakteristická pre príponové slabiky, predstavujú **deriváty**, a to substantívne, adjektívne a verbálne, t.j. opätovne ide o plnovýznamové slovné druhy, ktoré majú pre slovnú zásobu, ale aj pre gramatickú stavbu v systémovej i rečovej rovine rozhodujúci význam. Na tvorenie **podstatných mien** sa využívajú také živé a frekventované prípony, ako sú *-ár/-iar /preteky - pretekár, záhradka - záhradkár, bryndza - bryndziar/, -áreň/-iareň /palacinka - palacinkáreň, hladiť - hladiareň/, -ník /zástava - zástavník, vytlačiť - výtlačník/, -ík /les - lesík, kotol - kotlík/, -ák/-iak /prvý - prvák, hrab - hrabák, tretí - tretiak/, -áč /brada - bradáč, brucho - brucháč/.* Pre tvorenie **adjektív** a adjektiválií sú typické také prípony ako *-í*, prípadne v písme aj *-ý /vrana - vraní*, "mať červenú kožu" - *červenokoží, vrana - vraný* (= čierny), "mať dlhé ruky" - *dlhoruký/, -ný /vec - vecný, záhrada - záhradný, česť - čestný/, -ský /hrdina - hrdinský, hora - horský, Gemer - gemerský/, -ký /strelec - strelecký, šiestak - šiestacký/, -tý /napäť - napätý, vypäť - vypätý/.* Pri tvorení slovies fungujú také prípony ako *-núť /mladý - mladnúť, žltý - žltnúť* a *-ieť /červený - červenieť, jarabý - jarabieť sa/.*

Pre zvukovú podstatu a paradigmatický vzhľad nášho jazyka /alebo z inej strany: z typologického hľadiska/ je dôležité, že uvedené gramatické, ako aj slovotvorné prípony vo veľkej väčšine podliehajú za vymedzených systémových **podmienok regulácii kvantity**: ak im predchádza dlhá koreňová slabika, kvantita sa v týchto príponách **neutralizuje**, a tak proti uvedeným kvantitatívne zaťaženým príponám stoja paralelné prípony bez kvantity, resp. príslušné krátke príponové slabiky. Tak máme napr. proti dlhým príponám *-ám, -ách* pri skloňovaní **podstatných mien** ženského a stredného rodu v pluráli zodpovedajúce krátke prípony *-am, -ach* / ide o prípady typu *piesňam, piesňach, básňam, básňach*, resp. *miestam, miestach, pľúcam, pľúcach/*. Rovnako proti dlhým prípo-

nám pri skloňovaní **adjektív** a adjektiválií stoja krátke prípony v prípadoch typu N *triezvy, rúči,* G *triezveho, rúčeho,* D *triezvemu, rúčemu,* A *triezveho, rúčeho* /živ./, *triezvy, rúči* /neživ./, I *triezvym, rúčim,* v pluráli N *triezvi, rúči* /živ./, *triezve, rúče* /neživ./, G, L *triezvych, rúčich,* D *triezvym, rúčim,* A *triezvych, rúčich* /živ./, *triezve, rúče* /neživ./, I *triezvymi, rúčimi.* Pri časovaní **slovies** namiesto dlhých tematických prípon stoja krátke tematické prípony v prípadoch typu *krášlim - krášliš - krášli - krášlime - krášlite, hlásam - hlásaš - hlásame - hlásate - hlásajú.*

V okruhu **tvorenia** podstatných mien, prídavných mien a adjektiválií a slovies namiesto dlhých prípon po predchádzajúcej základovej dlhej slabike stoja ich zodpovedajúce krátke, resp. skrátené varianty. Pri **podstatných menách** ide o prípady typu *rozprávkar, lúkar, hríbar, prevádzkareň, hrádznik, básnik, hlúbik, pohárik, rýchlik, piatak, deviatak, fúzač* /popri *fuzáč*/. Paralelné krátke prípony na tvorenie **adjektív** a adjektiválií reprezentujú prípady typu *červenolíci, bielokrídly, piaty, búrny, miestny, pôstny, generálsky, kamenársky, dánsky, dobrácky, mladícky, lišiacky, prepiaty.* Pri tvorení **slovies** skrátený náprotivok prípony *-núť* predstavuje variant *-nuť* v slovesách typu *kývnuť, mávnuť, vládnuť.*

Uvedený systémový výskyt krátkych prípon v okruhu tvaroslovia, ako aj tvorenia slov reguluje v spisovnej slovenčine **rytmický zákon**, resp. pravidlo o krátení dĺžky nasledujúcej bezprostredne po inej dĺžke v slove. Podstata rytmického zákona vyplýva zjavne z **ekonómie reči** a v našom jazyku súvisí so samou podstatou slabičnej dĺžky, s jej distribúciou v slove, resp. v tvare, ako aj s jej miernym výskytom v slovenskom jazyku všeobecne. Rytmický zákon ako hláskoslovný jav pôsobiaci v oblasti tvorenia tvarov a tvorenia slov treba pokladať za výrazný činiteľ **obmedzovania výskytu kvantity** v slovenčine. Ako sa ukazuje z uvedeného prehľadu skracovaných tvarov a derivátov, toto regulovanie výskytu slabičnej dĺžky v slovenčine sa opiera o **presné pravidlá**, má vymedzený rozsah a podmienky uplatnenia. Tomuto konštatovaniu, prirodzene, neprotirečia isté prípady porušovania tohto zákona, ktoré sú podmienené práve tým, že pri jeho uplatňovaní vo vymedzenej oblasti jazykového systému sa stretajú javy z **rozličných rovín systému**, t.j. hláskoslovný jav sa v istých prípadoch dostáva do protirečenia so zákonitosťami tvaroslovia a tvorenia slov.

V našom príspevku sa nemienime zaoberať výkladom rytmického zákona v celej šírke jeho pôsobenia v slovenčine, resp. prípadmi jeho porušovania. Na základe poznania, že slabičná kvantita sa koncentruje na **koniec slova**, resp. **tvaru** a spôsobuje najmä to, že príponové slabiky pri ohýbaní plnovýznamových slovných druhov, ako aj pri tvorení nových podstatných mien, prídavných mien a slovies sú dlhé - na tomto poznaní sa pokúsime o výklad takých prvkov slovenského tvaroslovia, pri ktorých máme do činenia s **dvoma koncovými krátkymi slabikami**.

V okruhu **slovies** - a to pri určitých aj neurčitých tvaroch - máme až dva také prípady, v ktorých na konci príslušných tvarov nasledujú po sebe dve krátke slabiky. V okruhu **určitých** slovesných **tvarov** sú to prípady typu *skúmavam - skúmavaš - skúmava - skúmavame - skúmavate - skúmavajú*, pri **neurčitých** slovesných **tvaroch** máme tu na mysli prípady typu *vládnuci - vládnuca - vládnuce* + zodpovedajúce paradigmy, t.j. sústava tvarov podľa kategórie pádu a čísla. Za **reprezentantov**, s ktorými budeme v ďalšom texte pracovať, si spomedzi určitých slovesných tvarov vyberáme tvar 3. os. sing. *skúmava*, spomedzi neurčitých tvarov zasa podobu nom. sing. mužského rodu *vládnuci*. Tieto tvary pokladáme za typické pre súbory, v rámci ktorých vystupujú, a ako typické a reprezentatívne pre daný súbor sú schopné vstupovať do ďalších paradigmatických vzťahov s inými tvarmi, a to na základe *vzťahov podobnosti a odlišnosti*. Pri určitých tvaroch typickosť 3. os. sing. indikatívu prézenta možno vidieť v tom, že práve tento tvar sa uvádza v gramatikách slovenčiny alebo vo vedeckých výkladoch vôbec pri úvahách o triedení slovesných tvarov, a to spolu s tvarom neurčitku, takto sa uvádzajú napríklad vzory pri slovesách: *chytať - chytá, pracovať - pracuje* atď. Takýto postup sa uplatnil povedzme v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1953 pri výpočte časovacích vzorov /8.vyd., 1967, s.80/, ako aj v slovníkovej časti sústavne pri príslušných slovesných lexémach. Vo svojej slovníkovej časti takýto prístup uplatňujú aj najnovšie Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1991. Tvar 3. os. sing. indikatívu prézenta sa uvádza /spravidla vedno s tvarom 3. os. plurálu indikatívu prézenta/ aj vo výkladových slovníkoch za heslovým neurčitkom na lexikálnu a gramatickú identifikáciu príslušného slovesa.

Pri tvaroch činného prítomného príčastia ako neurčitých slovesných tvaroch za typický pokladáme tvar nom. sing. mužského rodu typu *vládnuci*. Je to prirodzený reprezentant celého súboru

tvarov podľa gramatickej kategórie rodu, pádu a čísla a ako taký sa uvádza v gramatických prácach, ako aj vo výkladových slovníkoch slovenčiny.

Práve uvedené dva tvary ako zástupcovia celých súborov tvarov podľa príslušných gramatických kategórií vstupujú do **paradigmatických vzťahov** s inými tvarmi morfologického systému slovenčiny a na základe týchto vzťahov sa pri nich **disimilačne** konštituovali spomínané dve krátke koncové slabiky. Systémovými partnermi týchto slovesných tvarov na základe vzťahov podobnosti a odlišnosti sa stali dva **typy prídavných mien**: náprotivkom určitého slovesného tvaru *skúmava* sa stal tvar *skúmavá* ako nom. sing. ženského rodu a jeden z členov adjektívnej paradigmy podľa rodu *skúmavý - skúmavá - skúmavé*, náprotivkom tvaru *vládnuci* sa stal tvar *plávací* ako nom. sing. mužského rodu a jeden z členov adjektívnej paradigmy podľa rodu *plávací - plávacia - plávacie*. Obidva uvedené adjektívne tvary majú pritom úzky vzťah k východiskovým slovesám *skúmať*, resp. *plávať*, keďže sú utvorené na základe pravidelných slovotvorných postupov zo slovesných základov príponami *-avý, -á, -é*, resp. *-ací, -ia, -ie*. Práve pri systémovom stretnutí týchto dvojíc slovesných a adjektívnych tvarov nastáva **rozlíšenie** slovesných a adjektívnych tvarov podľa kvantity. Z tejto konfrontácie **podľa kvantity** vychádzajú víťazne adjektívne tvary, pri ktorých kvantita koncovej slabiky - pravdaže, ak nepodlieha regulácii podľa rytmického zákona - je taká prirodzená, systémová a pevná, že zostáva zachovaná aj v uvedených deverbatívnych adjektívach s príponami *-avý, -á, -é*, resp. *-ací, -ia, -ie*. **Preváženie adjektívnej** príponovej **kvantity** zároveň značí **ústup slovesnej kvantity**, ktorá v porovnaní s adjektívnou kvantitou zjavne nemá takú pevnú pozíciu, a v rozoberaných tvaroch sa tento ústup kvantity prejavuje tak, že v protiklade so spôsobom výskytu a fungovania kvantity v slovenčine sa v slovesných tvaroch typu *skúmava* a *vládnuci* konštituovali **dve koncové krátke slabiky** po sebe.

Tento jav je v morfonológii spisovnej slovenčiny taký výnimočný, že sa mu aj v jazykovednom výskume venuje zaslúžená pozornosť. Donedávna sa výskumná pozornosť sústreďovala iba na výklad kvantity v tvaroch typu *skúmava*, lebo pri tvaroch typu *vládnuci, píšuci, viažuci* sa v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1953 kodifikovala výnimka z rytmického krátenia druhej dĺžky v slove /uvedené tvary boli kodifikované v podobe *vládnúci, píšúci,*

viažúci/, podoby so skrátenou tematickou morfémou *-u*, t.j. *vládnuci, píšuci, viažuci*, kodifikujú až Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1991.

Pokiaľ ide o kvantitu v tvaroch typu *skúmava*, akademická Morfológia slovenského jazyka /1966, s.436/ v rámci morfematickej charakteristiky vzoru *chytať - chytá* zisťuje krátku podobu prézentnej tematickej morfémy v dvoch prípadoch: 1. "v dôsledku rytmického krátenia po predchádzajúcej dlhej slabike", napr. *čítať - číta, vítať - víta*, a 2. os. pri "slovesách, ktoré majú odvodzovaciu príponu *-va-*, a to bez ohľadu na kvantitu predchádzajúcej slabiky", napr. *hrávať - hráva, nocúvať - nocúva, nosievať - nosieva, dúchavať - dúchava, spievavať - spievava.*

E.W. **Browne** v článku z r. 1970 vykladá krátkosť dvoch koncových slabík v tvaroch typu *skúmava* ako tzv. **reťazovú neutralizáciu kvantity**: koreňová kvantita tu pôsobí nielen na skracovanie slabiky nasledujúcej bezprostredne po dlhej slabike, tak ako je to v tvare *skúma*, lež sprostredkovane aj na ďalšiu slabiku, nasledujúcu bezprostredne po skrátenej slabike: *skúm-a-va, rát-a-va, spiev-a-va*. Koncepciu tzv. reťazovej neutralizácie kvantity preberá J.**Sabol** vo svojej Syntetickej fonologickej teórii / 1989/ a M.**Sokolová** v článku z r. 1992. Nie celkom jasné v otázke tejto reťazovej neutralizácie kvantity je stanovisko J.**Horeckého**, ktorý na jednej strane neprijíma moje spochybňujúce stanovisko k predpokladu reťazovej neutralizácie kvantity, no z druhej strany, obhajujúc riešenie J.Sabola, tvrdí, že "tu nejde o reťazové pripájanie, ale skôr o vkladanie do jestvujúceho tvaru: do tvaru *čít-am* sa vkladá tvar s pôvodnou dĺžkou *čít-áv-am* a ten sa na druhom stupni odvodzovania kráti" /Horecký, 1993, s.49/.

Vo svojom príspevku venovanom výkladu kvantity v prípone *-úci/ -iaci* /Kačala, 1992/ som vyslovil pochybnosť o adekvátnosti predpokladu reťazovej neutralizácie kvantity v tvaroch typu *skúmava* a analogicky aj v tvaroch typu *vládnuci*. Vychádzam z predpokladu, že krátke koncové slabiky sú v týchto tvaroch **krátke každá z iných dôvodov**, nemajú teda spoločného menovateľa v koreňovej dĺžke. Kým druhé slabiky od konca /t.j. slabika *ma* v tvare *skúmava* a slabika *nu* v tvare *vládnuci*/ sú krátke podľa **rytmického zákona**, koncové slabiky sú krátke na základe spomínaného **disimilačného princípu**.

V tvaroch činného prítomného príčastia typu *vládnuci, viažuci* sa v koncovej slabike konštituovala krátkosť na odlíšenie prípony

-úci/ -iaci, používanej na tvorenie **činného prítomného príčastia**, od prípony *-cí, -ací*, používanej na tvorenie vzťahových **prídavných mien** najmä zo slovesných základov, tak vznikli a upevnili sa kvantitatívne rozdiely medzi paralelnými formami typu *sediaci - sedací, spiaci - spací, rokujúci - rokovací* atď. Pokiaľ ide o koncovú krátku slabiku v tvaroch typu *skúmava*, v citovanom príspevku som uznal spomínaný výklad akademickej Morfológie slovenského jazyka, podľa ktorého je slovotvorná prípona *-va-* na tvorenie slovesných tvarov vždy krátka. V súčasnosti - ako som to už uviedol v predchádzajúcej časti tohto príspevku - vychádzam aj pri výklade koncovej slabiky v tvaroch typu *skúmava* z **disimilačného princípu** a konštituovania krátkej prítomníkovej tematickej morfémy *-a-* v tvaroch *skúmavam - skúmavaš - skúmava - skúmavame - skúmavate - skúmavajú* posudzujem v **opozícii** s dlhými koncovými slabikami prípony *-avý, -á, -é*, ktorá sa používa na tvorenie prídavných mien zo slovesných základov typu *skúmavý - skúmavá - skúmavé - skúmaví - skúmavé*.

Tento spôsob využívania kvantity na disimiláciu hláskovo totožných alebo prinajmenej blízkych, ale systémovo /paradigmaticky aj syntagmaticky/ rozdielnych a rozdielne fungujúcich tvarov sa nám vidí nesporný. Súvisí s tým, že kvantita v takom jazyku, ako je slovenčina, má povahu **fonologicky relevantnej vlastnosti**, ktorej je vlastná schopnosť rozlišovať význam slova. **Jednotlivé** prípady takéhoto uplatňovania kvantity sú všeobecne známe nielen z takých lexikálnych jednotiek, resp. aj gramatických tvarov, kde je hlásková zhoda paralelných slov, resp. tvarov náhodná /napr. *sud - súd, pláva* (3.os. sing. slovesa *plávať*) - *plavá* (ženská podoba prídavného mena *plavý*) - *plavia* (3.os. plurálu slovesa *plaviť*), za oveľa dôležitejšie pokladáme také prípady, pri ktorých sa kvantita uplatňuje ako činiteľ diferencujúci formu a zároveň význam paralelných hláskovo totožných lexikálnych jednotiek majúcich ten istý pôvod, máme tu na mysli také dvojice ako *mesto - miesto, delo - dielo, radok - riadok, pánsky - panský* a ďalšie. Oproti týmto jednotlivým a nepravidelným prípadom využívania fonologickej kvantity na tvarovú či významovú disimiláciu sa žiada postaviť **systémové a pravidelné** prípady - a také prípady sú v systéme slovenského jazyka reálne. Za také pokladáme predovšetkým formálnu aj významovú **diferenciáciu deverbatívnych substantív** typu *prechod* "prechádzanie" - *priechod* "miesto, kade sa prechádza", *prehradenie - priehrad-a, presek-nutie*, resp. *presek-anie - priesek,*

pretrh-nutie, resp. pretrh-anie - prietrž a ďalších, v ktorých kvantitatívna disimilácia predpony *pre-* a *prie-* je zviazaná s významovou diferenciáciou príslušných derivátov. A za systémové využitie tohto disimilačného princípu pokladáme aj rozoberané paralelné súbory tvarov typu *skúmava - skúmavá, kráčava - kráčavá, písava - písavá* atď., resp. *píšuci - písací, stojaci - stojací* (= stojatý), *viažuci - viazací* a pod.

Ako vidno, ide o hláskoslovný - a suprasegmentálny - jav uplatňujúci sa v najvlastnejšej podstate jazyka, t.j. tam, kde ide o sprostredkovanie **relevantnej informácie**, o význam v oblasti slov a tvarov, resp. o jeho presnú identifikáciu alebo - z inej strany - o jeho presné rozlíšenie. Je to klasický prípad potvrdzujúci jednotu celého systému jazyka v jeho výrazovej, formálnej rovine i vo významovej, obsahovej rovine z jednej strany a jednotu jazyka v jeho systémovej rovine z jednej strany a rečovej, komunikatívnej rovine z druhej strany. Nemožno totiž pochybovať o tom, že uvedenú formálnu disimiláciu vyvolala práve **komunikatívna potreba**, t.j. potreba podať formálnymi prostriedkami jednoznačnú informáciu, nezameniteľnú s informáciou, ktorú podáva paralelný výraz, resp. tvar. Je to zároveň potvrdenie **prispôsobivosti jazyka** na plnenie jeho funkcií a toho, že jazyk pri saturovaní svojich funkcií siaha za rozmanitými prvkami svojho organizmu.

Na **záver** sa žiada konštatovať, že fonologická kvantita v slovenčine dobre slúži na plnenie rozmanitých jazykových funkcií. Je to flexibilný, pružný prostriedok a táto jej črta vyplýva z povahy fonologickej kvantity v slovenčine a z jej ustáleného vzťahu k iným relevantným zložkám jazykovej stavby. Za základnú črtu fonologickej kvantity v slovenčine možno označiť jej **úspornosť**, resp. z inej strany **miernosť**. Úspornosťou máme tu na mysli jednak jej rozloženie v jazykovom systéme ako celku, jej fungovanie pri tvorení nových slov a tvarov, jednak regulačné mechanizmy ovplyvňujúce výskyt fonologickej kvantity v koncových slabikách slova, resp. tvaru /pričom tu fungujú rovnako progresívne postupy ako regresívne postupy/, jednak rozloženie kvantity na jednotlivé slabikotvorné prvky vrátane dvojhlások a dlhých slabikotvorných spoluhlások *ŕ, Ĺ*, ako aj celkový pomer kvantitatívne zaťažených a krátkych slabík a napokon aj fonetické kvality dlhých nositeľov slabičnosti, najmä samohlások ako najtypickejších nositeľov kvantity. Takáto charakteristika kvantity v slovenčine vychodí nielen z **vnútrojazykového**, vlastného slovenského pohľadu na kvantitu, lež aj z konfrontačné-

ho **medzijazykového** pohľadu, a to tak v porovnaní s jazykmi, ktoré kvantitu majú a v ktorých je z uvedených aspektov výraznejšia, nápadnejšia /tak je to napr. v češtine, nemčine alebo maďarčine/, ako aj v porovnaní s jazykmi, ktoré fonologickú kvantitu nemajú /ako je napr. ukrajinčina, ruština alebo poľština/. Týmito vlastnosťami predstavuje fonologická kvantita veľmi závažnú a jedinečnú **jazykovotypologickú črtu slovenčiny.**

Literatúra

BROWNE, E.W.: The Slovak Rhytmic Law and Phonological Theory. Slavica Slovaca, 5, 1970, s. 253-256.

HORECKÝ, J.: Úvahy nad rytmickým krátením. Kultúra slova, 27, 1993, s. 46-52.

KAČALA, J.: Kvantita v prípone -úci/-iaci. Kultúra slova, 26, 1992, s. 198-204.

Morfológia slovenského jazyka. Red.J. Ružička, Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 8. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 420 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1991. 536 s.

SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.

SOKOLOVÁ, M.: Dôsledky fonologických zmien v nových pravidlách pravopisu na skloňovanie v slovenčine. Slovenská reč, 57, 1992, s. 105-108.

Ján Lešinský

Vysokoškolské technické štúdium na Slovensku (v roku 1?)

STU, Bratislava

Súhrn: *Na Slovensku sa narodilo (pomerne) veľa významných technikov. Nie všetci vyštudovali a pôsobili doma (Aurel Stodola, Jozef Murgaš, Ludwig Tetmajer), nie všetci, ktorí už vyštudovali na Slovensku, tvorili či tvoria doma, preslávili sa doma... Od r. 1938 ich však naše školy vychovali neúrekom.*

V príspevku je aj porovnanie skladby vyučovaných predmetov s ôsmimi technickými univerzitami v Európe a USA, dedičstvá i perspektívy výchovy technikov tak, ako sa javia „v roku 1".

Úvod - pohľad do minulosti

Do kultúrneho dedičstva, ktoré mladá Slovenská republika „zdedila" po predchádzajúcich, na jej území sa vyskytujúcich štátnych útvaroch, iste patrí aj technické vysoké školstvo. V roku 1938 bola zriadená prvá polytechnika na Slovensku, *Vysoká škola technická M. R. Štefánika so sídlom v Košiciach*, ktorá obnovením výchovy banských a lesných inžinierov nadviazala na bohaté tradície vysokého technického školstva na Slovensku vytvorené banskou a lesníckou akadémiou v Banskej Štiavnici (1763 - 1919). Po presťahovaní do Bratislavy a zmene názvu na *Slovenskú vysokú školu technickú* mala a teraz ako *Slovenská technická univerzita* v Bratislave má vo výchove technickej mlade významnú vedúcu úlohu na Slovensku. Je jednou zo štyroch technických škôl umožňujúcich získať vysokoškolské vzdelanie technického typu (okrem STU sú tu *TU Košice* (6 fakúlt), *TU Zvolen* (3) a *VŠDS Žilina* (6)). Medzi prvými profesormi školy boli taki odborníci, ako profesori J. Hronec, Š. Bella, D. Ilkovič, J. Čabelka, D. Andrusov, E. Belluš, K. Havelka, K. Křivanec, F. Valentín, L. Kneppo, Š. Schwarz...

STU je štátnou vysokou technickou školou. Na jej pôde boli položené základy viacerých technických, prírodných, poľnohospodárskych lesníckych a výtvarných odborov, z ktorých sa postupne

vytvárali samostatné vysoké školy. Po súčasnom prepracovaní na modernú koncepciu školy umožňuje získať mládeži najvyššie technické vzdelanie z oblastí *strojárenstva, stavebníctva, chemického inžinierstva, architektúry a elektrotechniky*, umožňuje rozsiahle aktivity vo výskume a vede, ďalšie pomaturitné a postgraduálne vzdelávanie - doktorandské a iné PGŠ a ďalšie kurzy, t.č. na 7 fakultách spolu v 85 zameraniach. Len na STU od jej vzniku získalo vysokoškolskú kvalifikáciu viac ako 70 000 inžinierov (z toho asi 1 400 zo zahraničia). V rokoch sedemdesiatych a osemdesiatych to bola najväčšia technická vysoká škola v Československu, dnes asi 15 000 študentov, učiteľov a vedeckovýskumných pracovníkov STU tvorí veľký mozgový potenciál Slovenska.

Ako plní svoje poslanie v porovnaní so zahraničím, možno čiastočne posúdiť podľa študijných programov, podľa vedeckovýskumných projektov, podľa uplatnenia absolventov v praxi, podľa úrovne hospodárstva... Do roku 1989 väčšina porovnaní so zahraničím bola obmedzená tézou o „tradične" dobrom systéme vysokého školstva u nás (myslené na Slovensku, ale hlavne v Čechách), ale i teritóriom, s ktorým sme sa porovnávali. O niektorých kvalitách sme mohli vedieť iba z poznatkov o uplatnení našich absolventov v „konkurenčnom" prostredí, v zázemí inej vysokej školy. Ak náš absolvent zvládol jazykovú bariéru, jeho morálne a vôľové vlastnosti rozhodovali o uplatnení, lebo zväčša odborne bol najmenej priemerný, všestranná pripravenosť ho však zvýhodňovala.

Ako je to však dnes? Aké nové vplyvy sa pri otvorenejšom trhu práce dajú očakávať? Nestratí sa náš absolvent?

Rozvoj každej vysokej školy je závislý na tvorivých ľuďoch, ale i na finančných a materiálnych zdrojoch. Ak nároky na financie rastú nesplniteľne, namiesto zvyšovania úrovne absolventov - „tzv. vedeckých inžinierov", od ktorých je každá vyspelá krajina závislá, prestavbami (čo je vlastne vnútrosystémová zmena) rozširujeme veľký počet mladých ľudí s „formálnou" kvalifikáciou inžiniera [L 11]. Dnes, zdá sa, sme opäť na počiatku jednej práve takej prestavby, preto sú dôležité porovnania.

Prehľad existujúcej výuky

a) Štruktúra celkovej výuky

Od roku 1972 technické vysoké školstvo bolo u nás prestavané jednotne na desať semestrové (t.j. 5 - ročné), v ktorom 1. - 3.

ročník bol postavený na všeobecnom teoretickom základe budúcej *„výstavby techniky"*, t.j. na matematike, fyzike, kreslení, na predmetoch technickej mechaniky, v 4. ročníku to boli predmety širšieho odborného základu a 5. ročník budoval vedomosti predmetmi odboru a zamerania. Obsahovo boli postavené na tradičných metódach výuky na vysokých školách (prednášky - cvičenia výpočtové, resp. laboratórne), s pevným obsahom jednotlivých (aj špecializovaných) predmetov, v rokoch 80-tych už aj s voľne upraviteľným obsahom vyučovacieho predmetu 20 % ročne. Individuálnosť študentov bola rozvíjaná iba v rôznosti zadaní pre projekty, seminárne, ročníkové a diplomové práce.

Počet a rozsah predmetov v každom ročníku až do deväťdesiatych rokov bol daný pevne, bez osobnej voľby študentov.

Takže napr. budúci strojný inžinier so zameraním na spaľovacie motory absolvoval z priemernej celkovej dĺžky štúdia cca 30 hod. x 15 týž. x 10 sem. t.j. asi 4500 hod. počas štúdia, percentuálny podiel hodín základných teoretických a humánnych predmetov v nasledovnej tabuľke označený ZTHP %, ZTP % hod. v základných technických predmetoch, ZPO % hod. základných predmetov odboru a asi POSM % hod. na predmety zo spaľovacích motorov a motorových vozidiel včítane ročníkového projektu (bez diplomovej práce). Či je to veľa alebo málo, môžeme porovnať podľa tabuľky, kde sú uvedené rozpätia týchto údajov z náhodne vybraných technických univerzít Európy a USA podľa [L 1] až [L 9]. V stĺpcoch č. 70, 80 a 90 sú údaje zo Strojníckej fakulty STU pre šk. r. 1976/77, 1986/87 a 1990/91 [L 10].

Je zjavné, že **z hľadiska rozsahu** posledné „reformy" dostávajú našu fakultu do „intervalu" vo výuke základných teoretických a humánnych predmetov, sme v strede percenta hodín základných technických predmetov, sme na dolnej hranici výuky základných odborných predmetov, ale je posilňované percento hodín odborných a špecializovaných predmetov. Z hľadiska takéhoto triedenia skladby predmetov, **vychovávame pomerne dosť teoreticky a úzko špecializovaných absolventov**. Ak by to bola ich vôľa (keby ponuka vychádzala z požiadavky priemyslu, resp. firiem), všetko je v poriadku, ba dokonca sa dá tvrdiť, že ak je potrebná, tak len kvalitatívna prestavba (aby prístroje, priestory, úroveň učiteľov a platov bola na porovnateľnej úrovni - aj s univerzitami, uvedenými v kvantitatívnej tabuľke). No nikdy to tak nebolo, ani tak nie je. ...

Kvalita - t.j. skladba predmetov a foriem výuky a ich realizácia, je na vysokej škole závislá od toho, čo sa od absolventa žiada. Štúdium na technickej vysokej škole je obyčajne nepopulárne. Má niekoľko „náročností" na študenta, ktoré sa od neho na škole očakávajú (zväčša štúdium na iných nie je také „rôznorodé" z hľadiska požiadaviek):

- musí zvládnuť dosť rozsiahle základy (podľa neskoršieho zamerania nielen základy) prírodných a spoločenských vied, s dôrazom na matematizáciu fyzikálnych, chemických a biologických procesov;
- musí zvládnuť výpočtovú a experimentálnu techniku;
- musí vedieť technické dielo, vyhovujúce legislatíve a ekológii, nakresliť tak, aby bolo realizovateľné a užitočné;
- má mať dostatočné schopnosti presvedčovať o prospechu svojho diela nadriadených i podriadených, musí vedieť svoju prácu predať;
- zväčša produkuje myšlienky a technické diela vedome anonymne - v kolektíve.

Hlavne tieto vlastnosti každá škola pyramídou predmetov (je ich počas štúdia asi 50 až 80), účelne zostavených pre nerovnako pripravených a chtivých študentov, má rozvíjať.

Tabuľka pomerného rozsahu výuky jednotlivých skupín predmetov na školách, podľa [L 1] až [L 10].

U N I	Zahraničné	70	80	90
hod/s/t	136 - 299	306	314	262
sem.	6 - 12	10	10	9,4
cel. hod.	2200 - 3900	4700	4700	4000
ZTHP (% h)	23——31	43	35	29
ZTP (% h)	28——55	29	32	40
ZOP (% h)	8——25	11	15	8
POSM (% h)	4——26	17	18	23
Pevný ŠP		*	*	
Malá špec.		*		
Hlbšia špec.			*	*

b) Štruktúra vyučovaného okruhu predmetov (odboru)

Z hľadiska otázky zaradenia či nezaradenia niektorého predmetu je predchádzajúca analýza percentuálneho podielu tiež návod na *„architektúru"* predmetu, o ktorého zaradení uvažujeme, alebo jeho ďalšie pôsobenie zvažujeme. Ak chceme napr. zaradiť nový predmet medzi predmety špecializácie, potom tento predmet musí dobudovať „nedostatočné" podiely potrebných poznatkov zo

základných predmetov prírodných a technických vied i zo základných predmetov odboru a prehĺbiť poznatky v úzkej (často medziodborovej) oblasti výuky. Na dokumentovanie som si vybral oblasť, v ktorej pracujem - spaľovacie motory.

Štruktúra výuky spaľovacích motorov na Strojníckej fakulte STU vyplýva z takejto schémy vyučovaných vedených oblastí pomocou jedného alebo niekoľkých študijných predmetov:

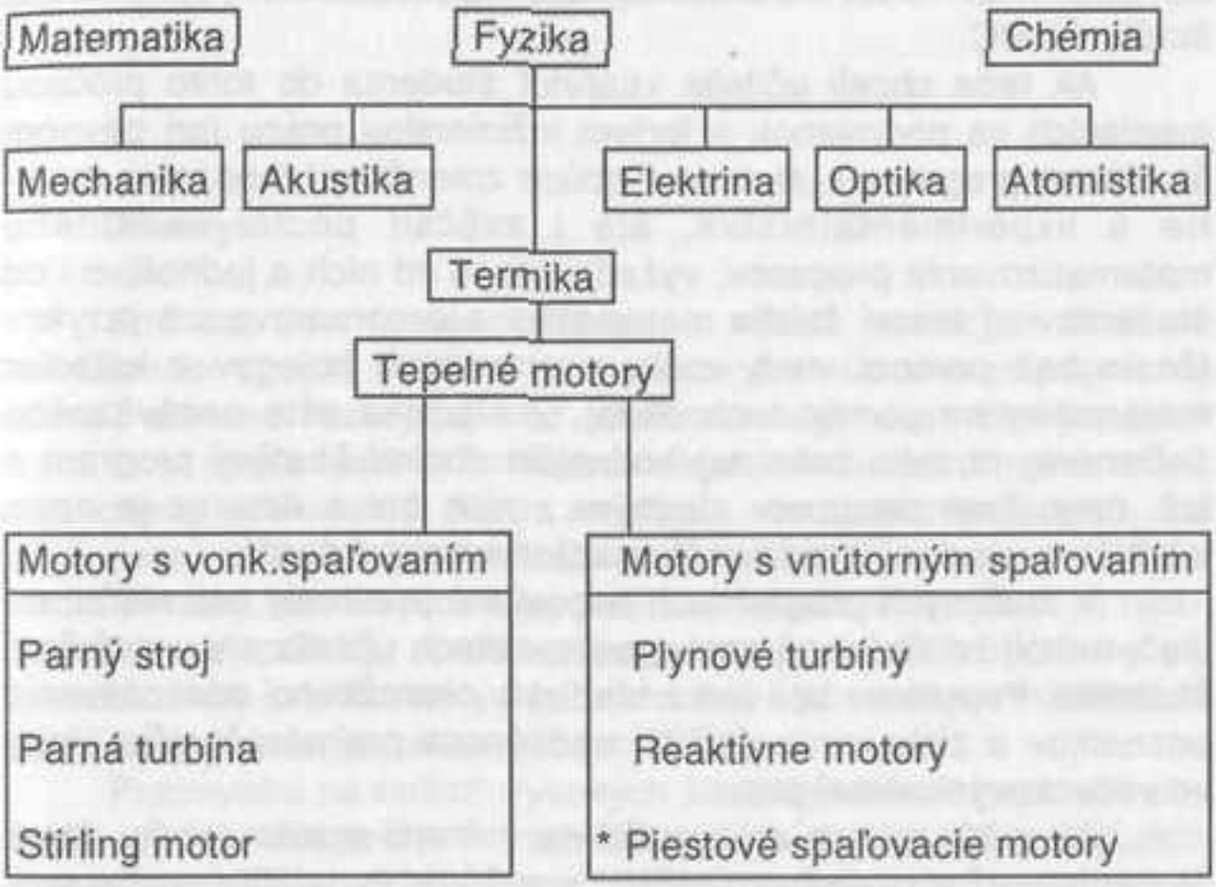

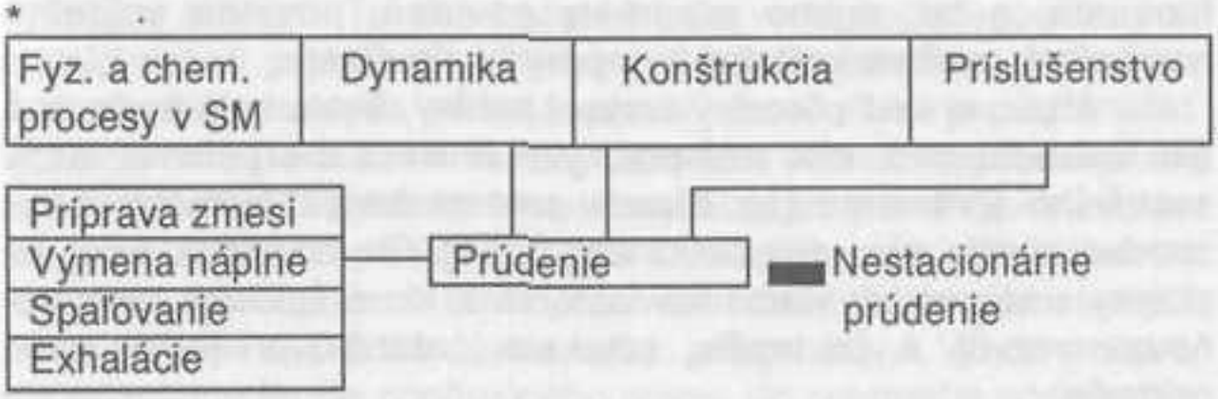

Učiteľ každého z predmetov odboru Spaľovacie motory má teda niť poznatkov z „predmetov nad sebou" dopĺňať, aby ucelenosť profilu absolventa neutrpela trhlinu.

c) Vplyv nových metód, foriem, praxe, pokroku...

Šesťdesiate roky sa charakterizujú na našich vysokých školách ako obdobie kybernetizovania výskumu, 70. roky už formou štátnej výskumnej úlohy (teraz by sme povedali GRANTU) zavádzali kybernetizáciu do vyučovacieho procesu, najprv pomocou individuálnych zadaní v projektoch a diplomových zadaniach, potom aj širšie, vyhodnocovaním dosiahnutých výsledkov počítačmi, až koncom 80. rokov sa dostávajú učitelia a začiatkom 90. rokov aj študenti k PC.

Ak teda chceli učitelia vtiahnuť študenta do tohto procesu meniacich sa podmienok a foriem inžinierskej práce (pri pevnom študijnom programe), ak bolo žiadúce zmenšovať množstvo empirie a experimentátorstva, ale i zväčšiť podiel exaktného matematizovania procesov, vyžadovalo to od nich a jednotlivo i od študentov aj viacej štúdia matematiky a programovacích jazykov (často bez pomoci vtedy málo pripravených kolegov z katedier matematiky na pomoc technikom). Z hľadiska ešte nezáväzného začlenenia obsahu bolo najvhodnejšie doplniť študijný program o tzv. nepovinné predmety. Jedným z nich bol a doteraz je napr. v schéme uvedený predmet **Nestacionárne prúdenie**.

V študijných programoch nepovinné predmety boli niečo naviac, neboli zohľadnené ani v povinnostiach učiteľa ani v zaťažení študenta. Populárne boli len z hľadiska ‚okamžitého' odovzdávania poznatkov a získavania ďalších nadšencov pre náročnejšie úlohy vo vedeckovýskumnej praxi.

Až v 90. rokoch sme prešli na voľnejší systém výuky, ktorý študentom už v základnom MENU umožňuje variabilitu svojho profilovania, a tak máme predmety povinné, povinne voliteľné humanitné, povinne voliteľné a nepovinné predmety.

A tak, aj keď pôvodný úmysel bol iný, škola bola budovaná ako veľaodborová, lebo náš priemysel musel zabezpečovať 80 % svetového sortimentu (zo Západu sme si doviezť nemohli a východná kvalita nám nevyhovovala) [L 12]. Chybou však bolo, že priority sme nemali, vládlo rovnostárstvo, ktoré špičkám neumožňovalo rozvoj. A čo lepšie, zutekalo.., ako hovorí jedno naše príslovie.

Absolventi STU aj ostatných spomínaných škôl prispeli tiež k tomu, že napriek viacerým obmedzujúcim faktorom sme vo veľkej časti produkcie boli schopní konkurencieschopne vyrábať časti

strojov (väčšina finálnej výroby bola v Čechách), aj celé stroje - napr. obrábacie stroje, lesné a ťažné vozidlá, traktory, lode, letecké a iné motory, čerpadlá, úžitkovú strojárenskú produkciu, tiež špičkové produkty elektrotechniky, chemického inžinierstva, stavebníctva, hutníctva, materiálového inžinierstva, aj celé fabriky, ich výstavbu a technológiu... Na Slovensku z tradícií drotárstva a kováčstva vyrástla už tradícia aj modernej výroby, ktorá je súčasťou svetovej techniky na jej súčasnej úrovni.

Závery

Zdá sa, že minulé obdobie na našich vysokých školách umožňovalo chápať štúdium jednotlivca ani nie ako prípravu na „biznis", ale ako rozvoj (aj keď zdeformovaný) vlastného ja, lebo práca bola vopred istá a fatalizmus v zatriedení tiež, trh práce bol obmedzený, nivelizácia platov rozsiahla, nedoceňovanie tých, čo robili viacej, ubíjalo iniciatívu... Dnes práve obrat v myslení o účele štúdia prináša hlavné problémy rodičom i študujúcim. Žiaľ, aj tvorcom školskej politiky, aj objednávateľom (teda mali by to byť aj sponzori škôl) kvalifikovaných pracovníkov i povereným inštitúciám starať sa o duševný a telesný rozvoj dorastu.

Pracoviská na našich vysokých školách temer nepoznajú obdobie, aby v niektorom z „materiálnych" faktorov, ovplyvňujúcich poznanie a výučbu, držali krok s vyspelými západnými technickými vysokými školami. To síce spôsobilo, že vedeckopedagogickí pracovníci neboli „preťažení" veľkým množstvom výsledkov z výpočtov a z experimentálnych meraní, ale aj „umožnilo", resp. „donútilo" tých, čo chceli a mali na to, aby rozsiahle teoreticky pracovali. Aj tento fakt umožnil udržiavať relatívne dobrý štandard výuky inžinierov a ich uplatnenie vo firmách (aj v zahraničí) a ich úspešné nielen technické pôsobenie. A teraz práve táto „latentná kvalita zo zlých podmienok" je aj zväčša dôvod odlivu odborníkov z VŠ do prostredia podstatne lepšie oceňujúceho prácu, do prostredia podnikania, zastúpenia zahraničných firiem alebo aspoň do štátnej správy.

Porovnanie rozsahu i obsahu výuky na našich technických vysokých školách so zahraničnými, po návrate predmetov sociológie, práva, histórie, estetiky a pod. do študijných programov, nás

nenúti bubnovať na poplach. Väčším problémom sú z finančného hľadiska neprístupné literárne zdroje, platené informačné služby, meracia, výpočtová a originálna špičková technika, ale i neschopnosť školy zaplatiť pobyt špičkového profesora u nás, resp. cieľavedomé vysielanie väčšieho počtu našich učiteľov do cudziny. O výmene študentov ani nehovoriac. Na to však nepotrebujeme reformu vysokoškolského štúdia...

Literatúra

/L 1/ Studienführer, TU Graz, 1989/90, A.

/L 2/ Cuerpo docente y organizacion de las enseñanzas, Universidad Politecnica de Madrid, 1988/89, E.

/L 3/ Guia 1987/88, Universidade Técnica de Lisboa, P.

/L 4/ Studienführer 1992/93, Fachhochschule Braunschweig/ Wolfenbüttel, D.

/L 5/ Fachschaft Maschinenbau - RWTH Aachen, 1990/91, D.

/L 6/ Bulletin College of Mechanical Engineering, University of Wisconsin, Madison, 1990/92, USA.

/L 7/ Bulletin Grauate school, Natural Sciences & Engineering, University of Wisconsin, Madison, 1991/92, USA.

/L 8/ Personal und Studienplan Verzeichnis TH Darmstadt, 1988/89, 1992, D.

/L 9/ Semesterprogramm ETH Zürich, WS 91/92, SS 1992, CH.

/L 10/ Študijný program SjF STU, 1976/77, 1986/87, 1990/91, Bratislava.

/L 11/ *Becker*, E.: Ingenieurwissenschaft und Ingenieurausbildung. Mitteilingen GAMM, 2/1977. In.: Bulletin 1/1980 Čs. spoločnosť pre mechaniku ČSAV, Praha, 1980.

/L 12/ *Lešinský*, J.: Einflüsse der instationäeren Strömung auf den Arbeitszyklus des Verbrennungsmotors oder Ist es der CSFR möglich, in den Schnellzug der heutigen Automobilentwicklung einzusteigen? Prednáška pre pracovníkov IET/LVV na ETH Zürich, 8 strán, 31 obr., 1991, Zürich, CH.

Viliam Marčok

Postmoderné modulácie narácie

FF UKo, Bratislava

Spôsob narácie povedľa žánrovej stratégie a modifikácie témy predstavuje tretí pilier, na ktorom stojí fiktívny svet epického diela. Epické rozprávanie v sebe zahrňuje nasledujúce textotvorné aktivity:

a) tematizácia postavy rozprávača

b) tematizácia jeho rozprávačského gesta

c) modifikácia sujetového diania zvolenou rozprávačskou stratégiou

d) modifikácia horizontálnej textovej výstavby diela

e) modifikácia výrazovej tonality textu diela.

Narácia predstavuje raster, ktorý na svoj spôsob modifikuje všetky zložky fiktívneho epického sveta a zároveň zakladá jeho fikcijnú a významovú jednotu. Preto na jej pozadí možno odčítať všetky historické aj individuálne premeny prózy.

Pre nedostatok času sa sústreďme na sledovanie postupných modulácií len prvých dvoch momentov, tak ako sa ony prejavovali v slovenskej próze od šesťdesiatych rokov; teda na zmenu "habitusu" rozprávača a rozprávania.

Bod, z ktorého budeme vychádzať, je kríza tendenčného vševediaceho rozprávača a rozprávania, ako si ich sformovala próza socialistického realizmu.

Napriek tomu, že v prózach klasikov socialistického realizmu (Jilemnický, Hečko, Mináč, Karvaš, Krno, Tatarka, Lazarová atď.) a v názoroch teoretikov a kritikov (Mráz, Matuška, Rozner, Mináč, Noge, Petrík atď.) je evidentne prítomná lukácsovská koncepcia ‚epickej totality' a ‚veľkej realistickej prózy', fakticky to bol len ideál, ktorý sa nedarilo dosiahnuť. Rozprávač socialistickej prózy, ako na to prvý poukázal A. Matuška, nebol *‚vševedúci'* ani vo vzťahu k realite života, ani pri tvorbe svojej ideologicky zoschematizovanej epickej vízie (pohľad cez ružové okuliare, schematizmus atď., A. Matuška, 1959). Rozprávač tejto prózy ani zďaleka nebol oným realistickým *‚zrkadlom prechádzajúcim sa po ceste'* (P. Ricour) odrážajúcim svet v jeho epickej totalite, ale naopak bol ideologicky

zle alebo málo angažovaným, a preto deformujúcim vedomím (J. Rozner, 1969). Bol to rozprávač až príliš „suverénny" voči životu aj voči čitateľovi. Rozprávač, ktorého habitus J. Oravec na základe analýzy Hečkovej Drevenej dediny charakterizoval ako *„učiteľsky" poučujúci* (rozumej: poriadkujúci) a presvedčujúci (až kričiaci) (G. Horák, 1965). Narastajúce problémy so zvládnutím „neposlušnej" a stále komplikovanejšej reality spôsobili, že už okolo roku 1960 tento rozprávač začína meniť svoju podobu. V Mináčových poviedkach z kníh *Tmavý kút* (1960) a *Záznamy* (1963) nadobúda podobu až arogantne povýšeného polemika s tými, ktorí nedokážu alebo nechcú porozumieť „objektívnemu" a preto „nezvratiteľnému dejinnému pohybu". Mináčovo odmlčanie sa ako prozaika aj navonok potvrdilo, že to bol krok do slepej uličky. V próze R. Jašíka (najmä román *Mŕtvi nespievajú*, 1961) sa znovu vynára na povrch v päťdesiatych rokoch odmietnutá alternatívna podoba rozprávača, ktorý sa pokúša porozumieť svojej osobnej skúsenosti (napr. J. Váh, J. Bodenek). Jašíkov rozprávač zaujíma post o objektivitu sa pokúšajúceho priameho svedka. L. Ťažký zviditeľňuje toto smerovanie tým, že si volí optiku priamo prežívajúcej postavy, pričom Matúš Zraz je len ikonickou maskou, za ktorou sa skrýva sám autor (*Amenmária. Sami dobrí vojaci*, 1964). Ťažkého rozprávač necháva čitateľovi nazrieť nielen do intímnej problémovosti vlastného prežívania a poznávania, ale sa aj dovoláva jeho ľudského pochopenia. Literárne kritika a teória reflektovala túto moduláciu ako estetickú výmenu „ideologicko-epického" konceptu prózy konceptom „zážitkovo-lyrickým" (J. Števček, 1969, M. Hamada, 1965, F. Miko, 1969 a i.). Rozprávanie malo priamejšie prenikať cez historickú skúsenosť a ideologický hodnotový filter k autentickým (predovšetkým existenciálnym!) zážitkom človeka a malo mať autentickejšiu (subjektívnejšiu čiže „lyrickejšiu") štylizáciu. Súhrn konkrétnych realizácií je však vnútorne tak diferencovaný, že ho nemožno vtesnať pod jednotný klobúk „lyrizácie". Nahrádzanie „historicky objektívnej" epickej vízie konkrétnejším rámcom „autentického ľudského života" totiž nemalo len podobu „lyrizácie", t.j. preferovania perspektívy subjektívneho zážitku, ale zahrňovalo v sebe aj pokusy o objektivisticky či subjektívnejšie založené analytické postoje, ba až priamu deštrukciu socialistickorealistickej totalizujúcej epickosti. Napríklad D. Tatarka si v tom čase vyskúšal dva spôsoby autentickejšieho rozprávania, ktoré mali umožniť prienik do intimity postavy: - postava ako dôverný svedok a vnútorný

monológ (*Rozhovory bez konca* (1959). Potom sa pokúsil o hľadanie najdôvernejšej komunikačnej situácie medzi autorom a čitateľom (*Prútené kreslá* (1963) - rozprávač muž, poslucháčka žena, milenecký vzťah a situácia spovede ako ikonizácia onej dôvernosti atď.); a súčasne vytvoril orwellovskú víziu o intelektuálnom aj mravnom krachu spisovateľa opantaného démonom súhlasu s politickou mocou (*Démon súhlasu*, 1956). Ak v prvých dvoch prípadoch má subjektivizácia rozprávania aj prvky lyrizácie (princíp opakovania, tendencia k metaforizácii výrazu a pod.), v treťom prípade ide o rozprávanie, ktoré sa odpútava od foriem a postupov autentickej zážitkovosti a štýlovo heterogénny text, ktorý stavia na obdiv svoju „epickú" nehotovosť a názorovú i textotvornú autodeštruktívnosť (značná konceptuálnosť vedúca len k epickému skicovaniu situácií, striedanie pohľadu zvonku a zvnútra a pod.). Domnievam sa, že v *Démonovi súhlasu* vzbura slovenskej prózy proti totalite komunistickej moci, ideológie a histórie prvýkrát sa prelamuje k postmoderne ladenej deštrukcii konvenčného epického tvaru, ktorá už v sebe obsahuje aj potrebu rozprávať o inom aj inak.

Ani tvorivé hľadania mladších prozaikov nemožno vtesnať do rámca lyrizácie. Určite nie Lenčove na princípoch paralely konštruované historické legendy (*Didaktická kronika rodu Hohenzollerovcov*, 1968), ani Kotove analyticky chladné analýzy toho, ako sa živý človek nevmestí do rámca konvencií moci a histórie (*Poslední*, 1963, *Nanebevstúpenie stredného útočníka*, 1965). Takisto nie Slobodovo pozorovateľsky „nevzrušené" rozprávanie o tom, ako sa mladý človek nemôže ani pri dobrej vôli vtesnať do konvencií a stereotypov, ktoré mu ponúkala doba (*Narcis*, 1965, *Britva*, 1967). Slobodov rozprávač sa postupne mení zo zaznamenávateľa paradoxov a neočakávaných pokračovaní, ktorými život prekvapuje jeho postavy, na ironického analytika ľudského vedomia, ktoré sa márne usiluje brániť pred iracionalitou a katastrofickosťou života najrôznejšími apriorizmami, naivitou počínajúc a mocenskými manipuláciami končiac (*Uhorský rok*, 1968, *Šedé ruže*, 1969, *Romaneto Don Juan*, 1971). Mení sa aj jeho textová stratégia.Od konštruovania epicky koherentného príbehu sa Slobodova pozornosť stále viac presúva k zdokonaľovaniu techniky vonkajšieho (napr. filmová technika) a vnútorného opisu (napr. vnútorný monológ, surrealistické sondy do podvedomia prežívania vlastného tela) a ku skúmaniu miery autentickosti cudzej i vlastnej

výpovede (postupy travestie, persifláže, mystifikácie, imitácie, falšovania či prekrývania textu textom - palimpsest). K celkom uvedomenému postmodernému sebauvedomeniu Slobodovi chýba už len krôčik - vzdanie sa konvenčnej autorskej kompetentnosti voči svojej výpovedi a ostentatívne odhaľovanie jej zlyhávania. To je bariéra, cez ktorú k postmoderne smerujúca slovenská próza prerazí až neskôr. Z pochopiteľných dôvodov ju nemohli prekročiť prozaici pokúšajúci sa adaptovať do slovenskej prózy programy tzv.druhej avantgardy (napr. P. Jaroš techniku nového románu). Ale neprerazil ju ani P. Hrúz, ktorý bol v tom čase najbližšie k postmoderne. On si napriek tomu, že mu aj najbližší kritici (Kadlečík, Šútovec) vyčítali, že nedokáže vybudovať ucelený príbeh, uvedomoval, že cesta ďalej nevedie ani cez publicisticko-satirickú konfrontáciu s mocou, ani cez estetizáciu reálií z okraja a podpalubia doby (o čo sa pokúšal najmä V. Šikula), ale len cez totálnu deštrukciu oficiálnych - včítane literárnej - interpretácií života. V knihách, ktoré stihol vydať - *Dokumenty o výhľadoch* (1966) a *Okultizmus* (1969), s jemu vlastnou bravúrou demaskoval, ako totalitná moc, ale aj naše vedomie falšuje pravdu o živote. Preto oproti epickej konštrukcii staval autentické texty života (kádrový posudok, dôverný zápisnik, čitateľský denník, lekárske ospravedlnenie, list, klebetux atď.). Ale aj on ešte veril, že v jeho silách je zostaviť z týchto ‚autentických' textov života pravdivú, autentickú mozaiku (montáž, koláž).Viera či dôvera v prototextovú platnosť ‚textov života' mu nedovoľovala dovidieť, že aj to je len súčasť subjektívnej, a preto aj problematickej hry na text.

Okupácia ‚spriatelenými armádami' v auguste 1968 prerušila aj toto hľadanie slovenskej prózy, ale neuvrhla ju - aspoň nie celú - do stavu päťdesiatych rokov, ako sa to zvykne publicisticky zjednodušovať. V atmosfére konsolidácie socialistického realizmu časť prozaikov a kritikov skutočne reanimovala koncept ‚epickej totality' a ‚veľkej epiky' a s ním aj ideologicky angažovaného vševedúceho rozprávača (Krno, Jonáš, Zelinová, Dzvonik, Baláž, Habaj atď.). Podobne ako v poézii aj v próze sa objavili pokusy kamuflovať ideologické interpolácie historickej skúsenosti vlastnými zážitkami a 'autenticky' (svedecky) štylizovaným rozprávačom a rozprávaním. Časť kritiky si dokonca pochvaľovala ‚románovú situáciu' v slovenskej próze po roku 1976. No autori najhodnotnejších románov z tohto obdobia nemohli ani pri najlepšej vôli zakryť nedostatočnosť starého spôsobu rozprávania. V. Šikula si preto v obrane pred

strnulou románovou konvenciou a čitateľskými návykmi vypomáha tým, že svojmu svedecky objektívnemu rozprávačovi prisudzuje aj úlohu polemika s predpokladmi čitateľskými a kritickými očakávaniami. Šikulov rozprávač - predovšetkým v románe *Majstri* - preto popri zážitkovo presvedčivej evokácii epického sveta venuje značnú časť svojej aktivity aj na komentovanie a obhajovanie vlastného rozprávania pred možným oponentom (tzv. rozprávač-kibic). P. Jaroš sa usiloval preklenúť monotónnosť rodovej kroniky tým, že rozprávača *Tisícročnej včely* (1979) vybavuje mimoriadnymi poznatkovými kompetenciami (rodinná kronika S. Pichandu, dobové dokumenty), ale aj kompetenciami interpretačnými (komentáre k výpovediam postáv, ironická až groteskná rekonštrukcia vážnych situácií, voľný pohyb v najrôznejších štýlových rovinách jazyka atď.). Ballekovi v *Agátoch* (1979) sa románová konštrukcia rozpadla priamo pod rukami. Rozdielnosť a nespojitosť osudov postáv ho donútila nielen k tomu, že rezignoval na ústredný dej, ale do značnej miery aj na uchopenie témy z jedinej rozprávačskej perspektívy a v jednotnom štýlovom tóne. Pravdaže, je to pluralizmus ešte tradične vyvážený a zvládnutý, ktorý je len prvým predstupňom ku skutočnej postmodernej textovej polyfónii. Jaroš a Ballek využívajú striedanie žánrových tvarov a rozprávačských postupov len na ozvláštnenie tradičného iluzívne realistického rozprávania. Krízu *tradičnej veľkej narácie naplno predvídal až jeden z najväčších* ironikov slovenskej prózy, J. Lenčo, v románe-mozaike poviedok *Rozpamätávanie* (1978). Lenčo už nemení stratégiu svojho rozprávania od príbehu k príbehu len z ‚realistických' dôvodov: iná situácia a postava - odlišný spôsob podania. Kreuje svojho rozprávača do roly vedomého - miestami až sarkastického - demystifikátora osobných ilúzií a sebainterpretácií aj kolektívnych utópií a mýtov. Do jeho repertoáru textotvorných postupov preto celkom prirodzene patria také postmoderné prostriedky ako ilúzia, paródia, pastiš či textová mystifikácia.

Iným chodníkom, ktorý viedol k poznaniu zlyhávania starých epických konvencií voči skúsenosti so súčasnosťou, bola poviedková tvorba. Mladí prozaici od sedemdesiatych rokov dávajú napospol prednosť poviedke pred rozsiahlejšími žánrami. Už touto žánrovou voľbou dávajú najavo svoju nechuť k veľkým epickým konštrukciám. Poviedka je už od Maupassanta a Čechova pokusom o autentickú ‚skúsenosť z prvej ruky', pred tým, než do rozprávania vstúpia literárne konvencie. Na slovenskej poviedke od

sedemdesiatych rokov možno názorne sledovať, ako sa postupne transformuje zo šikulovského estetického zhodnocovania všedného a prehliadaného a jarošovského zviditeľňovania kuriozít, paradoxov a záhad života na mitanovskú-dušekovskú analýzu autentickosti našej zážitkovosti. Napríklad D. Mitana uvádza do kontextu našej poviedky „kruto" autentického rozprávača, ktorý ostentatívne zverejňuje svoje nevhodné a kompromitujúce skúsenosti (*Psie dni*, 1970). Bol to ďalší stupeň v línii slobodovskej síce už krutej, ale predsa len ešte estetizovanej otvorenosti. V ďalšej knihe *Nočné správy* (1976) však mení stratégiu svojho rozprávania ďalej. Hneď v prvej poviedke *Ihla* sa namiesto autobiograficky či personálne autentického rozprávača objavuje ti-rozprávač. Nie je to však dôverný rozprávač, ktorý má umocňovať realistickú fikciu, ani objektivisticky chladné vnútorné oko kamery „nového románu", ale „nátlakový" rozprávač, ktorý sa usiluje svojej postave-čitateľovi dokázať,že ani vlastníctvo autentických textov nie je kľúčom k tajomstvu ľudského osudu. V tejto poviedke začal Mitanu zaujímať problém autentickosti výpovede o človeku, preto nijako neprekvapuje, že práve táto poviedka sa stala úvodom k jeho prvému programovo postmodernému dielu, ktorým je román *Hľadanie strateného autora* (1991). Tam je však už súčasťou zložitej mystifikačnej textovej hry. Trochu inú rozprávačskú stratégiu si zvolil D. Dušek. On bol spočiatku podobne ako Šikula ryžovačom vzácnych chvíľ, ľudsky plnohodnotných zážitkov v púšti života. Ale už od počiatku si uvedomoval, že „oči" a „zrak" nie je to isté. Spočiatku ho lákal skôr „poetistický" či poetizujúci zrak, zrak esteticky koncipujúci skúsenosť (*Oči a zrak*, 1975, *Strecha domu*, 1972, *Najstarší zo všetkých vrabcov*, 1976, filmový scenár *Ružové sny* atď.). Aby sa pri tomto hľadaní čo najmenej mýlil, úzkostlivo sa pridržal svojej intímnej ľudskej skúsenosti (rodný kraj, rodina, priateľstvo, láska, detstvo). Postupom času si uvedomuje, že najautentickejšie videl svet detskými očami. Preto rozprávačmi jeho poviedok sa postupne stávajú takmer výlučne chlapci. Od počiatočného sviežeho poetického videnia sa však Dušekovo rozprávanie stále viac posúva k pokusom zachytiť bizarnosť a tajomnosť ľudského osudu. Perspektíva chlapčenského pohľadu mu však už slúži ako nástroj prenikavého videnia a čo najlapidárnejšieho vyslovenia bizarnosti i tajomnosti, plnosti i nedostatkovosti, zázračnosti i tragickosti života. Už Peter Zajac, ktorý prenikavo zinterpretoval Dušekovu tematickú stratégiu v poviedke *Topografia*, upozornil na to, že Du-

šekov rozprávač - vypovedajúci o skúsenosti dospelých - je „nezúčastnený" a jeho rozprávanie „útržkovité" (P. Zajac, 1990, s. 199 a n.). Taká ikonizácia rozprávača v texte však nesleduje len psychologicko-zreálňujúci zámer, k čomu napr. zvádza intimizácia rozprávača v poslednej vete spomínanej poviedky: „Sľúbil som starej mame, že ju v stredu navštívim, no už v utorok to nebola pravda". Je to totiž pointa autorovej hry na „neliterátskeho rozprávača", ktorý svoj text nezakryte skladá z útržkov textov životných epizód, a ktorý len vďaka svojej „naivite" môže bez zadivenia (komentára) prechádzať bizarnou kolážou života postavy. Súčasťou tejto stratégie je aj nadpis - Topografia -, ktorý čitateľovi nesľubuje poviedkový príbeh, ale opis priestoru. Pokus o „zrekonštruovanie" chlapčenského, literárnymi konvenciami nezaťaženého pohľadu na svet nezadržateľne posúva Dušeka k bodu, v ktorom si bude musieť položiť otázku o skutočnej autentickosti takéhoto podujatia. To je ten povestný vlások, ktorý ho ešte delí od postmoderného videnia a písania. Túto hranicu už prekročili tí poviedkári, ktorí sa vydali borghesovskou cestou, a pre ktorých zložitá textová výstavba rozprávania už prestáva byť „realistickým" odrazom komplikovanosti života a začína byť už pohybom v „labyrinte" významov, textovou hrou, na konci ktorej už nie je odpoveď ako výhra, ale otázky (L. Grendel, J. Pišťanek, A. Ferko (*Sumaroid*) a v poslednej knihe *Vreckový labyrint* aj J. Puškáš).

Osudy slovenskej prózy sa poskladali tak, že do postmoderny sa skôr dotvorili tí autori, ktorí prešli do disentu - D. Tatarka, P. Hrúz, I. Kadlečík, čiastočne J. Silan a M. Šimečka ml. - alebo tí, čo si cieľavedome uložili zákaz v období konsolidácie nepublikovať (P. Vilikovský), ako tí, čo sa odhodlali ísť cestou priamej konfrontácie s konvenciami socialistického realizmu a s vtedajšou vydavateľskou praxou (R. Sloboda, D. Mitana, J. Johanides, J. Lenčo, M. Bútora, P. Pišťanek, I. Otčenáš atď.). To však nijako nedeterminuje štýlovú istotu jednotlivých autorov ani hodnotu ich diel. Z hľadiska našej témy je potešujúce, že autori zatiaľ na pomerne malom textovom priestore - ide približne o desiatku relevantných kníh - preukázali pozoruhodnú invenciu pri hľadaní adekvátnych rozprávačských riešení.

Ktoré príznaky v súčasnej narácii možno považovať za postmoderné?

Najzákladnejšou črtou je ostentatívne rozbíjanie realistických rozprávačských konvencií, akými sú vševedúci rozprávač, ilúzia

reálnosti evokovaného sveta, ucelenosť príbehu aj textu, homogénnosť štýlu atď. Táto deštrukcia môže mať viacero podôb. Napríklad časť prozaikov rozvinula spôsob tzv. neliterátskeho rozprávania, ktoré evokuje atmosféru bezprostredného, „predliterárneho" autorského prejavu. Také sú Tatarkové *„písačky"* a *„navrávačky"* alebo *„prepisovačky"*, ako ich realizoval v knihe *Vlastný horoskop* (1991) I. Kadlečík. Vo všetkých sa uplatňujú ako textotvorné postupy také prostriedky ako neliterátskosť situácie, okamžitá improvizácia, komentovanie vlastného postupu atď. Hlavnými znakmi takéhoto spôsobu rozprávania sú: neliterárnosť, nefiktívnosť a až intímne bezprostredná autentickosť. Rozprávač v týchto textoch býva ikonizovaný do podoby autoprezentatívneho rozprávača, ktorý vypovedá o sebe z perspektívy aktuálneho okamihu, pravdaže, v jeho maximálnej osobnostnej úplnosti, t.j. informatívnej presýtenosti, dynamickosti a asociatívnej rozsiahlosti. Veľmi blízko k takémuto typu rozprávania má R. Sloboda v románe *Rozum* (1983), no Slobodov rozprávač neskrýva, že jeho úprimnosť má aj estetizujúce ambície, ba v texte sa nájde aj miesta provokatívnej mystifikácie. U Tatarku by sme tieto polohy hľadali márne, zato tam možno identifikovať tendencie k mýtizácii a k ritualizácii rozprávania, ktorá presahuje až do polôh autosugescie a „opantávania" priameho adresáta rozprávania. Napríklad v *Navrávačkách* nájdeme takéto miesta:

„Prišla ofera zas na zvony, alebo na čo. A mama: Iď, dones to, a ja som odniesol náš príspevok na zvony. Chcel som sa mame páčiť. Počuť od nej uznanie: ty si môj podarený chlapec, ty si to urobil dobre. Napásol si húsky, doniesol si ďatelinu, doviezol si nám", či: „Evulienka, duša moja, srdce moje. Mal som šťastie, mal som šťastie, že som ťa stretol" atď. Aj tento nový prah úprimnosti má teda svoju štylizáciu a teda aj estetizáciu.

V našej próze sa však objavila už aj iná, priam protikladná podoba postmodernej autentickej narácie: obscénna, t.j. dehonestujúco sebaobnažujúca autoagresívna, až sebadeštruujúca. Zaprezentoval ju I. Kolenič v novele *Mlčať* (1991). U Koleniča však už nejde o autoprezentáciu, ale o rozprávačskú fikciu so všetkými z toho vyplývajúcimi rizikami (prekračovanie kompetencií rozprávača, adresovanie výpovede, funkčnosť obscénnej štylizácie a pod.).

Autoprezentatívna štylizácia rozprávania sa vyskytuje ešte v ďalších podobách. P. Vilikovský ju využil v novele *Večne je zelený* (1988) ako prostriedok na prienik do rozbitého a neautentického

vedomia svojej postavy. Rozprávačom je postava, ktorá podľahla výchovnej „totalitnej agresii", a preto je už schopná len dementného tárajstva, ktoré sa však pokúša tváriť ako fundované, ba až vedecké.

Inou verziou tohto typu je *„ecovské redigovanie cudzích textov"*. Ak si uvedomíme, že J. Silan siahol po tomto type rozprávania už koncom šesťdesiatych rokov - *Dom opustenosti* však mohol vyjsť až po vyše dvadsiatich rokoch (1991) - a Ecov román *Meno ruže* vyšiel až v roku 1980, je to ďalší povzbudzujúci dôkaz o tom, že slovenská postmoderna má aj vlastné korene a vývinové súvislosti. Silanova rozprávačská konštrukcia je, pravdaže, jednoduchšia ako Ecova (ide v nej len o jednostupňovú autoprezentáciu pomocou fiktívnej postavy), no D. Mitana v románe *Hľadanie strateného autora* (1991) preukázal nielen ambíciu, ale aj schopnosť ďalej rozvinúť konštrukciu *„redigovaného zloženého rozprávania"*. Jeho rozprávanie a rozprávači nie sú ako u Eca nastavovaní smerom do minulosti, ale v prítomnosti, ba až do budúcnosti, pretože Mitanov stratený autor sľubuje vrátiť sa pod iným menom (Dušan Eliáš Krist). Mitanovo rozprávačstvo je bravúrne rozohranou intertextovou hrou nielen vzhľadom k nebývalému množstvu cudzích textov, ale aj vo vzťahu k vlastnej predchádzajúcej tvorbe (*cituje a komentuje svoju staršiu poviedku i celú* recenziu a mnoho fragmentov z toho, čo napísal i povedal). Zaujímam sa o postmodernú prózu vo svetovom kontexte,no s takou mierou kolážovosti som sa zatiaľ nestretol ani u jedného autora. Mitana potrebuje na zvládnutie takto náročného intertextového projektu až štyri priame rozprávačské vtelenia: Tomáš Eliáš (pôvodca pozostalosti T. E. - Dušan Mitana (reálny píšuci človek) - Dušan Eliáš Krist, ba dokonca raz sa objavuje aj podpis Dušan Mitana alias Tomáš Eliáš" (s. 78), (čiže literárny pseudonym T. E.) a celý rad mien pôvodcov ďalších citovaných textov (Chuchma, Petra, Viera Kristová, neznámy autor chorobopisu, mnohí autori odborných textov atď. Na pozadí takejto ikonizácie rozprávača/ rozprávačov sa Mitana javí ako moderátor mnohých hlasov, ktoré sa stretli v časopriestore jeho vedomia. Mitana rozobral hru na „postmoderné zložené kolážové rozprávanie" s jemu vlastnou invenciou a dôslednosťou. Preto zo svojej hry nevylúčil ani také polohy, akými sú hravá i provokatívne vyostrená mystifikácia, ale aj sebademystifikácia, falšovanie seba, ba až sebadeštrukcia. Len tak mohol obsiahnuť všetky polohy svojho vypovedajúceho vedo-

mia, od psychicky chorej až po trúfajúcu si na Boha. Mitana sa ako jediný slovenský prozaik odhodlal na postmoderné spochybňovanie seba ako autora, a to v širokej škále od irónie až po sarkastickú demystifikáciu (napr. mystifikované pravé citáty z chorobopisov, výjavy z liečenia).

Knihy P. Hrúza a P. Pišťanka dokumentujú, že postmoderne modifikovať možno aj tzv. vševedúce autorské rozprávanie (ON - rozprávanie). P. Hrúz napríklad v knihe poviedok *Chliev a hry* (1989) dôsledne využíva anonymné rozprávačské alter ego na to, aby čitateľovi predviedol rôzne príklady toho, ako je dnešný epický svet zmontovaný z viacerých textov, historickými dokumentmi počnúc a textovými algoritmami počítača končiac. Pišťanek si v románe *Rivers of Babylon* (1991) zvolil inú stratégiu. Intertextualitu svojho epického sveta neobnažuje v členení textu, ale usiluje sa pomocou ironickej alúzie čitateľovi naznačovať, aké texty, žánre či postup boli východiskom jeho textovej montáže. Jeho text je navonok plynulý a celistvý podobne ako autentické autoprezentatívne rozprávanie v Tatarkových prózach alebo fiktívne autoprezentatívne rozprávanie vo Vilikovského novele. Rozdiel je dôsledkom odlišnej textovej stratégie voči čitateľovi: Hrúz svoje rozprávanie ostentatívne zmontúva z textov najrôznejšej proveniencie a významu, čitateľovi predvádza fiktívnosť a polyvýznamovosť svojho epického sveta i sveta vôbec a privyká ho na ne; Pišťanek rozohráva intertextuálnu hru omnoho diskrétnejšie a ponúka čitateľovi účasť na nej omnoho nevtieravejšie, verí, že čitateľ je na túto hru pripravený už natoľko, že ju objaví aj v skrytejšej forme. Možno práve toto je jedna z ciest, ktoré už vedú do zrelšej fázy postmoderny...

Vyčkajme si však času ako hus piva, ktoré z klasu býva!

Literatúra

M. Hamada (1965): V hľadaní významu a tvaru, Bratislava.

G. Horák (1965) : Vývinové tendencie v jazyku a štýle súčasnej prózy. In.: Jazyk a štýl modernej prózy, Bratislava.

A. Matuška (1959): Od včerajška k dnešku, Bratislava.

F. Miko (1969): Estetika výrazu, Bratislava.

N. Krausová (1986):Tvar významu - význam tvaru, Bratislava.

J. Rozner (1969): Pohľad v zrkadle, Bratislava.
J. Števček (1969): Lyrická tvár slovenskej prózy, Bratislava.
P. Zajac (1990): Tvorivosť literatúry, Bratislava.
T. Žilka (1992): Aspekty postmoderného textu, Nitra.

Ján Michálek

Ľudová slovesnosť a migrácia

FF UKo, Bratislava

Vidiecke spoločenstvo ľudí (v dedinách a mestečkách) vykazovalo v podmienkach nášho vývinu dlho znaky značnej uzavretosti a stabilnosti. Ešte aj krátko po druhej svetovej vojne predstavovala slovenská dedina relatívne ustálený spôsob života so silnými pozíciami tradičnej ľudovej kultúry. Ak teda etnografia svoj obraz tohto prostredia kreslila v naznačených kontúrach, vyplývalo to predovšetkým z objektívneho stavu a len v menšej miere z nedostatočne rozvinutého štúdia a metód, ktorými by už vtedy bola dokázala systematickejšie vidieť protirečivosti tohto stavu. Na jednej strane je pravda, že hospodárenie na pôde a všetko, čo s tým súviselo, v našich podmienkach ešte aj v povojnových rokoch vyúsťovalo stále do tendencie byť v pozícii roľníka čo najsamostatnejší, sebestačný, ako výrobca čo najmenej závislý. To pôsobilo na udržiavanie tradičnej roľníckej kultúry ľudu ako ešte vždy relatívne uceleného systému najmä v takých lokalitách a regiónoch, kde roľnícka práca bola základom hospodárskej činnosti obyvateľstva. Je známe, že táto situácia sa v slovenských pomeroch začala krátko po druhej svetovej vojne prudko meniť, čo súviselo s celkovým hospodársko-spoločenským vývinom.

Pravda, etnografia vedela aj pred týmto časom o početných faktoroch, ktoré pôsobili proti izolovanosti života a kultúry a prinášali inovačné prvky a hodnoty prejavujúce sa v myslení a kultúre ľudu. Videla a vedela o prenikaní napríklad továrenskej výroby do pracovných postupov v podobe dokonalejších nástrojov i strojných zariadení, ale aj do ľudového odevu, bývania a mnohých ďalších zložiek života a kultúry. Nezatvárala oči pred takými skutočnosťami, ako bol rast vzdelanosti, pohyb ľudí, kontakty na veľké vzdialenosti a pod., s čím súviselo prenášanie kultúrnych hodnôt v oveľa väčšej miere ako kedykoľvek predtým. Ich transfér, to však nebola len jednosmerná ulica. Národopis postupne otváral dedinu ako vnútorne členitejšiu pospolitosť, ako bola roľnícka komunita, nachádzal v nej remeselníkov (kováčov, kolárov, stolárov, mlynárov a pod.), sezónnych poľnohospo-dárskych robotníkov, priemyselných robotníkov, nádenníkov a pod., videl vplyv mestské-

ho prostredia na vidiecku pospolitosť, sledoval rastúci účinok industriálnej spoločnosti (niekedy aj v násilnej podobe, napr. v prípade kolektivizácie poľnohospodárstva) v podobe a intenzite, ktorá bola porovnateľná len v ojedinelých prípadoch s inými krajinami. Národopis teda mal dosť možností nielen spoznať, ale dokonale si overiť na prebiehajúcich procesoch, ktoré mohol sledovať „na živo", že tradícii nie je cudzia inovácia a že toto poznanie pre ľudovú kultúru platí dvojnásobne.

Jedným zo základných faktorov, ktoré zdynamizovali tieto procesy, bol pohyb obyvateľstva. Aj keď pomaly prenikajúce (a regionálne ešte diferencované), technické novoty vplývali na hospodára na pôde, jeho myseľ, jeho duchovný pohyb sa urýchlil a nadobudol na intenzite najmä v kombinácii s tým, ako rástol jeho rozhľad, vyvolaný vlastnou skúsenosťou, pohybom po „novom svete", odpútavaním sa od väzieb tradičného života a kultúry svojich predkov. Aj tento fakt však nevyrastal na pozadí histórie slovenského ľudu ako nejaký novotvar. Jedinec z konkrétnej lokality dostával sa veľmi dávno počas jej vývinu za jej hranice: konali sa trhy, navštevoval sa kostol, mládenci šli na vojnu a spolu s dievčatami aj na zábavu za rodný chotár. Vnútorný pohyb obyvateľstva v rozmeroch regiónu, etnika, štátneho útvaru, prípadne i za jeho hranicami sa v nových a nových formách uskutočňoval na báze inovácie pracovných činností, ktoré prispievali k rozšíreniu možností obživy, keď nestačila poľnohospodárska práca uživiť početnú populáciu slovenských rodín najmä v niektorých regiónoch.

Slovenská minulosť je zvlášť bohatá na prípady, keď rodný kraj opúšťali ľudia či už individuálne na určitý čas, alebo v skupinách na dlhšie obdobie za prácou. Tak vznikli napríklad tzv. potulné zamestnania. Boli to najmä rozliční remeselníci a domácki výrobcovia (drotári, sklenári, vápenkári, voštinári, ale aj olejkári, šafraníci v dávnejšej minulosti) a potom podomoví obchodníci (s dreveným riadom a náradím, s ovocím, textilom, vápnom, rozličným tovarom). V rozličných oblastiach Slovenska mali tieto formy pohybu časti obyvateľstva lokálneho spoločenstva dlhodobú pravidelnosť a stali sa základnou činnosťou, formou obživy mnohých rodín konkrétnej lokality. Tak napr. v podjavorinskom kraji k najstarším produktom miestnych tkáčov určeným na predaj patrilo biele hrubé súkno. Vlnu na jeho zhotovenie chodili kupovať až do Potisia, do Békešskej stolice, odkiaľ ju privážali na vozoch a dlhodobo po tých istých trasách. Utkané súkno vyvážali na Moravu, do

Prešporskej a Nitrianskej stolice. S pravidelným kontaktom na cudzie prostredie sa tu viazal aj predaj dreveného riadu a náradia, ktoré zhotovovali zruční tokári. Tento tovar predávali sami alebo prostredníctvom priekupníkov na jarmokoch alebo podomovým spôsobom. Okrem toho predávali ovocie, iní skupovali a ďalej predávali hydinu a vajíčka. Takto putovali nielen po celom rakúsko-uhorskom štáte, ale dostali sa i za jeho hranice, chodievali nielen po vidieku, ale aj do Viedne, do Budapešti, do Prahy a do ďalších veľkých miest krajiny. Podobne zasa napríklad gemerskí voštinári putovali so svojimi produktami po Dolnej zemi, nazad privážali na vozoch obilie a kukuricu, masť a iné produkty, pohybovali sa spravidla po ustálených trasách, kde mali trvalých zákazníkov, ale aj miesta na odpočinok, nocľah a pod. Takáto cesta trvala niekedy veľmi dlho (nie zriedka viac mesiacov i pol roka), bola namáhavá a neraz i nebezpečná. Život týchto podomových obchodníkov a rozličných remeselníkov bol natoľko špecifický, odlišný od života v ich domácom prostredí, že vytváral svojské prvky kultúry. Tak napr. už moment odchodu na cestu vyvolával aj mnoho starostí a obáv, v súvise s čím sa vytvorili postupne určité praktiky, viazali sa k nemu poverové úkony a predstavy. Pri návrate domov prinášali zasa rozličné drobné darčeky (najmä deťom) a vo svete kupovali niektoré potreby pre domácnosť a hospodárstvo. Po príchode často vystrojili hostinu, na ktorej sa zišli príbuzní a známi, rozprávali sa rozličné zážitky.

Už aj z tohto príkladu vidieť, že vonkajšie podnety, cudzie vplyvy, nezasiahli len samotného účastníka, ktorý sa pohyboval vo svete, ale že sa tieto prvky prenášali aktívne do domáceho prostredia. Niektoré výskumy dokazujú, že obyvatelia takýchto obcí stávali sa rozhľadenejšími ako ich susedia, naučili sa cudzie reči, získali mnoho životných skúseností, vedeli pohotovo a racionálne využívať svoje možnosti a schopnosti. Takéto cesty mali vplyv aj na rozprávačský repertoár. Skôr ako inde sa v ňom napr. presadzovalo *spomienkové rozprávanie* (rozprávanie rozličných príbehov a zážitkov z ciest) oproti pôvodným klasickým žánrom ľudovej prózy.

Iným príkladom značnej - už masovejšej - mobility obyvateľstva na území Slovenska v minulosti boli sezónni poľnohospodárski robotníci. Značné množstvo obyvateľstva horských oblastí Slovenska putovalo každoročne do južných krajov na sezónne práce (od jari do jesene), v najväčšom rozsahu však najmä žatevné práce. Tento pohyb, ktorý predstavoval v niektorých lokalitách desiatky i

stovky ľudí, pretrval na Slovensku až do rokov päťdesiatych, pričom z niektorých rodín takto odchádzali pravidelne od detstva až po starobu a to často do toho istého prostredia. Pracovné skúsenosti a návyky, zvyklosti a poznatky z toho prostredia uplatňovali opäť aj v domácich podmienkach. Prejavovali sa aj vo sfére duchovnej kultúry. Výskumné materiály napríklad obsahujú doklady o udomácnení piesní, rozprávaní z prostredia, v ktorom pôsobili. A pravdaže, opäť tu išlo aj o tematický a motivický zdroj tvorby.

Aj sezónni poľnohospodárski robotníci, aj všetci tí, čo sa dostávali z akýchkoľvek príčin do pohybu v rámci krajiny i mimo nej, zúčastňovali sa na prenášaní kultúrnych hodnôt a mali značnú účasť aj na prekonávaní regionálnych rozdielov v ľudovej kultúre. *Táto fluktuácia obyvateľstva zohrala nepochybne významnú úlohu* v procese zbližovania jednotlivých oblastí Slovenska, ale aj v kontaktoch s inými etnikami a národmi. A pokiaľ ide o ľudovú slovesnosť, najnovšie výskumy ukazujú, že tieto mikromigrácie zanechávajú v nej oveľa znateľnejšie stopy, než presuny celých etnických skupín.

Ukážeme si to ešte na príklade lokálnej povesti. Vysťahovalectvo ako mohutný sociálny jav zasiahlo do života ľudu a pôsobilo aj na charakter ľudovej kultúry - hmotnej i duchovnej. Ovplyvnilo napríklad ľudové staviteľstvo, odev, ale aj slovesné umenie, piesne a rozprávanie. Máme tu do činenia na jednej strane s tzv. *vysťahovaleckou piesňou*, ale aj s motivicky pestrou vrstvou príbehov ľudového rozprávania. V spomienkach sa hovorí o príčinách rozhodnutia odísť za prácou do ďalekej cudziny, o prípravách na odchod, veľmi časté a silné sú motívy lúčenia sa s najbližšími a s domovom vôbec. Potom sa opisuje samotná cesta, stretnutie s Amerikou alebo inou cudzinou, úsilie o uchytenie sa v neznámej krajine, strasti života prevažne v ťažkých pracovných podmienkach a nadovšetko všade a vždy prítomná túžba po domove a mučivá starosť o svojich doma. Nasleduje cesta domov, sprevádzaná plánmi o zlepšení postavenia rodiny z úspor, ale niekedy aj neistota a obavy z prvého stretnutia. V takomto stroho vyjadrenom rámci sa najčastejšie pohybujú spomienky tých vysťahovalcov, ktorí sa vrátili späť do vlasti. Zaujímavé sú tieto podania aj z hľadiska štýlu a vzťahu ku skutočnosti. Raz sú clivé, nostalgické, inokedy založené na humore a nadsádzke. V slovenskom folklóre predstavujú špecifickú hodnotu.

Osobitnú skupinu v týchto súvislostiach však predstavujú spomínané presuny veľkých skupín obyvateľstva do nového prostredia, teda takých presunov, ktoré majú povahu osídľovania či presídľovania. Najmä opakované pohyby obyvateľstva tohto druhu vo väčšom rozsahu môžu predstavovať aj výrazné zásahy do ich tradičnej kultúry. Pri výskume na južnom Slovensku, v lokalitách obývaných Slovákmi presídlenými z Dolnej zeme (z Maďarska) po druhej svetovej vojne sa pri zisťovaní stavu rozprávačského repertoáru napr. ukázalo, že síce v zásade má podobnú skladbu ako na iných početných miestach Slovenska, ale pozoruhodné bolo, že v ňom chýbali povesti, presnejšie lokálne povesti. Toto zistenie je zaujímavé aj napriek tomu, že ono neznamená úplnú absenciu historických námetov v ľudovom rozprávaní týchto lokalít. Historické náměty objavujú sa tu v kategórii spomienkového rozprávania, sú to však spravidla náměty viažúce sa na novšie udalosti.

Povesťové náměty v ľudovom rozprávaní sú prevažne viazané na lokálne prostredie, či ešte presnejšie na prostredie, v ktorom lokálne spoločenstvo kontinuitne pretrváva po mnoho generácií. Lokálna povesť pokrýva svoj priestor početnými podaniami a je veľmi účinná, pretože sa vzťahuje na život konkrétnych ľudí daného prostredia. Dotýka sa chotára, pomenovania jeho častí, príbehov, ktoré sú lokalizované v celom jeho priestore. Súvis miestnych názvov s lokálnymi povesťami je skutočne veľmi úzky. Miestny názov sa často vysvetľuje povesťou. Avšak táto väzba sa oveľa častejšie prejavuje tak, že k jednotlivým pomenovaniam sa viažu najrozličnejšie príbehy zo života ľudu. Vo folkloristike sa súborne označujú aj ako typonymické povesti a blízke sú im aj tzv. *etymologické povesti*, v ktorých sa rozpráva o ľudovom pôvode mien, názvov, riek, vrchov, skál, osád a pod. Miestne povesti boli a sú aj dnes významnou a obľúbenou súčasťou ľudovej slovesnosti. Sú jednou svojou časťou najstaršou zložkou ľudových povestí vôbec. Vo vzťahu k mnohým iným folklórnym útvarom uchovávajú sa dodnes vo vedomí ľudu ako prejav väzby miestneho a všeobecného historického povedomia o udalostiach, činoch a postavách, ktoré prežili svoju podobu. A práve vďaka pamäti ľudu a ústnemu podaniu obohacujú i prostredie a myslenie nášho súčasníka o špecifický bezprostredný dejinný rozmer, o osobitnú reakciu histórie, ktorá vyjadruje spätosť človeka s prostredím i minulosťou v jedinečnom prejave. V tom je nepochybne aj podstata ich životnosti a obľúbenosti v meniacich sa podmienkach.

Náš príklad z južného Slovenska ukazuje v týchto súvislostiach na zaujímavú skutočnosť. Predkovia slovenských obyvateľov obidvoch obcí (Nesvady a Svätý Peter) prisťahovali sa na Dolnú zem zo Slovenska, kde žili v pomerne kompaktnom osídlení slovenskom. Tam v nových podmienkach sa ich vedomie lokálnej príslušnosti začalo formovať nanovo. Tento proces sa repatriáciou opäť prerušil. Ich návrat na Slovensko do lokalít s prevahou maďarského obyvateľstva ho nedokázal oživiť. Spomienky na okolnosti návratu a skutočnosť, že sa vo svojej vlasti dostali vlastne do inoetnického prostredia, vyvolala k tomuto novému prostrediu nejednoznačný postoj v zmysle identifikácie sa s ním. Nedošlo tu k okamžitému a organickému jednoznačnému kontaktu s týmto novým prostredím. *Bolo im - podľa spomienok, ktoré doznievajú aj v* súčasnosti - spočiatku skôr cudzie a tento pocit sa im v menšinovej pozícii ťažko prekonával. Navyše treba dodať, že v tomto novom „slovenskom" domove ostávali neraz na dlho odkázaní na seba, bez nejakej priamej konkrétnej pomoci.

Ako presídlenci z Dolnej zeme dobre ovládali maďarský jazyk, čo im uľahčovalo vybudovať si kontakt so spoluobčanmi maďarskej národnosti. Stalo sa tak postupne na báze každodenného života, vzájomného spolužitia. Pocit stability, istoty vyplývajúci napríklad z dlhodobosti osídlenia, vedomie historickej nadväznosti ako dôležitého faktora v menšinovom postavení im v tomto prostredí a za uvedených okolností predsa len chýbalo. Ide totiž o to, že ak sa historické vedomie občana v konkrétnom lokálnom prostredí formuje a pestuje na súbore dlhodobých faktorov, medzi ktorými významné postavenie zaujíma aj ľudová kultúra, kultúrne a historické tradície, potom je tento proces v danom prostredí v dôsledku uvedených skutočností značne oslabený.

Znovu upozorňujem v týchto súvislostiach na význam a pozíciu *lokálnej povesti*, ktorá odráža v priaznivých podmienkach napr. dlhodobosť a kontinuitnosť osídlenia, korene a stabilitu sociálnych väzieb a koniec koncov i stupeň historického vedomia formovaného na tomto základe. Jej neprítomnosť v sledovanom prostredí to zjavne potvrdzuje. Svoj vzťah k tomuto konkrétnemu prostrediu lokálneho spoločenstva mohla slovenská komunita ako kultúrnotvorná zložka vytvárať len krátku dobu, t.j. od rokov po druhej svetovej vojne, teda po ich príchode ako prisťahovalcov. To je pre povesť krátky čas. Historické námety sa, pravdaže, aj tu v rozprávačskom repertoári objavujú, majú svoje zastúpenie. Sú však

časove viazané predovšetkým na udalosti od príchodu slovenských prisťahovalcov do týchto lokalít. Žánrove potom spadajú tieto námety poväčšine do kategórie spomienkového rozprávania a rozprávania zo života. Sú to najmä témy súvisiace s príchodom, novými problémami života, adaptácie sa na prostredie a pod.

Etnológovia výsledkami svojich výskumov neraz potvrdili, že ľudové rozprávanie, rozprávačský repertoár predstavuje silný komunikatívny a integračný faktor v živote lokálneho spoločenstva. Je aj veľmi odolný, tradícia mu zabezpečuje vysoký stupeň stability. V pozorovanom prostredí táto jeho funkcia v dôležitej zložke (lokálna povesť) nemohla byť naplnená, čo mohlo spôsobovať oslabovanie vzťahu k prostrediu vo vedomí jednej časti obyvateľstva daných lokalít. Ukazuje sa znova, že dôležitým faktorom pre založenie a udržanie ľudového rozprávačstva v konkrétnom lokálnom spoločenstve je systém spoločenských vzťahov, kontinuitnosť osídlenia, vedomie koreňov, t.j. spojenia s prostredím v čase, čo spolu vytvára základňu určitej stability a poriadku.

Sledovanie migračných pohybov obyvateľstva je pre štúdium ľudovej kultúry teda mimoriadne užitočné. Malé i veľké migrácie oplodňovali kultúru, čo platí aj o tradičnej ľudovej kultúre. Ich výskum a štúdium je inšpiratívne nielen pre etnológiu, ale aj pre poznávanie etnosociálnych a etnokultúrnych procesov, ktoré v histórii a v súčasnosti v danom prostredí prebiehajú. Stredná Európa - a Slovensko zvlášť je po tejto stránke mimoriadne zaujímavé.

Literatúra

Klímová, D.: Příspěvek ke studiu vyprávěčských okruhů. - Český lid, 52, 1965, č. 1, s. 14 - 24.

Maráky, P.: Etnografické aspekty štúdia pracovných migrácií (na príklade odchádzania za prácou z Kysúc). - Slovenský národopis, 28, č. 2, 1980, s. 217 - 226.

Michálek, J.: Mikromigrácia na území Slovenska a jej vplyv na formovanie ľudovej kultúry. - In.: Slovakistické štúdie. Zborník vybraných prednášok SAS. Zost. J. Mistrík. Martin 1985, s. 509 - 512.

Michálek, J. - Puškárová, I.: K problematike výskumu ľudového rozprávania v súvislosti s migračnými pohybmi obyvateľstva po 2. svet. vojne. - In.: Etnokultúrny vývoj na južnom Slovensku. Zborník Katedry etnológie Filozofickej fakulty UK, Bratislava 1992, s. 97 - 103.

František Miko

Prozodická tvár súčasnej slovenčiny

Bratislava

Predmet nášho záujmu v tejto úvahe sa svojou skutočnou vecnou a problémovou šírkou priamo sám prieči nášmu úmyslu povedať o ňom na relatívne úzkom priestore, ktorý máme k dispozícii, čosi dostatočne charakteristické a ucelené. Tým viac, že tento predmet nemyslíme v nejakom úzkom fonetickom zmysle, akoby sa mohlo ľahko zdať. Berieme ho dokonca v širokom semiotickom zmysle, a pritom v komparatívnych a dejinných súvislostiach, kde vlastne - v takomto rozšírení chýba doteraz detailné poznanie. Vyzerá to - povedzme priamo - na improvizáciu. K tejto téme sa nedostávame v skutočnosti ako pre seba novej. Evidujeme ho ako vec nášho celoživotného záujmu, vedľa mnohých iných. Ako nastolený problém žil v lingvistike od čias Wilhelma Humboldta, mal vždy nádych laickej observancie.

Chuť vystúpiť s ním pri tejto pragmatickej príležitosti dostal som len preto, že cítim v tomto podporu modernej semiotiky, ktorá dnes odkrýva významovú tvár širokého okruhu činností denného života, aké si doteraz nevedeli získať pozornosť vedy. A nachádzam túto odvahu osobne po svojich mnohoročných výskumoch v oblasti gramatickej sémantiky, ako aj štylistickej, frazeologickej, recepčnej i estetickej problematiky. To ma povzbudzuje k pohľadu aj na taký delikátnu otázku, akou je prozodická tvár slovenčiny, a pritom v takej priaznivej situácii, keď tento svoj záujem môžem vnútorne stotožniť s pohľadom na ňu zo strany záujemcov, ktorým je slovenčina cudzím jazykom. Tí nemôžu ináč než prijímať ju ako niečo nové i nápadné, teda ako zvláštne, čo je práve pohľad odhaľujúci, pohľad vedy. Pragmatický zreteľ mojej prednášky mi dovoľuje zúžiť tento pohľad na tie vonkajšie znaky slovenčiny, s akými prichádza zoči-voči cudziemu jazyku do styku každý.

Myslíme tu teda na **zvukový** či **prozodický habitus reči**, ktorý, práveže nejde o materinskú reč, môže robiť isté problémy. Na ozrejmenie vecnej náplne tohto pozorovania uvedieme synonymá, ktoré v tejto súvislosti prichádzajú do úvahy: *prozodická tvár*,

habitus, *vzhľad*, *výzor*, *prejav*, *naturel*, ale aj *vizáž*, *fazóna*, *"imidž"* a - ak mám ísť do krajnosti - napr. aj *prejav*, *znenie*, *vonkajšia forma*, *prozodická tvár*, *podoba*.

Čítal som v poslednom čase populárnu knižku Alfréda **Bieracha** *Čo prezrádzajú tváre* (In Gesichtern lesen, preklad z nemeckého originálu 1990). Ak nám až tak veľmi nezavadzia trochu senzačný a reportérsky charakter podania, mohli by sme v zhode s autorom tejto knižky povedať, že sa budeme baviť na tému *"Čo prezrádza naša reč"*. To jest, čo nám dáva táto tvár vedieť o sebe, o spoločnosti, ktorá ju používa, o jej dejinných skúsenostiach, osudoch.

Táto problematika súvisí s ušľachtilým záujmom a úmyslom tých, čo chcú kvôli slovenčine vynaložiť svoj čas a svoju pozornosť, celkom jednoducho. Schopnosť osvojiť si cudzí jazyk závisí veľa aj od ochoty prekonať zvukovú bariéru medzi artikulačným naturelom vlastnej, materinskej reči a na druhej strane reči, ktorú sme si - ako cudziu - zaumienili osvojiť. A nejde pritom len o artikuláciu v úzkom zmysle slova, lebo ide o čosi podstatne viac, o to, pochopiť **ducha** tejto **reči**. Vo veci prozodického naturelu reči je skryté isté tabu. Vieme, o čo ide. Stretávame sa tu so starým xenofobickým momentom, momentom hostility, neprijateľnosti cudzieho. Je to pocit skrytý, a môže pôsobiť ako totálna bariéra. Vieme však našťastie aj o opačnom pocite. Cudzí jazyk nám môže pripadať rovnako aj ako zábavný, zaujímavý i "potešiteľný" fenomén. Normálna je teda i - oveľa vďačnejšia - xenofília. Je mi osobne plauzibilné evidovať jednu i druhú z nich. Teší ma, keď odkrývam ich korene.

Okolkujem už však so vstupom do konkrétnych súvislostí. Dovolil by som si však - v tejto chvíli - ešte pripomenúť svojho učiteľa prof. Ľudovíta **Nováka**, lingvistu, slavistu, ugrofinistu, indoeuropeistu. Dnes totiž viem, že v hĺbke mojej záľuby v tvárach rečí a ich semiotike ticho pôsobí niečo z jeho výkladov o dejinách slovenčiny, a to v jej historických stretoch s inými jazykmi v priebehu dvoch tisícročí. Na pozadí jeho prednášok som potom s veľkou chuťou evidoval vzťahy slovenčiny zoči-voči češtine, maďarčine, nemčine, ale aj srbochorvátčine, poľštine, ukrajinčine i latinčine. V širších súvislostiach potom i zoči-voči ruštine, francúzštine, angličtine, čo je už celá zbierka jazykov. Všade bola v tom iskierka zasiata prof. Novákom, ako ju bol stelesnil v takých, na prvý po-

hľad kurióznych pojmoch a konceptoch, ako *"mongolizácia praslovančiny"*, *"europeizácia slovenčiny"*,*"balkanizácia a turcizácia strednej slovenčiny"*.

Dnes si plne uvedomujem, že v týchto procesoch išlo o taký zaujímavý a pragmaticky relevantný rozdiel v jazykoch, ako ho dnes vidím na jednej strane v ruštine, na druhej v maďarčine, a to v podobe dvoch protichodných princípov, pričom v prípade ruštiny ide už o istý korigovaný produkt kontaminácie týchto princípov. Mám na mysli základný prozodický rozdiel medzi jazykmi tzv. **dynamického** (silového, akcentologického) typu a na druhej strane **slabičného** (sylabického) typu. Prof. Novák bol ináč zbehlým klaviristom a zapodieval sa aj muzikológiou, vedel teda tento rozdiel *hudobne adekvátne zažiť a potom aj teoreticky identifikovať a formulovať*.

Na základe štylistických súvislostí, ako ich poznám z výrazovej analýzy literárnych textov, sa domnievam, že dynamický typ predstavuje v glottogonických súvislostiach ľudského jazyka hlbšiu, archetypálnu vrstvu, zahrňujúcu v sebe intonáciu, výšku, silu, tempo a timbre, zafarbenie reči, teda prvky, ktoré vlastne v rudimentárnej podobe jestvovali ešte pred vznikom ľudskej reči. Vlastným základom a nositeľom reči, ako prejav racionality ľudského ducha, je slabičnosť. Zvukový habitus reči, ako sme ho už detailne exemplifikovali, sa na tomto, slabičnom základe sám potom pozdvihol na vyššiu, kultúrnu úroveň. Ako taký sa potom kontaminoval so slabičnou rovinou reči v rozličných proporciách. Čo je potom aj tajomstvom dejinného vývinu samej slovenčiny.

Uveďme si priamo rukolapné prípady z našich dvoch krajných typov:

Ruština: *"Imena suščestvíteľnyje oboznačájut véšči i otvlečónnyje poňatja."*

Maďarčina: *"Az ablaknak nekiütodik egy fecske."*

Na porovnanie teraz slovenčina: *"Pravdaže, tým som nechcel povedať, že by som sa od peňazí nejako veľmi odhadzoval."*

Naša vnútorná či vonkajšia výslovnosť tu nemôže byť - prirodzene - smerodajná. Môže slúžiť len na vypichnutie protikladu. Pripojíme k tomu aj grafické znázornenie intonácie.

Ruština:

continuo, expressivo molto - moderato

Maďarčina:

ostentioso (staccato) - allegro moderato> allegro

Slovenčina:
legato (poco espresivo) - moderato, poco allegretto

Prirodzene, je to hodnotenie na pozadí slovenskej prozódie, pre porovnanie východiskovej. Množstvo takýchto porovnaní však mohlo pritom možnú subjektivitu značne obmedziť. Mienime to teda ako hodnotiace pocity na pozadí istej sociohistorickej kultúrnej normy, invariantu, ktorý presahuje našu individuálnu idiosynkráziu do interindividuálneho prozodického štandardu. Na jeho pozadí napríklad pociťujeme prozodickú rapiditu súčasných spravodajských relácií v televízii, a v novinárskej reči vôbec, ako ostentatívny odklon od "domáceho" úzu. V istom zmysle to platí však aj naopak. Veľmi pomalú reč tradicionalistickej inteligencie chápeme ako "starootcovskú", až archaickú (u starších popredných hercov, napríklad u nebohého V. Záborského a G. Valacha, ruka v ruke s tým ide u nich aj o staccatovú výslovnosť: okrem nich napríklad aj u J. Pántika a J. Krónera, čo všetko sú ináč uznávané, vzorové typy).

Ak v ruskom príklade slabičnosť ani neudávame, zodpovedá to skutočnému stavu. Slabiky sú redukované, pohltené hlavnou z nich, prízvučnou. Slovo sa takmer neskladá zo slabík, je akoby kompaktným, nedeliteľným zvukom. Veta sa potom nedelí na vetné úseky, to jest skupiny spolupatričných slov, ako je to napr. v slovenčine pri frázovaní. Slová vystupujú vo vete ako individuality (podobne, ako je to v angličtine).

V maďarčine predstavuje slabika výraznú jednotku reči. Slabičnosť tu dominuje nad intonáciou. S tým potom súvisí v maďarčine napríklad zákon vokálnej harmónie, ako o nej hovorí prof. Novák: *az ablaknak*, *köztudatban*, *szerepeltem*, *elkeseredettebben*, *szerkesztéséhez*, *lélekjelenlétre*.

Ak nadindividuálny prozodický štandard v slovenčine chápeme bez predsudku nejakej primordiálnej etnickej čistoty, treba sa na ňu dívať ako na historický produkt kríženia oných dvoch typov, dynamického a slabičného, pravda s tým, že do toho neustále vstupoval autentický kultúrny faktor.

Na nosnej vlne toho, čo mala **slovenčina** z praslovanského obdobia a čo bolo relatívne **bližšie dynamickému typu, prešla** potom - stykom s mongolskou etnicitou v euroázijskom areáli

filtrom slabičného typu. O päťsto, či tisíc rokov našlo to potom v dunajskej kotline ďalšiu relatívnu oporu v avarskom a najmä maďarskom vplyve, svojou mierou neskoršie aj v cirkevnej latinčine.

V porovnaní s češtinou a poľštinou bola slovenčina relatívne **odolná voči staccatu** slabičného typu i **voči príslušnému zvýšeniu tempa**. Možno to pripísať najmä strednej slovenčine, ktorá pred príchodom Maďarov bola v dunajskej kotline v kontakte s juhoslovanským etnikom. Jeho jazyk bol intonačne a slabične bližšie praslovenčine. Tento moment potom pôsobil v samom slovenskom etnickom korpuse pri udržiavaní starého nárečového či kmeňového členenia. Presunom na sever pod tlakom Maďarov oddelila stredná slovenčina od seba východoslovenské a západoslovenské nárečia, ktoré dovtedy súviseli. **Východoslovenské nárečie** si potom vo väčšej miere **zachovávalo dynamický typ** a **relatívne alegrové tempo**. V **západoslovenských nárečiach** sa napokon **tento moment oslabil** a ich reliéf tým sploštil.

Spisovnú slovenčinu kodifikoval jej zakladateľ Ľudovít Štúr v 40. rokoch minulého storočia, a to na podloží stredoslovenského kultúrneho dialektu, ktorý plynulo nadväzoval na svoju nárečovú základňu. V spisovnom jazyku sa pritom rešpektovali do istej miery aj západoslovenské prvky, ktoré boli dostali svoju kultúrnu pečať v *predštúrovskom spisovnom jazyku, ktorého pôvodca Anton Bernolák* nadviazal v 90. rokoch osemnásteho storočia na západoslovenský kultúrny dialekt, rozvíjajúci sa v súvislosti s pôsobením trnavskej univerzity v 17. a 18. storočí.

Stredoslovenský základ spisovného jazyka však nikdy neznačil a dodnes neznačí, že inteligencia zo západného a východného Slovenska prijíma len tak ľahko jeho zvukovú faktúru ladenú stredoslovensky. Je v tom ona zotrvačnosť nárečového typu, ktorej sa v prvej-druhej generácii jej príslušníci nedokážu zbaviť.

Celá situácia spisovného jazyka je komplikovaná aj iným faktom. Od 15. storočia sa rozprestrel cez celé Karpaty - od Medzilaboriec v severovýchodnom kúte Slovenska po Malé Karpaty na juhozápade - východoslovenský valašský superstrát. Jeho zvyškom po prirodzenej asimilácii bol osobitný sídlištný mentálno-kultúrny protipól pastierskeho a roľníckeho archetypu, ktorý sa v slovenskej literatúre osobitne esteticky uplatňoval za polstoročie v lyrizovanej próze. Pre zaujímavosť uvediem, že pastiersky typ sa

rýdzo uchoval v severnej, vrchárskej stredoslovenskej oblasti, v Liptove, na Orave, na Kysuciach, pričom sa charakteristicky odráža aj v prozódii reči.

Je zaujímavé, že slovenčina sa od stredoveku intenzívne konfrontovala s češtinou, a to aj migračne. A predsa - pri hojných vypožičkách z češtiny v slovnej zásobe - neviedlo to v prozódii k nejakému miešaniu, a to ani napriek dlhodobým politickým plánom v tomto smere v našom storočí. Domnievam sa, že značne práve v dôsledku situácie v prozódii obidvoch jazykov. Český artikulačný typ je inkongruentný okrem historicko-kultúrnych príčin i pre svoju výraznosť, ktorú slovenčina pociťuje až ako ostentatívnu. Je tu stále situácia *"buď/alebo"* (v Čechách počeštenie, na Slovensku poslovenčenie). Artikulácia češtiny je výrazne slabičná, striktná až perfekcionistická, so striedmou intonáciou.

Na záver tejto úvahy vyvstáva pre inojazyčných záujemcov o slovenčinu otázka, ako a na čo sa orientovať v tejto jej zvukovej tvári, ktorá ako prvá vpadne do uší. Starostlivosť o túto sprievodnú stránku reči sa môže zdať luxusom. Mal som mladšieho kolegu, ktorý pri osvojovaní angličtiny starosť o artikulačný imidž odložil nabok a išiel priamočiaro za jedným: silou-mocou, čo najskôr sa dorozumieť s Angličanom a s cudzincom hovoriacim po anglicky. Bol pritom napokon najmenej dva razy úspešnejší ako jeho škrupulózni, decentnejší kolegovia.

Čo teda s oným "imidžom" ? Nič lepšie, ako spojiť starosť o neho so spontánnym skokom in medias res komunikácie. Ak sa musíme pritom spoliehať na svoj cit, usiloval som sa urobiť niečo práve pre orientáciu v ňom. Aj slovenčina však privíta predovšetkým autentickosť hovoriaceho.

Jozef Mlacek

Pragmatické súvislosti vývinu prísloví a porekadiel

FF UKo, Bratislava

Príslovia a porekadlá sa všeobecne pokladajú za najbežnejšie a najviac rozšírené paremiologické útvary (porov. napríklad Taylor, 1967; v našom kontexte Mukařovský, 1971). Spolu s touto axiómou sa rovnako všeobecne prijíma aj konštatovanie, že hranica medzi týmito dvoma útvarmi je aj z vlastného paremiologického či etnologického aj z lingvistického, teda konkrétne frazeologického hľadiska dosť neurčitá, voľná, resp. dynamická. Hoci sledovanie čo aj len prehľadu takýchto vymedzovaní obidvoch spomenutých jednotiek nie je cieľom tohto nášho príspevku, treba na jeho začiatku aspoň naznačiť smery týchto prístupov, ako sa ony vykryštalizovali vo vyše storočnom teoretickom spracúvaní tejto otázky. Úsilie o vyčleňovanie týchto žánrov totiž logicky vedie aj k hlbšiemu a všestrannejšiemu pohľadu na ich vlastnosti, a tak dáva predpoklady na *to, aby sa popri iných veciach plastickejšie odkryli aj sledované* pragmatické súvislosti parémií aj ich vývinu.

Pokusy o rozlišovanie prísloví a porekadiel sa v podstate začínajú konštatovaním, že príslovie vyjadruje ucelenú myšlienku, logický súd, kým porekadlo zasa len istú časť výroku. V takomto zmysle sa porekadlo v českej tvorbe od Flajšhansa, v ruskej od Daľa chápalo ako výsledok redukcie príslovia, resp. naopak ako zárodok nového, vznikajúceho príslovia. Pri takomto prístupe k danej otázke sa teda vychádza z obsahového hľadiska, z hľadiska obsahovej úplnosti alebo neúplnosti posudzovanej jednotky. Z podobného obsahového hľadiska vychádza vlastne aj ďalší prístup k rozlišovaniu prísloví a porekadiel, totiž ten, podľa ktorého sa príslovie vyznačuje didaktizujúcim zameraním svojho obsahu. Teda už nie miera úplnosti myšlienky, jej ucelenosť alebo neucelenosť, ale špecifické *zacielenie obsahu* sa stáva delidlom medzi obidvoma jednotkami. Pravda, ani takéto rozdelenie nie je celkom jednoznačné, lebo pri jednotkách, ktoré celkom adresne a explicitne vyslovujú spomínaný zámer *vychovávať, didaktizovať, poúčať*, obsahujú aspoň náznaky takéhoto zacielenia aj mnohé ďalšie

paremiologické výroky, hoci implicitnejšie, potenciálne. Zaiste je zreteľné toto poúčanie, didaktizovanie v jednotkách typu *Dva razy meraj a raz strihaj*; *Nevrav hop, kým nepreskočíš* (*kým si nepreskočil*), no jeho náznaky, implicitné vyjadrenie možno nájsť vlastne aj v mnohých typických porekadlách. Výrok *Vysoko hľadel, (a) spadol do jamy* je, pravdaže, najmä hodnotením konkrétneho prípadu povýšeneckého správania sa, ale na druhej strane možno za týmto hodnotením nájsť aj prvky poučenia, zovšeobecnenia, ktoré by sa dalo formulovať do výroku *Keď vysoko hľadíš, spadneš do jamy*, resp. *Kto vysoko hľadí, spadne do jamy*. Práve pri takýchto premenách nastupuje tá koncepcia rozdeľovania obidvoch jednotiek, ktorá sa opiera o *jazykové ukazovatele* platnosti výroku. Ak sa podľa takéhoto prístupu vyslovuje istý didaktizujúci, resp. ináč zovšeobecnený výrok za pomoci takých prostriedkov, ako sú napr. imperatív slovesnej zložky, gnómická osoba, gnómický čas a pod., ide o príslovie; ak sa zasa uplatňujú také konkretizujúce prostriedky, ako sú napr. minulý čas slovesnej zložky, konkrétna gramatická osoba a pod., máme do činenia s porekadlom. Niekedy sa takýto formálny prístup absolutizoval do konštatovania, že stačí malá formálna (najmä gramatická, ale niekedy aj lexikálna) zmena a z príslovia sa stáva porekadlo alebo naopak. Pozornejší pohľad na uvedený problém však ukazuje, že tu nejde iba o čisto formálne ukazovatele tejto zmeny, že tu treba skôr počítať s tým, ako tieto zmeny vo forme výroku vplývajú na jeho schopnosť zapájať sa do kontextu (takto napr. Mukařovský, 1971 alebo Permiakov, 1979), resp. ešte všeobecnejšie, ako tieto zmeny súvisia so zovšeobecneným alebo naopak konkretizujúcim významom, komunikatívnym zacielením danej jednotky (Mlacek, 1983). Práve v takomto zmysle mohla D. ***Klímová*** hovoriť o funkčnom *prehodnotení* porekadla na príslovie, a to bez akýchkoľvek formálnych ukazovateľov tejto zmeny (Klímová, 1980).

Uvedený prehľad prístupov k rozlišovaniu prísloví a porekadiel ukazuje viacero skutočností. Predovšetkým však z neho vyplýva, že tu vonkoncom nejde iba o otázku samotného triedenia paremiologického fondu na uvedené druhy, že to teda nie je iba otázka gnozeologickej povahy, ale že sa tu stretáme s *jazykovou aj mimojazykovou ontológiou*, že tu teda nejde o nejaké samoúčelné triedenie materiálu, ale predovšetkým o dôkladnejšie pochopenie a vysvetlenie hodnoty, platnosti a fungovania týchto jednotiek v jazykovej komunikácii. Cieľom tohto nášho príspevku teda nie je hľadať

nejaké ďalšie dištinktívne príznaky obidvoch uvádzaných jednotiek, ani hľadať nejaké nové možnosti ich triedenia. Aj pri svojej stručnosti predchádzajúci prehľad ukázal, že pri posudzovaní paremiologického materiálu sú dôležité nielen jeho obsahové kvality alebo jeho jazyková stvárnenosť. Ukázalo sa, že rovnako dôležitá, ba často rozhodujúca je pozícia, z akej sa obsah parémie podáva, teda postoj, s akým sa vyberajú prostriedky na jej adekvátne vyjadrenie. Ako významný činiteľ sa tu teda ukazujú **pragmatické** danosti, pragmatické súvislosti ovplyvňujúce často celkovú komunikatívnu platnosť sledovaných parémií.

Do pragmatickej oblasti sledovanej roviny jazykovej komunikácie zahrňujeme všetko to, čo stojí mimo vlastnej sémantickej, denotačnej alebo designatívnej, sféry a pritom ovplyvňuje komunikatívnu hodnotu týchto jednotiek, ich prijatie u používateľov jazyka, ich štylistickú platnosť, ich záväznosť alebo nezáväznosť, ich naliehavosť alebo nadľahčenú hovorovosť atď. Z hľadiska formálneho vyjadrenia potom pokladáme za signifikantné také prostriedky, ako sú šírka, rozvravenosť, alebo naopak stručnosť a hutnosť výroku, kategorickosť, gnómickosť alebo naopak subjektívna ukotvenosť výroku atď.

Pragmatický rozmer sledovaných jednotiek možno sledovať z hľadiska súčasného fungovania parémií, ale ešte produktívnejšie sa nám javí skúmanie tejto stránky daných jednotiek v ich vývine. Paremiológia predstavuje v našich jazykových reláciách takú oblasť materiálov, ktoré sú aj na časovej osi dobre doložené. Svoju analýzu budeme v tomto príspevku opierať konkrétne o tieto materiály: Je to predovšetkým **Sinapiova** zbierka **Neo-Forum Latino-Slavonicum** z roku 1678, ďalej je to bohato doložený fond našich parémií z **Bernolákovho Slowára** z prvej štvrtiny 19. storočia, potom najúplnejšia zbierka slovenskej paremiológie od A. P. **Záthureckého (Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia)** z roku 1897 a napokon súčasné spracovanie paremiologického fondu z rozličných dnešných slovníkov a zbierok. Rozpätie vyše troch storočí a pomerne pravidelné rozloženie jednotlivých uvedených zbierok zakaždým približne po storočí dáva možnosti ukázať isté vývinové tendencie pri sledovaných dvoch druhoch parémií, pravdaže, aj s vývinovými presahmi do oblasti iných paremiologických útvarov, ako aj do oblasti neparemiologických frazeologických jednotiek.

V centre našej pozornosti nebudú tie zreteľné vývinové zmeny, pri ktorých sa nijako podstatne nezmenila pragmatická orientácia danej jednotky, resp. daných (už osobitných) jednotiek. Výrazné zmeny zaznamenávame napríklad v takýchto dvojiciach výrazov: *Nová metla dobre metie - nová metla*; *Tichá voda brehy myje* (*podmýva*) *- tichá voda; Panská láska na zajačom chvoste* (*visí*); podobne u Bernoláka: *Na zajačem Chwosťe, pánská Láska* (*gratia*) *rosťe - panská láska*; *Zakázané ovocie najviac* (*najlepšie*) *chutí - zakázané ovocie*. Vo všetkých týchto prípadoch ide predovšetkým o kategoriálne zmeny, preto uvedené skrátené podoby už nehodnotíme ako voľajaké redukované varianty východiskových podôb, ale ako frazeologické deriváty, ako osobitné frazémy. Tieto deriváty si však ponechávajú jadro z obsahovej platnosti východiskovej frazémy a v podstate nezmenená je aj ich štylistická a vôbec pragmatická hodnota. Ak napríklad jednotka *Tichá voda brehy myje* (*podmýva*) nesie so sebou isté nadľahčené negatívne hodnotenie, toto hodnotenie zostáva vlastne celkom nezmenené aj v odvodenej mennej frazéme. Ak jednotka *Panská láska na zajačom chvoste* (*visí*) obsahuje implicitnú výstrahu pred nerovnocenným priateľstvom chudobného s bohatším, vyššie postaveným, tú istú výstrahu si ponecháva aj odvodená menná frazéma *panská láska*. Na rovine hodnotenia, pragmatických zložiek akoby tieto skrátené jednotky vyjadrovali, obsahovali všetko to, čo nesú so sebou už východiskové parémie. Zmeny sa dotýkajú iných rovín významovej platnosti týchto jednotiek, predovšetkým kategoriálnej zložky ich vecného významu.

Zdanlivo mimo oblasti nášho rozboru stoja aj viaceré také variantné lexikálne zmeny v zložení frazémy, ktoré korešpondujú so širšími vývinovými procesmi v jazyku, najmä v celej jeho slovnej zásobe. Z takéhoto hľadiska sa môže zdať zmena Sinapiovej parémie *Kdy Búh dopustí, i holstra zpustí* do dnešnej podoby *Keď Boh dopustí, aj motyka spustí* (*vystrelí*) predovšetkým ako logická variantná obmena zastaraného slova *holstra* za bežné slovo *motyka*. Ak sa však pristavíme pri tejto zmene pozornejšie, zisťujeme, že tu ide o zreteľný zásah do obraznosti frazémy (*holstra* predsa len bezprostrednejšie súvisela so strieľaním ako *motyka*), od metonymickej obraznosti je tu posun viacej do oblasti metafory, je tu teda v prvom rade zásah do sémantiky celej jednotky. Za týmto ústupom zastaranej zložky a jej nahradením všeobecne známym slovom však možno badať aj istý elementárny pragmatický zámer:

zastarané slovo *holstra* novším generáciám používateľov jazyka už nič nehovorilo o hodnote celého výrazu, stávalo sa prekážkou pre porozumenie aj celej jednotke, a tak sa postupom času nahradilo zložkou, ktorá síce na inom princípe, ale predsa dovoľovala pochopiť význam celej parémie. Ešte zreteľnejšie je toto pragmatické pozadie pri Bernolákovej podobe známeho porekadla *Pozde býcha honiti*, totiž pri jednotke *Pozďe Bika honiť*. Tu by sa dokonca dalo konštatovať, že sledovanie, uplatňovanie tohto elementárneho pragmatického zámeru (nahradiť zastaraný tvar, navyše ešte slovnodruhovo transponovaný; tvar *bych* sa tu uplatňuje ako skladobné substantívum, ba sa aj skloňuje) viedlo až k narušeniu obraznej platnosti aj celej motivácie tejto jednotky. Treba však hneď zaznamenať, *že táto zmena sa v ďalšom vývine neprijala a v úze sa* opätovne uplatnila východisková podoba, ako ju v zhode s češtinou zaznamenáva D. Sinapius Horčička vo svojej citovanej zbierke parémií a frazém.

Takisto iba sprostredkovane s pragmatickými zložkami súvisí ústup Horčičkovej jednotky *Kdo by mohl tolik plátna míti, aby všem pomluvačům usta zacpal*. Je to jednotka s nízkym stupňom obraznosti a ako sme zistili pri rozbore celej Sinapiovej zbierky (Mlacek, 1989), práve jednotky tohto druhu (boli to najmä rozličné neobrazné dobové pravidlá) najčastejšie v ďalšom vývine ustúpili, lebo ich neprevzali ďalší pokračovatelia v zhromažďovaní našej paremiológie. Okrem neobraznosti významu takejto jednotky prispeli k jej ústupu zaiste aj niektoré formálne a jazykové okolnosti, z ktorých možno v súvislosti s touto konkrétnou jednotkou spomenúť najmä jej veľmi širokú výstavbu, „rozvravenosť" a nepochybne aj niektoré z tvarových vlastností, ktoré nebývajú typické pre výstavbu prísloví ani porekadiel (máme tu na mysli najmä kondicionál, ktorý sa naozaj iba výnimočne uplatňuje pri formulovaní príslovia alebo porekadla - v obidvoch prípadoch ide o vyjadrenie výroku a na to nie je kondicionál najprimeranejším prostriedkom; zdá sa, že plnohodnotne sa tento prostriedok uplatnil iba v známom porekadle *Keby nebolo keby, boli by sme (dávno) v nebi*, alebo ako ho zachytil už A. Bernolák: *Keďbi keď nebolo, wšecko bi dobre bolo, ale tích newideť, čobi nemali keď*).

Predchádzajúcu konštatáciu potvrdzujú aj zmeny vo vývine príslovia *Dvuch dvorúv pes častokráte obe večere zameškává* (Sinapius). Jednotka sa síce vyznačuje obraznosťou, ale aj nepotrenou šírkou, a tak jej vývin došiel až k dnešnej neparemiolo-

gickej podobe *dvoch dvorov* (*dvojdvorný*) *pes*. Z pôvodnej verzie vypadla časť, ktorá vlastne iba rozvíjala obraznosť úvodnej časti. Zmena súvisí teda viacej so sémantickými vlastnosťami daných jednotiek, hoci sa zdá, že v odvodenej neparemiologickej forme sa ešte výraznejšie podčiarkli isté významové kvality jednotky, ale spolu s nimi vlastne aj negatívne hodnotiaci odtienok tejto novej jednotky.

Pohľad na predchádzajúce prípady zmien v zložení prísloví a porekadiel ukazuje, že nie všetky posuny sa tu uskutočňovali v súvislosti s pragmatickými hodnotami týchto jednotiek. Ako sa ukázalo, mnohé zmeny súviseli najmä s významovými vlastnosťami daných parémií. Zároveň sa však potvrdilo, že väčšina takýchto zmien aspoň sprostredkovane súvisela aj s pragmatickými zložkami ich platnosti, že aspoň na druhom pláne tu boli pragmatické činitele zastúpené. Posudzovaný materiál však ukazuje, že prípadov zmien takéhoto druhu je menej, že tu vo všeobecnosti prevažujú prípady, v ktorých práve pragmatické činitele sa stali stimulom alebo aspoň výrazným znakom vývinových zmien danej jednotky. Preto sa v nasledujúcich častiach tohto výkladu budeme venovať rozboru práve takýchto vývinových zmien v príslovia a porekadlách.

Rozbor takýchto prípadov možno začať pohľadom na jednotku, ktorú zaznamenávame vo všetkých štyroch časových úsekoch a ktorá pritom ukazuje isté vývinové zmeny. Už v Sinapiovej zbierke nachádzame jednotku *Každá líška svoj chvost chváli* a práve v takejto podobe poznáme túto jednotku aj v súčasnosti, tak ju zachytávajú aj naše školské frazeologické slovníky. Medzitým sa však u Bernoláka prejavuje aspoň odraz istej lexikálnej variantnosti (*Každá Líška swog Chwost, Ocas chváli*), ktorá nemá nejaké výraznejšie pragmatické dôsledky. Neskôr však u Kalinčiaka nachádzame zaiste nie náhodné zdvojenie tejto jednotky so synonymnou jednotkou, ktorá má aj paralelnú stavbu, takže bolo ľahko možné spojiť obidve jednotky tak, ako sa často takéto paralelne stavané jednotky spájajú do väčších ustálených celkov (*Každý Cigán svojho koňa a každá líška svoj chvost chváli*). Napokon u Zátureckého sa vyskytuje podoba *Každá líška svoj chvost chváli, dokiaľ si ho nepopáli*. Tu už nejde iba o obyčajné doplnenie, obyčajné ohraničenie platnosti základnej myšlienky, ale je to aj výrazný pragmatický dodatok, ktorý dosť podstatne mení platnosť celej jednotky.

Vývinové premeny uvedenej jednotky dávajú za pravdu **Mokijenkovmu** konštatovaniu, že vo vývine celej frazeológie zohráva dôležitú úlohu predovšetkým uplatňovanie opozície **explicitnosť - implicitnosť** výrazu (Mokijenko, 1980). Ak sa zamyslíme nad jej prejavmi pri vývine konkrétnych frazém a parémií, zisťujeme, že popri vlastných sémantických znakoch, popri formálnych súvislostiach sú pre ne typické práve pragmatické súvislosti. Prevládajúca tendencia k zostručňovaniu, implicitnosti sa zvyčajne prejavuje tak, že sa aj pri takomto procese uchováva sémantické jadro východiskovej jednotky, avšak sa hľadá jeho hutnejšie, stručnejšie a podľa možnosti aj formálne nápadnejšie vyjadrenie. Zostručňovanie má teda slúžiť nie sémantike, resp. nie iba sémantike danej jednotky, ale viacej tomu, aby jednotka nebola rozvravená, aby lepšie vystihovala svoju myšlienku, aby mala také formálne prvky, ktoré podporia jej pôsobenie na používateľa. Nie je tu potom nijako náhodná tendencia k dvojčlennosti, v jej rámci paralelizmus alebo naopak antitéza, symetrická výstavba, využitie rýmu aj vnútorného rýmu, uplatnenie asonancií aj aliterácií a pod.

Keď chceme charakterizovať vývinové zmeny prísloví a porekadiel, ktoré dominantne súvisia s naznačenými všeobecnými pragmatickými danosťami, musíme konštatovať, že pri konkrétnych jednotkách sa tieto všeobecné tendencie často stretajú s ďalšími parciálnejšími tendenciami a vplyvmi, a tak aj diapazón konkrétnych prejavov uplatnenia týchto podnetov vo vývine sledovaných jednotiek je veľmi pestrý.

Najpregnantnejšie sa spomenutá vývinová tendencia prejavila v ústupe viacčlenných (viacvetných) paremiologických výrokov a v ich premene na „klasické" dvojčlenné, dvojvetné, resp. ešte aj ďalej na jednotky so stavbou jednoduchej vety. U Sinapia nachádzame napríklad zložito stavanú (hoci na báze jednotného princípu) jednotku *Poznať vlka po srsti, ptáka po perí, hrnec z črepú a človeka po reči*, ktorá sa v ďalšom vývine zjednodušila, a tak už od Záturecského je bežne známa v podobe *Vtáka poznáš po perí a človeka po reči*. Iba zriedkavejšie sa táto jednotka uchováva aj v trojvetnej podobe *Vlka poznáš po srsti, vtáka po perí a človeka po reči*. Záturecký ešte zachytáva aj takúto podobu, no súčasný úzus výrazne uprednostňuje spomínanú dvojčlennosť a ak sa uchovávajú všetky tri výrokové zložky, robí sa to tak, že sa rozkladajú do dvoch významovo blízkych prísloví (*Vlka poznáš po srsti a človeka po reči - Vtáka poznáš po perí a človeka po reči*), pričom v

úze je bežnejšie - ako sme už naznačili - toto druhé, teda *Vtáka poznáš po perí a človeka po reči*. Iný názorný príklad takéhoto zjednodušenia súvetnej stavby parémie: U Záturecképo nachádzame porekadlo *Aká matka, taká Katka, taká celá jej čeliadka*, ba dokonca aj s variantom, ktorý má takisto takúto trojvetnú stavbu: *Aká matka, taká Katka, takie sa jej i dieťatká* (bokom teraz nechávame fakt nárečového stvárnenia tohto variantu). V novšom vývine celkom prevládla dvojčlenná stavba tejto jednotky, teda podoba *Aká matka, taká Katka*, ktorá presne odráža vlastnosti celej tejto série, teda zreteľne korešponduje s takými porekadlami, ako sú: *Aký otec, taký syn*; *Aký mlynár, taký mlyn*; *Aké drevo, taký klin* (toto posledné je známe aj v staršej variantnej podobe *Aké drevo, taký cvik* - tu práve v súvislosti s pragmatickými zložkami treba zaznamenať, že u Bernoláka má táto jednotka ešte zreteľne platnosť príslovia, ako o tom svedčí celá jej stvárnenosť: *Do hrubého (twrdého) Drewa, hrubí (twrdí) Cwik dat potreba*). Ešte aspoň jeden príklad s takýmto zjednodušením súvetnej stavby parémie: Záturecký zachytáva jednotku *Kto má mrcha ženu, netreba mu chrenu, iskrí sa mu v očiach*, v novšom období sa táto jednotka uplatňuje už iba v dvojvetnej podobe *Kto má mrcha ženu, netreba mu chrenu*. Pravda, keď porovnáme obidve podoby tejto jednotky, zisťujeme, že vo vývine nedošlo iba k jednoduchému zostručneniu jej stavby, že sa tu teda neprejavujú iba štylistické, pragmatické činitele, ale že sa tu vypúšťa niečo aj zo sémantiky pôvodnej podoby, že sa tu vynecháva časť, ktorá akosi relativizovala, alebo konkretizovala celý význam príslovia, a tak jej vypustením nadobúda príslovie všetky parametre typického príslovia.

Rovnakú tendenciu badať aj v takých početných prípadoch zmien vo výstavbe parémie, kde sa viacvetný výraz, alebo aspoň zložitejšie stavaný výraz, zjednodušuje, a to zasa tak, že sémantické jadro zostáva viac-menej nedotknuté, ale vyjadruje sa presnejšie, prístupnejšie alebo tvarovo nápadnejšie. Teda opäť sú v popredí pragmatické danosti príslušných jednotiek. Ich prejavy a dosah sú mnohoraké. Niekedy sa v takomto zmysle vynecháva druhá časť, ktorá je potenciálne obsiahnutá už v prvej časti príslovia. U Sinapia čítame napríklad jednotku *Kyj má dva konce, nevíš, kterýť se dostane*, neskôr ešte tiež dvojvetnú podobu *Palica má dva konce, bije ona koho chce* a najnovšia je podoba so stavbou jednoduchej vety: *Palica má dva konce*. Trochu iný je prípad parémie *Koniec dielo chváli* (známy aj vo variantnej podobe *Koniec* -

diela veniec), ktorú zaznamenáva Záturecký v tvare *Žeravý uhoľ páli, koniec dielo chváli*. Odlišnosť tohto typu spočíva v tom, že jadrová myšlienka sa už tu prejavuje v hotovej podobe, ako osobitná veta v stavbe súvetnej jednotky, kým prvá časť ani svojimi sémantickými ani kompozičnými vlastnosťami výraznejšie nepodporuje platnosť vlastného príslovia (jeho jadra). Zdá sa, že začlenenie tejto vety do stavby príslovia súvisí s niektorými spomínanými všeobecnými znakmi modelového príslovia, s jeho dvojčlennosťou, s paralelnou výstavbou, rýmovým vyznením obidvoch zložiek. Nazdávame sa, že táto časť bola v istej dobe iba sekundárne pridaná k pôvodnej myšlienke. Takýchto prípadov, kde jedna časť sa až dodatočne doložila v záujme podpory niektorých typických znakov príslovia, je vo vývine našej paremiológie pomerne veľa. Je pritom príznačné, že novší vývin dosť jednoznačne „vylúpol" jadro takýchto prísloví, oslabil platnosť spomínaných sprievodných častí, prípadne ich celkom eliminoval, a tak sa tu občas stretáme s tým, že v najstarších prameňoch zachovaná verzia istého príslovia sa zhoduje so súčasnou, kým verzie z minulého storočia obsahujú aj viaceré takéto sprievodné, resp. až výplnkové, teda významovo vlastne nadbytočné a nepotrebné zložky.

Aspoň osobitnú poznámku si zasluhuje aj vývoj známeho výroku *Dlhé vlasy - krátky rozum*. V našej paremiológii sa už dávnejšie konštatovalo (najmä u A. Melicherčíka), že toto príslovie malo pôvodne celkom iný, odlišný význam, a to sociálne podmienený (sedliaci sa nestrihali, mali teda *dlhé vlasy*, zároveň sa vyznačovali aj tým, že väčšinou neprešli veľkým, často nijakým vzdelaním, mali teda *krátky rozum*), a že až novšie sa zmenila sémantika a vlastne aj pragmatika tohto výroku: stal sa žartovným výrokom o ženách. Situácia je tu však zložitejšia, ako ju vykladá uvedený prístup: Už v Sinapiovej zbierke je jednotka *Ženy mají dluhé vlasy, krátky rozum, tenké hlasy*. Spomenutý pragmatický rozmer je teda už tu, zásadne sa teda nezmenil, zjednodušila sa však forma, na báze pôvodnej dvojveršovosti tohto príslovia vznikla nová dvojčlennosť, ale už v rámci jednoduchej a pritom maximálne stručnej vety. Podobné zmeny zaznamenávame aj pri vývine novšieho porekadla *Trafila (padla, uderila) kosa na kameň*. U Sinapia ešte nachádzame takúto podobu: *Kdy trefí kosa na kameň, dáva nos krv, kameň plameň*.

Keď sa dotýkame takýchto zmien súvisiacich s rozsahom jednotky, treba si ešte uvedomiť, že v starších obdobiach boli obľú-

bené tzv. **byzantské** formy **príslovia**, pre ktoré bolo príznačné - ako to naznačili už niektoré z predchádzajúcich príkladov - najmä to, že aj pri rešpektovaní, ba často až zdôrazňení, dominancii formálnych znakov príslovia obsahovali tieto parémie nielen samotnú základnú myšlienku svojho výroku, teda to, čo by sa dalo označiť ako **jadro príslovia**, ale aj rozličné sprievodné dodatky, ktoré súviseli s okolnosťami vzniku alebo uplatňovania takýchto jednotiek. Pripomeňme si aspoň niektoré typické prípady tohto typu: *Povedala Bubenka, že je aj za kapustou dobrá pálenka. - Hovorí svätý Tomáš: jedz doma, čo máš, a u ľudí, čo ti dajú. - Ani u strýca, ani u deda: Kto nič nemá, tomu beda* (všetky sú zachytené u Zátureckého). Pre tieto jednotky je príznačné, že pri nich nepostúpil vývin doteraz spomínaným smerom. Každá z nich síce obsahuje myšlienku, ktorá by sama bola zreteľným príslovím *(Za kapustou je dobrá pálenka; Jedz doma, čo máš, a u ľudí, čo ti dajú; Kto nič nemá, tomu beda*), ale ani jedna sa nerealizuje takýmto spôsobom. Väzba so sprievodnými časťami pôvodnej výstavby sa pre isté dôvody (tvarová symetria celej stavby, rým atď.) stala natoľko pevná, že vývin tu nešiel ďalej. Sémantické vlastnosti takýchto pôvodných jednotiek však už celkom nevyhovujú modelu typického príslovia (príslovie je predovšetkým výrok, tu je však istý výrok spolu s ďalšími okolnosťami), a tak ich aj napriek občasnému uplatneniu v súčasnej komunikácii už nezaraďujeme medzi prislovia, ale ich pokladáme za tzv. **povrávky**, teda za spojenia, ktoré nemajú iba povahu výroku, ale sú zvratmi, ktoré zreteľnejšie súvisia s tou komunikačnou situáciou, v ktorej sa uplatňujú. O tom, že tu došlo k výraznému posunu práve v pragmatickej sfére, netreba pochybovať.

Pokiaľ ide o sledované zmeny v rozsahu zloženia prísloví a iných parémií, treba konštatovať, že popri doteraz spomínanom trende zhusťovať, zostručňovať tvar príslovia, vynechávať z neho všetko, čo nepatrilo do jadra myšlienky, možno vo vývine nájsť druhý pól spomínanej Mokijenkovej opozície, totiž prejavy rozširovania zloženia parémie. Tieto prípady sú zriedkavejšie, ale aj tak ukazujú, že niekedy takáto veľmi skrátená podoba bola vo svojej spájateľnosti, a teda aj vo svojom význame aj štylistických a pragmatických hodnotách dosť vágna, neurčitá, a tak tu vzniká potreba jej ‚kompletizovania'. Napríklad: V Sinapiovej zbierke, ale aj v Bernolákovom Slovári nachádzame zhodný výraz *Klin klinem (Klin Klinem)*. Neprítomnosť slovesnej zložky v takejto podobe umožňo-

vala veľmi rozmanité zapájanie tohto výrazu do kontextu a zároveň sa práve ona stávala akousi prekážkou, aby sa takýto výraz pokladal za ucelený výrok, skôr bol naozaj akýmsi zárodkom skutočného príslovia, ktoré sa potom dosť jednoznačne ustálilo, ba až petrifikovalo v podobe *Klin sa klinom vybíja (vyráža)*.

Po takomto pohľade na viaceré prejavy pragmatickej tendencie k zostručňovaniu paremiologických jednotiek však treba konštatovať, že toto nebol jediný stimul vývinových zmien v prísloviach. Ak necháme bokom prípady evidentne späté so sémantickými požiadavkami, ostáva tu ešte celý rad ďalších prípadov, ktoré súviseli s pragmatickými charakteristikami príslušných parémií. Porovnajme z tohto hľadiska napríklad Sinapiovu jednotku *Ten pták, vec, za málo stojí, jenž do svého hnízda hnojí* s jej podobou, ako ju zachytil neskôr Záturecký a ako sa bez väčších zmien uplatňuje aj v súčasnom úze: *Mrcha vták, čo do vlastného hniezda špiní*. Zmeny tu možno vidieť vo viacerých smeroch: Klasicky dvojčlenná (dvojveršová) stavba so symetrickým zložením obidvoch častí v novšom období ustupuje, stráca sa aj rým. Pokiaľ ide o naliehavosť výrazu, ustúpila síce imperatívna zložka (u Sinapia nenáležite ‚foneticky' zachytená v podobe ‚*vec*', ale persuazívnosť výrazu sa nestratila: neverbálna prvá časť ju dostatočne signalizuje. Z tohto hľadiska sú teda obidve podoby viac-menej rovnocenné. Zreteľnú pragmatickú motiváciu má však výmena slovesnej zložky: Spoločensky nie dosť prípustné sloveso *hnojí* sa tu nahrádza významovo blízkym, ale štylisticky predsa len bezpríznakovejším slovesom *špiní*. Tento prípad naznačuje jednu z častých pragmatických príčin vývinovej zmeny v paremiológii: Parémie sú prostriedky všeobecne rozšírené, všeobecne známe aj všeobecne využívané; ak teda obsahujú nejaký bežne neprípustný komponent, vzniká tu akési blokovanie toho, čo je ináč v komunikácii veľmi produktívne. Vývinová zmena tu veľmi často odstraňuje práve takéto ‚problematické' zložky a tým umožňuje bežnejšie uplatňovanie danej jednotky. Takto možno vysvetliť lexikálnu variantnosť v jednotke *Takú radu za chliev kladú* (ako ju zachytáva ešte Záturecký) a *Takú radu za pec kladú*, ako sa uplatňuje v novšom úze. Na tom istom pozadí možno vysvetliť, prečo nie je v komunikácii bohatšie využívaná jednotka *Z h.... bič neupletieš*, ale aj to, prečo sa napríklad v reči vojvodinských Slovákov oveľa produktívnejšie uplatnil nenápadnejší variant bez takejto zložky - *Z piesku bič neupletieš*, ako ho vo svojej zbierke staropazovskej fra-

zeológie zachytil tamojší slovakista M. Filip (1988). Všetky tieto prípady, ako vidieť, súvisia vyslovene s pragmatickými rozmermi príslušných jednotiek, všetky naznačené zmeny pri nich sú práve dôsledkom pragmatických momentov v samotných parémiách.

Ďalší typ zmien v príslovíach, súvisiaci s pragmatickými činiteľmi, predstavujú také posuny v stavbe parémie, pri ktorých sa mení neosobné vyjadrenie výroku na osobné alebo naopak. Zmeny na tejto osi zvyčajne zvýrazňujú zovšeobecnenú platnosť príslovia, podčiarkujú kategorickosť jeho obsahu atď. Všimneme si aspoň niektoré konkrétne prípady tohto druhu. Oproti Sinapiovej podobe *Šidlo v vreci se neutají* je od Zátureckého bežnejšia podoba *Šidlo vo vreci neutajíš*, hoci nie je neznáma ani „renovovaná" neosobná podoba *Šidlo sa vo vreci neutají*. Uvedenie osobného tvaru slovesa v novšej podobe naznačuje isté protirečenie so spomínaným všeobecným konštatovaním. Toto protirečenie je však iba zdanlivé. Osobný tvar slovesnej zložky (*neutajíš*) sa v tomto príslovi uplatňuje gnómicky, a teda nenarúša predchádzajúce zistenie. Iný príklad: U Bernoláka nachádzame príslovie *Prilož Babku k Babce, budú kapce (krpce)*, ktoré je v novšom období známe v podobe bez slovesnej zložky v prvej časti: *Babka k babce, budú kapce*. Ani v tomto prípade ústup imperatívnej zložky neznamená oslabenie zovšeobecnenej platnosti výroku, práve naopak, neslovesný výraz ešte viacej zdôrazňuje kategorickú hodnotu celej jednotky. Podobný je aj vývin pri jednotke, ktorú Sinapius zachytil v podobe *Žáden bez práce nejí koláče* a ktorá je v novšom období známa v tvare *Bez práce nie sú koláče*, resp. pri jednotke zachytenej u Sinapia v podobe *Vlka spomíname a vlk tu*, ktorá je známa v novšom úze v tvare bez slovesnej zložky, pritom s nezanedbateľnou morfologickou variabilitou *My o vlku (vlkovi) a vlk za humny (za humnami*; len na doplnenie dodávame, že zo Záhoria K. Palkovič zachytil ďalší variant *Vlk se míří, už je v síňi*).

Nakoniec uvedieme niekoľko jednotlivostí, pri ktorých sa prejavujú rozličné pragmatické činitele. U Sinapia je napríklad jednotka *Ipse, vtipse: Chyť se za nos*, ktorú Bernolák zachytil so zmenou, ktorá podčiarkla formálnu dvojčlennosť parémie: *Ti sám wtip sa, za Nos chiť sa* (prekvapuje, že už Sinapius neuplatnil ponúkajúcu sa rýmovú stvárnenosť formy). D. Sinapius pri príslovi *Pomaly ďalej ujdeš* pridáva aj toto: *Festina lente, múdre se žeňte.* U Bernoláka je podoba *Chitri pomáli* aj s dodatkom v zátvorke - *festina lente.* Hodno spomenúť, že dnešná základná podoba (*Pomaly ďalej zá-*

jdeš) je bližšia Sinapiovej podobe, pravda, treba dodať, že v poslednom období sa tu čoraz viac uplatňuje pragmatický preklad východiskovej latinskej jednotky, totiž podoba *Ponáhľaj sa pomaly*. Bernolákom zachytené príslovie *Coki Psowi od Oltára* sa v novšom vývine uplatňuje len so zmenou na neparemiologický výraz, konkrétne na ustálené prirovnanie *úctia si ho ako psa v kostole*.

So spomínanou tendenciou k zjednodušovaniu stavby príslovi súvisí aj zmena v jednotke, ktorú A. Bernolák zachytil v podobe *I z malej Iskri častokrát welkí Oheň powstal* a ktorá je dnes známa v podobe *Aj z malej iskry veľký oheň býva*. Tu je pozoruhodné, že uplatnenie opakovacej formy slovesa umožnilo vypustiť osobitnú pomenovaciu zložku (*častokrát*), ktorá signalizovala práve opakovanosť, a teda aj zovšeobecnenú platnosť obsahu tohto výroku. Dobrou ukážkou toho, ako sa pôvodne pragmatické danosti môžu odraziť až v sémantike príslovia, je nasledujúci prípad: A. Bernolák zachytáva príslovie *Dluhi si platme, a dobrí Práteli buďme*, dnes je známa jednotka, ktorá má síce rovnaké lexikálne obsadenie, ale aj poradie viet aj skutočný zmysel výroku je vlastne obrátený: *Priatelia buďme, (a) dlhy si platme*. Pragmatická aj sémantická zmena priviedla k tomu, že tu už nemožno hovoriť o novom variante pôvodného príslovia, ale treba konštatovať, že sa tu na jeho báze rozvilo vlastne celkom nové, osobitné príslovie.

Celý predchádzajúci rozbor nemieril k tomu, aby sme popierali známy fakt, že vo vývine mnohé príslovia a ďalšie parémie menili svoj význam, celú svoju sémantiku. Nešlo nám teda o to, aby sme všetko spojené s touto problematikou nabíjali na pragmatické kopyto, aby sme celý tento rozbor orientovali akosi panpragmaticky (o pojme panpragmatika porov. u nás napr. Plesník, 1991). Išlo nám viacej o to, aby sa doterajší obraz vývinu parémií komplementárne doplnil o charakteristiku prípadov, v ktorých sa sémantika podstatne alebo aj vôbec nezmenila, ale príslovie sa aj tak niekedy viacej, inokedy menej zmenilo. Rozbor ukázal, že rozličné pragmatické momenty boli pomerne častým a výrazným podnetom pre vývin príslovi. Celkovo pritom zisťujeme, že tu existujú početné prípady, kde tieto zmeny nemuseli zásadne viesť k žánrovej zmene príslušnej parémie, ale prinášali rozličné posuny iba v hraniciach toho istého druhu parémií, hoci sa na druhej strane potvrdila aj existencia takých zmien, pri ktorých presun v pragmatike spôsobil aj transpozíciu jedného paremiologického žánru na iný, prípadne iné.

Literatúra

Filip, M.: Porekadlá, príslovia, úslovia, nadávky a vyhrážky zo Starej Pazovy. - In.: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. 10. Red. D. Dudok. Nový Sad, Spolok vojvodinských slovakistov 1988, s. 59 - 80.

Klímová, D.: Soudobá tradice jako podklad rekonstrukce starších epoch. - In.: Národopisné informácie, 2, 1980, s. 98 - 104.

Mlacek, J.: K charakteristike frazeológie v Sinapiovej zbierke Neo-Forum Latino-Slavonicum. - Nový život (Nový Sad), 41, 1989, s. 312 - 319.

Mlacek, J.: K pragmatickým funkciám frazém. - In.: Zborník Filozofickej fakulty UK 1993 (v tlači).

Mlacek, J.: Povrávky. - In.: Studia Academica Slovaca. 11. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1982, s. 349 - 362.

Mlacek, J.: Problémy komplexného rozboru prísloví a porekadiel. - Slovenská reč, 48, 1983, s. 129 - 140.

Mokijenko, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, Vyssaja škola 1980. 207 s.

Mukařovský, J.: Přísloví jako součást kontextu. - In.: Cestami poetiky a estetiky. Praha, Československý spisovatel 1971, s. 277 - 359.

Permiakov, G. L.: Grammatika poslovičnoj mudrosti. - In.: Poslovicy i pogovorki narodov Vostoka. Moskva, Nauka 1979, s. 7 - 61.

Plesník, Ľ.: Pragmatika textu. Výskumné materiály Ústavu jazykovej a literárnej komunikácie. Nitra, Pedagogická fakulta 1991. 65 s.

Taylor, A.: The Collection and Study of Proverbs. - Proverbium, 1967, č. 8, s. 161 - 176.

Ladislav Mlynka

Mlynárstvo na Slovensku a vzťahy k mlynárom na južnom Slovensku v 1. polovici 20. storočia

FF UKo, Bratislava

Spracovávanie obilných zŕn na múku ako jednu zo základných zložiek pokrmov, predovšetkým na prípravu chleba a kašovitých jedál (*Po kaši, po mede poznať Slováka všade*), prešlo viacerými zmenami techniky mletia. Najstaršími dochovanými spôsobmi prípravy múky na území Slovenska bolo drvenie obilných zŕn v mažiaroch alebo stupách. Tento spôsob sa udržal v horských oblastiach aj v druhej polovici 19. storočia. Všeobecne rozšírené bolo i mletie obilia v jednoduchých ručných mlynoch, žarnovoch, prežívajúcich najmä na severe Slovenska. Žarnovy sú známe a doložené u všetkých Slovanov.

Skutočne technickou revolúciou v spracovávaní obilných zŕn (ale aj iných produktov a surovín) je nástup mechanických mlecích zariadení, mlynov. Ide predovšetkým o *vodné mlyny*, ktoré boli najrozšírenejšie a z technického a hospodárskeho hľadiska najvýznamnejšie (popri nich existovali i tzv. *mlyny suché a veterné*). Vodný mlyn predstavuje najstarší stroj, ktorého zavedenie vyvolalo ďalekosiahle zmeny vo výrobnej, hospodárskej i sociálnej oblasti.

Vynález technického princípu mlyna je spojený s Orientom, avšak k jeho všeobecnému rozšíreniu v Európe dochádza až od 8. storočia s nástupom feudalizmu. Vodné koleso sa stáva motorom feudálnej techniky a mlynský stroj kritériom technickej i hospodárskej vyspelosti konkrétneho územia.

Na území dnešného Slovenska sú vodné mlyny písomne doložené až v 12. storočí, no právom predpokladáme, že existovali oveľa skôr. Vychádzame zo skutočnosti, že už vo veľkomoravskom období bolo v slovanskej Panónii a v priľahlých východofranských a germánskych oblastiach rozvinuté vodné mlynárstvo. Aj na Balkáne jestvovali už v 11. storočí vodné mlyny (Bulharsko). Podľa J. Hanušina sa vodné mlyny dostali na slovenské etnické územie v Zadunajsku prostredníctvom východofranskej a nemeckej civilizá-

cie spolu s feudalizačným procesom v 2. polovici 9. storočia. Odtiaľ sa rozšírili do južnej časti terajšieho západného a stredného Slovenska a do slovenského Zátisia (Hanušin, J.: Najstaršie vodné mlyny na Slovensku, - In.: Dějiny věd a techniky 1979. č. 1, s. 9 - 23).

Podľa niektorých bádateľov, i maďarských (E. Moór), prevzali Maďari vodný mlyn a jeho názov od Slovanov v 10. storočí. Nedostatok dokladov o existencii mlynov sa vysvetľuje uhorskou právnou praxou (nevyžadovala zlistiňovanie právnych aktov), ako aj rozháranými pomermi (po nájazdoch Maďarov na Veľkú Moravu), ktoré sa skonsolidovali až v polovici 11. storočia.

Prvý písomný doklad o existencii vodných mlynov na území Slovenska je z r. 1135 a týka sa kláštora v Bzovíku. Do konca 12. storočia je bezpečne doložený vodný mlyn na dolnom toku rieky Žitavy (zaniknutá obec Vten - mlyn a dve mlyniská), v zaniknutej osade Santovka v chotári Levíc a v obci Slepčany na Žitave (s dvoma pármi mlecích kameňov).

Do konca 13. storočia je listinne doložených 135 mlynov v 97 lokalitách, pričom 66 mlynov sa nachádzalo na teritóriu západného Slovenska, 20 na strednom a 40 na východnom Slovensku, najmä na Spiši. Najväčšia koncentrácia mlynov bola na južnom Slovensku v dolných povodiach riek Váhu, Nitry, Hrona, Ipľa a na Dunaji. Doklady o ich existencii sa viažu zväčša na cirkevné inštitúcie (Ostrihom, Panonhalma, Hronský Beňadik, Bzovík a i.). Z typologického hľadiska išlo pravdepodobne o mlyny so spodným dopadom vody na koleso, ktoré sú aj geneticky staršie. Kolesá s vrchným dopadom vody sa začínajú rozširovať až koncom 14. storočia.

Osobitnou typologickou skupinou vodných mlynov sú *mlyny lodné*, doložené u nás na Dunaji v 2. polovici 14. storočia. Zariadenie lodných mlynov bolo umiestnené na dvoch pevne spojených člnoch. Na väčšom z nich, nazývanom *palečník*, stála drevená budova mlynice s mlecím strojom, na druhom - *vážniku* - bol koniec hriadeľa mohutného vodného kolesa. Lodné mlyny plávali v prúde rieky, na brehu boli ukotvené trámami a lanami, resp. reťazami. Vytvárali celé „osady" na riekach, hlavne na Dunaji (Komárno, Radvaň n. Dunajom) a na Váhu (Hlohovec, Sereď). Posledný lodný mlyn zo Zemného bol prevezený do Múzea slovenskej dediny v Martine, dunajský mlyn z Radvane n. Dunajom rekonštruovali v 80. rokoch lodenice v Komárne. S rozvojom vodnej dopravy na riekach

od 18. storočia boli lodné mlyny postupne likvidované, niektoré z nich majitelia prestavali na *stacionárne, pobrežné kolové mlyny*. Zachovali sa na Malom Dunaji v Tomášikove (expozícia múzea), v Jelke a Jahodnej. Mlynská budova je postavená v koryte rieky na drevených koloch - pilotách. Prístupná je z brehu úzkou lavičkou.

Technické zariadenie jednotlivých typov vodných mlynov je príbuzné, vychádzalo z ich funkcií. Tvorí ho sústava hnacia (prívodný kanál - náhon, hať, stavidlo, žľaby) s vodným kolesom. Na lodných mlynoch je svojou veľkosťou dominantným znakom jeho priemer (je asi 5 m, šírka 8 m); na pobrežných kolových sú menšie. Prevodovú sústavu, ktorá prenáša energiu z vodného kolesa na pracovný stroj, t.j. vrchný mlynský kameň, tvoria 1 až 2 páry ozubených kolies (palečné koleso, pastorok), ktoré otáčajú mlynským kameňom. Kamene tvoria tzv. mlynské zloženie (spodný *ležiak*, horný *behúň*), uložené v lube na mlynskom lešení. Nad nimi je násypný kôš (*kopčah*), pod nimi múčna truhla, príp. i osievacie a čistiace zariadenia. Podľa počtu kameňových zložení, resp. vodných kolies sa posudzovala aj výkonnosť mlynov (v 13. stor. cca 100 kg denne, v 19. stor. zomleli lodné mlyny 13 - 14 q obilia denne). Súčasťou vybavenia lodných mlynov boli i člny na prevoz meliva.

Kým mlyny s derivovaným náhonom bývali zväčša súčasťou mlynskej usadlosti (obytné i hospodárske stavby), lodné i pobrežné mlyny neboli spojené s obydlím mlynára. Dom stál buď osamotene na brehu pri mlyne, alebo v radovej zástavbe blízkej dediny.

Ešte v r. 1872 bolo na Slovensku 4 748 mlynov, z toho až 4 527 mlynov vodných, 62 parných. V priebehu 19. storočia sa začali zavádzať namiesto mlynských kameňov valcovacie stolice. Zavedenie parného pohonu umožnilo prekonať závislosť na vodných zdrojoch a budovať mlyny s celoročnou prevádzkou priamo v obilninárskych oblastiach. Prvý tzv. *umelý, anglo-americký mlyn* na Slovensku založili v r. 1835 v Šuranoch, ďalšie v Brezne a v Bratislave. Motorové mlyny využívali viaceré druhy motorov až po elektrické, zavádzané po 1. svetovej vojne v súvislosti s elektrifikáciou (zákon z r. 1919).

Vodný mlyn ako technické dielo mnohých národov bol na území Slovenska dotváraný v závislosti od konkrétnych geografických, hydrologických, hospodárskych a iných podmienok. Stal sa

integrálnou súčasťou domáceho etnického prostredia, čo sa prejavilo v ľudovej terminológii, ale i vo zvykosloví a folklóre, spojenom s ich existenciou.

Po stručnom náčrte vzniku a vývoja mlynárstva na Slovensku s akcentom na územie južného Slovenska, resp. Podunajska, obrátime pozornosť na užší región, ktorý bol predmetom nášho výskumu z hľadiska vplyvu tradičných výrobných stavieb v obci na formovanie medzietnických vzťahov. Ide o etnicky zmiešané slovensko-maďarské územie v okrese Komárno v okolí mesta Hurbanovo, s výraznou prevahou maďarského obyvateľstva (vyše 70 %).

Skúmané lokality

- **Svätý Peter** - obývaný prevažne maďarským obyvateľstvom (kalvíni a katolíci), Slováci tvoria asi 23 % (prevažne repatrianti z Békešskej Čaby - evanjelici). V bohatej obci bol postavený v 20. rokoch valcový mlyn, pracovalo viacero kováčskych dielní, obecná pekáreň i pálenica.

- **Imeľ** - obec vyrovnane národnostne zmiešaná (Maďari 51 % - - kalvíni, Slováci 47 % - katolíci). Fungovala tu obecná vyhňa, olejáreň, pálenica, krátko i mlyn (v r. 1934 - 1945).

- **Dulovce** - takmer čisto slovenská obec (katolíci). Nemali mlyn, no dve kováčske vyhne, olejáreň, pálenicu, kolársku dielňu.

- **Mudroňovo** - obec založená r. 1921 slovenskými kolonistami (evanjelici i katolíci), krátko tu pracovala kováčska dielňa.

Výrobné stavby mali okrem hospodárskeho významu - zabezpečovali istú mieru sebestačnosti a nezávislosti obce- i nezanedbateľný spoločenský význam. Stávali sa nevyhnutným miestom stretávania sa obyvateľov obce navzájom (v zmiešaných obciach zároveň i miestom interetnických kontaktov), ale i miestom sociálnych vzťahov širšieho etnicky zmiešaného zázemia, gravitujúceho k jednotlivým výrobným zariadeniam. Diferencovaný postoj k osobe remeselníckeho majstra sledujeme cez jeho spoločenský status v lokálnom spoločenstve i v širšom regióne,

s akcentom na etnodiferencujúce postoje, a to predovšetkým z pohľadu slovenského obyvateľstva. Najväčšiu pozornosť venujeme mlynom a postaveniu mlynára, pretože mali najbohatšiu tradíciu (tu sa nachádzal jeden z prvých doložených mlynov z r. 1138 v lokalite Vten pri Marcelovej), hospodárske kontakty obyvateľov k nim boli najpevnejšie a ich prejav najtransparentnejší. Z

časového hľadiska ide o sledované obdobie od začiatku storočia do 50. rokov, keď dochádza k likvidácii remeselníkov v rámci znárodňovania a k postupnému zániku tradičných technických stavieb.

Podľa typu mlynov, v ktorých sa mlelo obilie, možno hovoriť o dvoch výrazne odlišných etapách vzťahov. Staršia, počas ktorej obyvatelia v skúmaných lokalitách chodili na „dunajské mlyny" do Moče, Radvane n. Dunajom a Kravian, pretože tunajšie geografickko-hydrologické podmienky neumožňovali vybudovať vodný mlyn v každej obci. Novšia etapa súvisela s budovaním elektrických valcových mlynov od 2. pol. 20. rokov a končila v rokoch päťdesiatych.

Slovenskí obyvatelia uvedených lokalít chodili ešte v 20. i 30. rokoch najčastejšie do mlynov v Moči, menej do Radvane, hlavne k mlynárovi Alexandrovi Močkošovi z Moče. Močkoš bol maďarskej národnosti, kalvínskeho náboženstva. Rozhodujúcu úlohu pri výbere mlynára zohrávalo ekonomické hľadisko, t.j. kvalita múky a relatívna blízkosť mlyna. Oceňovala a vyzdvihovala sa čestnosť mlynára a jeho vzťah k zákazníkom. *„Bral to, čo mu patrilo, každý sa cítil, že nie je oklamaný."* Za zomletie sa platilo mýtom, t.j. percentami zo zomletého obilia (15 %). Keďže mletie spolu s cestou sa nedalo absolvovať za deň, mlynár Močkoš sa orientoval na zákazníkov z väčších vzdialeností, ktorých uprednostňoval pred domácimi, aby nemuseli dlho čakať. Jednu izbu v dome mal vyhradenú na prenocovanie zákazníkov, rozsiahle maštale na ustajnenie ťažných zvierat. Okrem toho dostali najesť, obedovali za jedným stolom s rodinou mlynára. K „službe zákazníkom" patrilo i pohostenie vínom, *„kto koľko chceľ"*. Za ubytovanie, jedlo ani vína neplatili, dokonca im nedovolil, aby uňho jedli zo svojich zásob. Tieto služby vyplývali zrejme z úsilia udržať si stálych zákazníkov.

Vzťah k mlynárovi sa prejavoval i v spôsoboch komunikácie s ním, v pozdrave i v oslovení. Tí zákazníci, s ktorými bol vrstovník, si s ním zväčša tykali. Viacerí boli s ním v priateľskom vzťahu, hlavne z Duloviec, pozývali ho i na hody (sv. Lukáša), príp. i na svadbu. Oslovovali ho krstným menom, on ich tiež (*„Šándorkám"*). Mladší mu vykali, oslovovali ho *„Močkošúr"*, Mudroňovčania slovensky *„pán Močkoš"*, menej známi *„Malmošúr"*.

Iným prejavom vzťahu k mlynárovi, ale i prejavom etnickej a náboženskej príslušnosti, bol pozdrav. Dulovčania ako katolíci zdravili najčastejšie *„Díčírtešík..."*, ale i *„Jó napoť"*, hlavne mladší, Mudroňovčania slovensky *„Dobrý deň"*. Hovorili s ním zvyčajne maďarsky, iba Mudroňovčania slovensky, maďarsky nevedeli.

Mlynári z dunajských obcí boli považovaní za majetných, „mlyn bol hodnota!". Mlynár vlastnil veľký dom s elektrickým osvetlením, pôdu, vinohrady, choval aj dobytok - *„musel sa mať dobre"*. Bol to *„pán majster"*, vážený človek. Od Slovákov sa líšili aj odevom, obliekali sa ako Maďari, nosili rajtky a čižmy. Mlynári aj sami fyzicky pracovali v mlyne, no mali i pomocníkov. Považovali ich za nábožensky tolerantných. Dvaja synovia mlynára Močkoša zdedili remeslo po otcovi, postavili si valcové mlyny v blízkych obciach Imeľ a Nesvady.

V 20. a 30. rokoch v súvislosti so zavádzaním elektrifikácie sa v týchto obciach stavajú moderné elektrické valcové mlyny. Najvýznamnejší bol mlyn v Svätom Petri, postavený r. 1926, ktorý navštevovali aj obyvatelia okolitých slovenských dedín Dulovce a Mudroňovo. Od r. 1934, resp. 1938 bol valcový mlyn takisto v Imeli.

Mlynár v Svätom Petri bol z Komárna, maďarskej národnosti, katolík. V obci nemal príbuzných a usadil sa tu až r. 1930. Čoskoro si získal nielen obyvateľov maďarskej národnosti, najmä najbohatších kalvínskych gazdov, ale i Slovákov z okolitých obcí, aj keď ekonomická výhodnosť bola zrejme prvoradá a určujúca (vzdialenosť mlyna asi 4-krát menšia ako k Dunaju). Mlynár si zachovával odstup od zákazníkov, vykal si i s tými, ktorí sa považovali za jeho priateľov. Najčastejšie ho oslovovali *„László-úr"*, neznámi i *„Mešter-úr"*, nie však krstným menom. Hovorili s nim zväčša po maďarsky, a to aj Slováci, aj keď tvrdili, že rozumel slovensky a v prípade potreby aj *Jámať* slovenčinu, ale maďarčinu si vyžadoval, *„bol tuhý Maďar"*. Z náboženského hľadiska ho považovali za tolerantného (dcéru vydal za evanjelika), ako katolík svoju náboženskú príslušnosť mimo kostol nemanifestoval. Viacerí informátori jeho náboženskú príslušnosť ani nepoznali, považovali ho za *„reformátora"*. V mlyne ho obyčajne zdravili *„Jó napot"*, príp. slovensky *„Dobrý deň"*.

Mlynára považovali za *„pána"*, lebo v mlyne manuálne nepracoval, zamestnával robotníkov. On i jeho rodina sa „inak nosili", „boli popánštení". Bol bohatý, „aj sa cítil", vozil sa na koči, neskôr na motorke. V lokálnom spoločenstve mal rešpekt a úctu, ale nemožno hovoriť o jeho obľúbenosti. Považovali ho za príslušníka obecnej honorácie, no jeho ekonomické i spoločenské aktivity mali nadlokálny charakter.

V staršom období, keď sa mlelo na *„dunajských mlynoch"*, trávili gazdovia viac času pri čakaní. Dochádzalo tu k intenzívnym kontaktom, spoločenskej komunikácii a výmene kultúrnych hodnôt. Narúšala sa izolovanosť a uzavretosť obecných komunít. Vzájomné stretnutia mali aj akýsi spoločenský rámec, ponúkali sa navzájom vínom, ktoré si nosili na cestu. Do mlyna brávali aj nedospelých synov, ktorí sa tu hrali s deťmi mlynára.

Všetci mlynárski majstri v tomto regióne boli maďarskej národnosti, tak v etape lodných, ako i valcových mlynov. Preto pri ich výbere otázka národnosti nemohla zohrávať nijakú úlohu, bola to vec ekonomického prinútenia. I kvalitu múky dosahovali dunajské mlyny v zásade rovnakú. Do popredia preto vystupuje otázka prístupu a vzťahu k zákazníkovi. „On bol čestný. Bral, čo mu patrilo, nič neoklamal, a múka - vždy dobrá". Nie nepodstatným bolo ďalšie kritérium, **možnosť komunikovať**, dohodnúť sa vo svojom jazyku, najmä v prípade kolonistov z Mudroňova. Pravdepodobne však nielen tento praktický aspekt, ale aj citová väzba zohrávala pri voľbe mlynára svoju dôležitú úlohu. Veď napr. celé generácie Dulovčanov chodili do toho istého mlyna. V období Rakúsko-Uhorska vedeli maďarsky, čiže jazyková bariéra tu neexistovala. Napriek tomu nezabudli zdôrazniť skutočnosť, že mlynárova manželka bola Slovenka, resp. vedela slovensky. Vznikali teda pomerne pevné hospodárske zväzky, ktoré po generácie prerastali do priateľských vzťahov (účasť na hodoch, svadbách). Možno hovoriť o obľúbenosti „dunajských" mlynárov.

Po prerušení kontaktov a preorientovaní sa na valcové mlyny pod diktátom ekonomickej výhodnosti sa vzájomné vzťahy k mlynárom do takejto podoby nevyvinuli, zrejme aj pre pomerne krátke obdobie, počas ktorého sa tieto väzby kreovali. V zmenenej situácii dominoval hospodársky záujem. Príležitosti k spoločenským kontaktom sa obmedzili aj tým, že obilie sa mlelo *„na výmenu"*, nečakalo sa na zomletie. Na rozhovor bolo málo času, v mlyne mu prekážal aj hluk a prach.

Výskum potvrdil platnosť tézy, že rozvoj ekonomických stykov a kontaktov na určitom území si nielen vyžaduje integráciu kultúry, vrátane jazyka, ale k tejto integrácii aj významnou mierou prispieva. Tieto integračné procesy majú nepriaznivý dopad na príslušníkov slovenského etnika. Slováci sú v uvedenom agrárno-rustikálnom prostredí menej početným etnickým spoločenstvom a táto skutočnosť vplýva na ich etnickú situáciu negatívne.

Relatívna etnická kompaktnosť a homogénnosť slovenského etnika je s väčšou či menšou intenzitou narúšaná i v rámci lokálnych spoločenstiev etnicky zmiešanými manželstvami. Proces strácania etnickej identity slovenského etnika v obci Imeľ má v súčasnosti znaky marginality, keď sa slabnúca etnická identifikácia zamieňa s identifikáciou náboženskou.

Okrem pôsobenia týchto objektívne fungujúcich, v podstate prirodzených faktorov však rozhodujúcu úlohu v medzietnických procesoch zohrávali v sledovanom období politické opatrenia štátnej správy (v hospodárstve, náboženskej oblasti, školstve a kultúre). Ukazuje sa tiež, že etnická tolerancia, pokiaľ nie je obojstranná a vzájomná, obracia sa proti slabšiemu, zraniteľnejšiemu, proti minorite. A naopak, snahy minority v istých zlomových situáciách po zmene „stability", ktorá je v neprospech menšiny, a po nastolení „rovnováhy", t.j. rovnoprávnych paritných vzťahov, je prijímaná majoritným etnickým spoločenstvom nepriateľsky, ako agresívny akt na jej úkor a ako vnášanie nesúhlasu do ustálených pomerov.

Východisko z týchto problémov v medzietnických vzťahoch je v neustálom rozvíjaní a prehlbovaní demokratických princípov nášho života, ktoré umožnia rovnaké príležitosti a dajú rovnaké možnosti príslušníkom menšín, a to všetkých, nielen minorít etnických.

Jana Pekarovičová

Slovenčina ako cudzí jazyk a odborná komunikácia

FF UKo, Bratislava

1. K základným otázkam teoretického výskumu slovenčiny ako cudzieho jazyka nesporne patrí aj metodika a stratégia výučby základov odbornej komunikácie. Treba totiž brať do úvahy rastúci záujem o štúdium slovenčiny zo strany cudzincov doma i na zahraničných lektorátoch, ich meniacu sa štruktúru najmä z hľadiska profesionálneho zamerania, veku, motivácie i možností využitia jazykových znalostí slovenčiny v praxi, povolaní či štúdiu. Táto tendencia sa prejavuje predovšetkým aktívnejším, cieľavedomejším prístupom frekventantov k osvojovaniu si slovenčiny. Záujem mnohých študujúcich podnietili spoločensko-politické zmeny, nová kvalita vzťahov k susedom i svetu a v neposlednom rade aj naplnenie emancipačných snáh Slovenska. Prostredníctvom jazyka chcú bližšie spoznať našu históriu, kultúru, národnú mentalitu, ale i súčasne prebiehajúce transformačné procesy v ekonomike, do ktorých neraz priamo vstupujú ako podnikatelia či poradcovia rôznych firiem.

Z toho dôvodu považujeme za nanajvýš aktuálne venovať pozornosť charakteristike odbornej komunikačnej sféry (OKS) na pozadí výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka (SakoCJ), ako aj problematike didaktiky odborných textov (odborných komunikátorov).

2. Pri opise teoretických a metodických východísk znovu podčiarkujeme, že komunikačný oblúk v odbornom prejave sa realizuje pomalšie ako v bežnej komunikácii (Sabol, 1980, s. 126; Pekarovičová, 1990, s. 257). Vychádzame tiež z poznania, že náročnosť percepcie odborného komunikátu zmierňuje index opakovania lexikálnych a syntaktických jednotiek (slov a štruktúr), ktorý je najmä v učebnicových textoch veľmi vysoký (Mistrík, 1985). To samozrejme ovplyvňuje ***výber*** odborných textov, ich časové **zaradenie** do výučby i **metodiku práce** s nimi. V našom príspevku si bližšie všimneme súvislosti medzi štruktúrou a funkciou odborného komunikátu a predstavíme ho ako **komunikačný**

model. Chceme ním nadviazať na štúdie *Vetné modely v OKS* (uvedené v zborníku Studia Academica Slovaca 19, 1990, s. 257 - 287) a *Odborná lexika z hľadiska SakoCJ*, ktorá bude publikovaná v zborníku KSJ FF UK. V spojitosti s tým sa pokúsime vymedziť tzv. **odborné komunikačné minimum** ako základný predpoklad na získanie globálnej orientácie v odbornom texte z hľadiska reprodukčných i tvorivých jazykových kompetencií (čítanie, počúvanie, hovorenie, písanie).

2.1. Na základe štúdia textovej lingvistiky (syntaxe) a didaktiky za základnú jednotku komunikácie, a tým aj komunikatívne ladeného vyučovania, pokladáme **text**, v našom prípade **odborný** (vecný) **text**, ktorý sa skladá z **elementárnych textových jednotiek** (ETJ), nezávislých od syntaktických konštrukcií (Bajzíková, 1977; 1979, s. 26; Muhr, 1985). Pod odborným textom (OT) rozumieme teda štrukturovaný celok, ktorý vytvára jednu z možností realizácie objektívnej skutočnosti. Môžeme ho skúmať z hľadiska obsahu, formy, výstavby i funkcie. Nemienime sa tu podrobnejšie zaoberať celým komplexom výskumu textu, pozrieme sa predovšetkým na štruktúru OT, naznačíme napätie medzi bežnými a špeciálnymi (odbornými) jazykovými prostriedkami. Výskyt odbornej terminológie, ktorá sa vyznačuje osobitnými normami výberu, i použitie bežných (hovorových) lexikálnych a syntaktických prostriedkov v OKS uvádza nasledovná schéma (Hoffmann, 1987, s. 35):

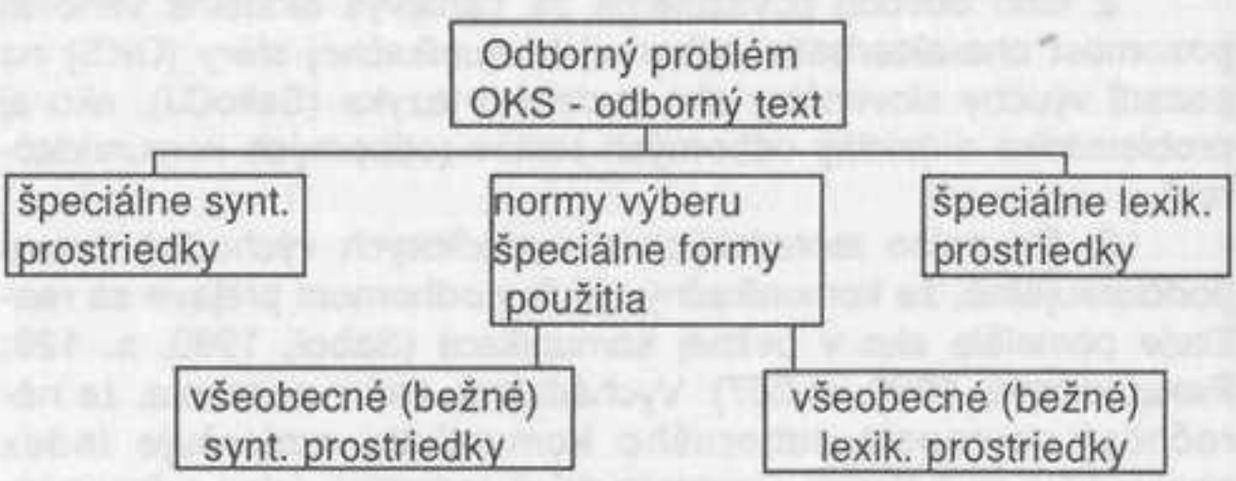

Zo schémy vyplýva, že odborná komunikácia je vo veľkej miere závislá od osvojenia si základov gramatiky a lexiky, t.j. **gramatického** a ***lexikálneho minima***. Čo teda tvorí tento inventár? Akými jazykovými kompetenciami musí disponovať percipient i autor odborného prejavu? Zo skúseností vieme, že izolovaný nácvik

jednotlivých prostriedkov ešte nezabezpečí úspešnú komunikáciu (Schnitzer, 1993). Porozumieme odbornému komunikátu i proces jeho tvorenia je oveľa zložitejší najmä vzhľadom na množstvo kombinácií, ktoré sú vlastné každému prejavu. Tie korešpondujú s valenciou slovies (predikátov) i lexikálnym obsadením aktantov a odrážajú sa v sémantickej štruktúre vety. Pretože sa vo vzťahu k danej konkrétnej situácii môže táto štruktúra meniť (aktívne - pasívne konštrukcie, domáce - cudzie slová...), sťažuje to porozumenie textu. Ak však chceme uľahčiť tento proces, je potrebné zaradiť do výučby základy syntaktického plánu - najfrekventovanejšie vetné modely spolu so základnou bežnou i odbornou lexikou. Nácvik prebieha v mikrotextoch, akčných dialógoch. Teda hneď od začiatku máme na zreteli komunikáciu. K problematike odbornej komunikácie pristupujeme postupne v závislosti od cieľa a zámeru výučby, profesionálnej orientácie frekventantov a získaných odborných i jazykových vedomostí. Na upevnenie rečových zbehlostí využívame rôzne typy orálnych cvičení, veľkú pozornosť venujeme transformačným schopnostiam študujúcich. Ide tu hlavne o kompetencie transformovať vety (nominálne - verbálne, priama reč - nepriama reč...) i texty (dialóg - monológ, ústny - písomný) neskôr i žáner: referát - komentár, článok - recenzia...

2.2. V súvislosti s výstavbou OT si bližšie všimneme logické členenie (kompozíciu) textu. Tradičné delenie na úvod, jadro, záver doplníme o základné sémantické kategórie, typické pre jednotlivé časti OT. Bežný učebný OT obsahuje v úvode nastolenie problému, predstavenie danej témy, vymedzenie obsahu, ktoré môže postupne vyústiť do definície predmetu (javu). V ďalšej časti možno nájsť opis, charakteristiku vlastností, znakov, ich klasifikáciu i zloženie. Dôležitú súčasť tvoria vzťahy, vnútorné i vonkajšie, s inými predmetmi/javmi, dynamické procesy, deje, potenciálne možnosti využitia v praxi (Pekarovičová, 1990). Tu sa dajú vhodne využiť zhody medzi materinským jazykom a cieľovým jazykom (podobný inventár terminologických slov i mimojazykových prostriedkov - symboly, vzorce, schémy, obrázky, diagramy...). Naším prioritným cieľom je zamerať pozornosť na **rozdiely v tvorení i použití uvedených operácií**. Ako možno teda získať adekvátne jazykové stratégie typické pre informatívne, opisné, hodnotiace a výzvové (apelačné) žánre odbornej komunikácie? To je základná otázka metodického prístupu k spracovaniu textu, ale aj otázka vhodného výberu OT v danej fáze výučby. Samostatnej práci s odborným

textom predchádza príprava na základe bežných konverzačných tém, ako sú rodina, životopis, dotazník, povolanie, záujmy, ktoré majú jednoduchšiu štruktúru a poslúžia na nácvik tvorenia otázok i slovných - vetných odpovedí. Postupne prechádzame k textom z oblasti profesionálnej orientácie študujúcich, vhodne kombinujeme s textami z novín a časopisov (ankety, testy, reklamy, správy...). Venujeme pozornosť obchodnej (manažérskej) komunikácii, korešpodencii, manierom v podnikovej praxi i zvyklostiam pri telefonovaní, objednávaní, kúpe - predaji a i., pričom striedame dialogické aj monologické formy. Tak sa dostávame k zložitejším OT.

2.3. OT možno podľa textovej lingvistiky chápať ako štruktúrovanú funkčnú jednotku, ktorú v užšom zmysle predstavuje nasledovný komunikačný model (Hoffmann, 1987, s. 232):

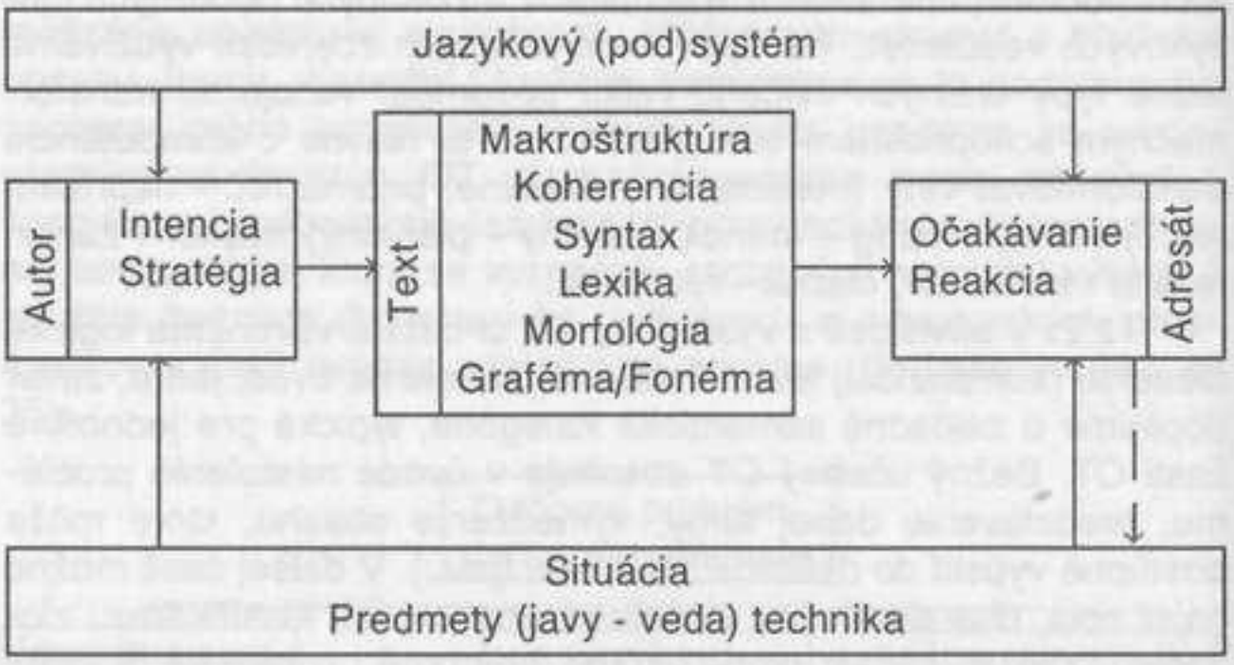

OT teda reprezentuje príslušný jazykový systém i daný vedný odbor, a tým sa stáva predmetom štúdia CJ. Má reprezentatívno-demonštračný charakter (Muhr, 1985). Slúži ako vzor fungovania gramatických a lexikálnych prostriedkov vo vzájomných vzťahoch i ako prostriedok optimálnej komunikácie v danom odbore, ktorá prebieha medzi autorom a prijímateľom (percipientom) prejavu. Autor vysiela impulz, volí adekvátnu stratégiu, prijímateľ zodpovedajúco reaguje. To sa však mení vo vzťahu k reprodukčným rečovým aktivitám (počúvanie, čítanie) a produktívnym schopnostiam (hovorenie, písanie), ale aj pod vplyvom

štýlotvorných činiteľov. Didaktický zámer podmieňuje vhodný výber textu, ktorý predstavuje *jazyk v situácii*. Pri odbornej komunikácii možno pracovať s rôznymi druhmi textov (základný, doplnkový, rozširujúci, čítací, literárny, transformačný...) (Muhr, 1985).

2.4. Z hľadiska textovej typológie rozoznávame učebné (didaktické) OT (učebnice, príručky), úzko špecializované texty (odborné články, recenzie, prednášky), administratívno-publicistické texty (žiadosť, list, životopis, posudok, referát, správa...), v ktorých sa striedajú informačné, opisné a hodnotiace postupy. Tie možno využiť na variabilnú metodiku práce s textom, na určenie čiastkových úloh, ale aj na nácvik konspektovania i tvorenia paralelných textov na základe kľúčových slov, resp. osnovy.

3. Na základe teoretických a metodických záverov možno konštatovať, že odborná komunikácia má pevné miesto vo výučbe i výskume slovenčiny ako cudzieho jazyka. Bude potrebné venovať zvýšenú pozornosť tvorbe i výberu učebných materiálov, ako aj metódam práce s OT. Len bohatá a kvalitná ponuka učebných textov s aktuálnou problematikou a optimálna práca s nimi môžu byť garantom efektívnej výučby i záujmu o ňu zo strany cudzincov.

Literatúra

Bajzíková, E.: Úvod do textovej syntaxe. Skriptá, 1979.

Bajzíková, E.: Výskum textovej syntaxe v slovenskej jazykovede. - In.: Studia Academica Slovaca 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1979, s. 21 - 30.

Darovec, M. - Palkovič, K.: Súčasný slovenský jazyk. Syntax. Seminárne cvičenia. Skriptá, FF UK 1988.

Hendrich, J. a kol.: Didaktika cizích jazyků. Praha, SPN 1988.

Hoffmann, L.: Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin, Academie-Verlag 1987.

Horecký, J. - Buzássyová, K. - Bosák, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.

Mistrík, J.: Štylistika. Bratislava, SPN 1985.

Muhr, R.: Textorientierte Verstehens - und Produktionsdidaktik im Unterricht DAF. - In.: Studium Df-Sprachdidaktik. Textarbeit-Sachtexte. Artikel 38. München 1985, s. 27 - 50.

Pekarovičová, J.: Vetné modely v odbornej komunikačnej sfére. - In.: Studia Academica Slovaca. 19. Prednášky XXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava, Veda 1990, s. 257 - 287.

Pekarovičová, J.: Odborná lexika z hľadiska slovenčiny ako cudzieho jazyka (v tlači).

Sabol, J.: O poznávacom a komunikatívnom aspekte jazykovej funkcie. - In.: Zborník z Komenského trienále. Red. J. Mistrík, Bratislava 1980.

Schnitzer, J.: Fremdsprache - Fachsprache - Fachkommunikation. Konsequenzen für die Sprachausbildung. Heraugeber Rolf Eschenbach. Service Fachverlag, Wien 1993.

Ján Podolák

Vývoj etnickej štruktúry na južnom Slovensku

FF UKo, Bratislava

Slovensko vzhľadom na svoju strategickú polohu zohrávalo významnú rolu v hospodárskych, politických a kultúrnych dejinách strednej Európy. Na malom území „medzi Dunajom a Tatrami" sa už od stredoveku križovali významné obchodné cesty vedúce od Jadranu k Baltiku a z Malej Ázie do krajín severozápadnej Európy. V tomto geopolitickom priestore sa cez dlhé stáročia stretávali mocenské záujmy Západu a Východu, ktoré raz prinášali so sebou vojnové pustošenie, inokedy prispievali k hospodárskemu a kultúrnemu rozvoju Slovenska. **Migrácie a kolonizácie** rozličných národov prechádzajúce týmto územím zanechávali trvalé stopy aj vo vývoji etnickej štruktúry obyvateľov Slovenska. Preto podnes žijú na Slovensku nielen Slováci ako pôvodní obyvatelia tejto krajiny, *ale aj príslušníci iných národov a etnických skupín.*

Podľa výsledkov sčítania obyvateľstva roku 1991 mala Slovenská republika 5 268 935 trvalo bývajúcich obyvateľov, z ktorých 4 511 679 osôb sú *Slováci* a 757 266 osôb sa hlási k etnickým *menšinám*, menovite *maďarskej* (566 741 osôb), *rómskej* (80 627), *českej* (53 422), *rusínskej* (16 937), *ukrajinskej* (13 847), *nemeckej* (5 629), *poľskej* (2 969) a k iným skupinám s menším počtom obyvateľov. Spomedzi etnických menšín **najväčší podiel** na celkovom počte obyvateľstva Slovenska **tvoria Maďari** (10,8 %), obývajúci južné pohraničie. Podľa súčasného územno-administratívneho členenia Slovenska žijú Maďari predovšetkým v týchto jedenástich okresoch: Dunajská Streda, Galanta, Komárno, Nové Zámky, Levice, Veľký Krtíš, Lučenec, Rimavská Sobota, Rožňava, Košice-vidiek a Trebišov. Spolu žije v týchto okresoch 1 181 960 obyvateľov, z ktorých 642 811 osôb je prihlásených k slovenskej národnosti (54,4 %), 506 845 osôb sa prihlásilo k národnosti maďarskej (42,9 %). V deviatich z týchto etnicky zmiešaných okresov tvoria väčšinu Slováci, vo dvoch (Dunajská Streda a Galanta) tvoria väčšinu Maďari.

Cieľom tejto práce je poukázať na vývoj etnickej štruktúry na južnom Slovensku, a to so zvláštnym zreteľom na pôvod a vývoj maďarskej etnickej menšiny na tomto území, na formovanie slovensko-maďarských vzťahov a na postavenie Slovákov v etnicky zmiešaných obciach južného Slovenska.

Vývoj do roku 1918

Počiatky etnicky zmiešanej štruktúry na južnom Slovensku siahajú do obdobia príchodu starouhorských nomádskych kmeňov do Dunajskej kotliny. Nížinné oblasti terajšieho Slovenska, ako aj stredného a severného Maďarska a najmä Panónie, boli od 5. - 6. storočia osídlené slovanským obyvateľstvom nazývaným *Slovieni*, ktorí boli predkami dnešných Slovákov. V 9. stor. mali Slovieni svoje kniežatstvo so sídlom v Nitre, kde bol posvätený aj prvý kresťanský kostol na území západných Slovanov roku 828. **Nitrianske kniežatstvo** tvorilo do konca 9. stor. súčasť slovanského štátu **Veľká Morava**. Sídelný a etnokultúrny vývoj podunajských Slovienov - venujúcich sa poľnohospodárstvu - bol narušený vpádom nomádskych kmeňov starých Uhrov do Dunajskej kotliny, odkiaľ podnikali vojnové výpravy do susedných krajín. Po porážke na rieke Lech (955) sa Uhri začali trvale usádzať na území terajšieho Maďarska a budovať centrálne organizovaný štát. Po rozpade Veľkej Moravy bolo územie Nitrianskeho kniežatstva postupne pričlenené k Uhorsku.

Výbojní Uhri už od 10. storočia sporadicky prenikali na územie dnešného južného Slovenska, avšak až od 11. stor. sa začali v nížinných oblastiach západného a východného Slovenska trvale usádzať a podľa vzoru slovenských roľníkov prechádzať na roľnícky spôsob života. Príchod Maďarov na toto Slovákmi obývané územie - s cieľom zabezpečiť severnú hranicu uhorského štátu - **neznamenal odchod slovenského** roľníckeho **obyvateľstva** z tohto územia, **ani zánik** jeho slovenskej **etnicity**; vysunutím maďarských sídiel na územie južného Slovenska sa iba **rozšírila etnicky zmiešaná zóna** (prechádzajúca z územia severného Maďarska a z Panónie na južné Slovensko), obývaná spoločne Slovákmi i Maďarmi. **Etnicky heterogénny charakter** si územie južného Slovenska zachovalo až do súčasnosti.

Počas tisícročného trvania uhorského štátu - od príchodu Maďarov do Dunajskej kotliny až do zániku Uhorska roku 1918 - dochádzalo k citeľnejším zásahom do etnicky zmiešanej štruktúry

južného Slovenska hlavne v obdobiach vojnových udalostí. *Po tatárskom vpáde* (1241) zasiahla západnú časť Žitného ostrova *nemecká kolonizácia*. V období *tureckých vojen* sa na juhozápadnom Slovensku usadili skupiny *chorvátskych* a *srbských utečencov* z Balkánu; podobne aj maďarskí utečenci pred Turkami sa usádzali v bezpečnejších oblastiach južného Slovenska. Po porážke Turkov pri Viedni a po ich ústupe na Balkánsky polostrov došlo k masovému sťahovaniu obyvateľstva zo Slovenska smerom na juh. Od konca 17. stor. cez celé 18. a 19. stor. až do 1. svetovej vojny **slovenskí presídlenci** vytvorili rozsiahle **etnické enklávy** na väčšine územia dnešného Maďarska; v rámci tejto kolonizácie sa rozmnožili aj slovenské sídla v etnicky zmiešaných oblastiach južného Slovenska.

Od 2. pol. 19. stor. (najmä po rakúsko-maďarskom vyrovnaní roku 1867) bola etnická štruktúra na južnom Slovensku pozmenená aj v dôsledku násilnej maďarizácie slovenského obyvateľstva. **Uhorsko bolo** v tom čase **etnicky heterogénny štát**, v ktorom príslušníci maďarského etnika nedosahovali ani polovicu z celkového počtu obyvateľov tejto krajiny. Dlhodobý cieľ maďarskej vlády - vytvoriť etnicky čistý, nacionálne jednotný maďarský štát - bolo možné dosiahnuť iba *asimiláciou nemaďarských národností* v Uhorsku. Koncom 19. stor. sa práve v dôsledku násilnej asimilácie počet príslušníkov slovenského etnika začal znižovať, zatiaľ čo počet príslušníkov maďarského vládnuceho národa a najmä ich podiel na celkovom počte obyvateľov Slovenska rapídne stúpal. Úbytok slovenského obyvateľstva spôsobila však aj tzv. *štatistická maďarizácia*, cieľom ktorej bolo na základe skreslených štatistík prezentovať Uhorsko pred svetom ako etnicky homogénny národný maďarský štát. Podľa týchto štatistík sa aj dovtedajšie etnicky zmiešané oblasti južného Slovenska oficiálne vykazovali už ako etnicky čisto maďarské.

Vývoj v období 1918 - 1950

Slovensko-maďarské spolunažívanie v etnicky zmiešaných oblastiach Uhorska sa navonok javilo ako bezproblémové iba dovtedy, kým sa príslušníci slovenského národa nezačali brániť etnickej asimilácii. Prvé problémy sa vyskytli ihneď po rozpade Rakúsko-Uhorska roku 1918, keď sa na mierových rokovaniach v Paríži vytyčovali hranice nového česko-slovenského štátu. Keďže pri určovaní hranice medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom sa

nemohlo vychádzať zo staršieho stavu - pretože v rámci Uhorska nijaká administratívna ani etnická slovensko-maďarská hranica nikdy neexistovala - *viedla sa nová štátna hranica stredom etnicky zmiešanej zóny* obývanej spoločne Slovákmi i Maďarmi; na niektorých úsekoch sa prihliadalo aj na prírodné hranice určitých regionálnych celkov. Po definitívnom schválení štátnych hraníc (v rámci Trianonskej dohody zo 4. júna 1920) zostalo na Slovensku okolo pol milióna Maďarov, ale aj na území potrianonského Maďarska zostalo okolo pol milióna Slovákov. *Z hľadiska pričlenenia približne rovnakého počtu Maďarov k Česko-Slovensku ako Slovákov k Maďarsku bolo vytýčenie tejto štátnej hranice spravodlivé.* Reakcia takto vzniknutých etnických menšín na území nových dvoch susedných štátov na novú situáciu bola však rozdielna. U *Slovákov v Maďarsku* zmenou ich štátneho občianstva *nedošlo k nijakej zmene* v ich postavení v rámci nového štátu; naďalej *zostali bezprávnou etnickou menšinou* bez možností rozvíjať svoje školstvo a kultúru v materinskom jazyku. Naproti tomu Maďari na Slovensku sa po roku 1918 po prvý raz vo svojich národných dejinách ocitli v postavení etnickej menšiny na území cudzieho štátu. Stratu postavenia vládnuceho národa považovali za kolektívnu krivdu, s ktorou sa nedokázali zmieriť. Vďaka maďarskej diplomacii sa existencia maďarskej etnickej menšiny v Česko-Slovensku stala hneď po roku 1918 otvoreným medzinárodným problémom sústavne oživovaným zo zahraničia.

Súčasný vývoj slovensko-maďarských vzťahov na južnom Slovensku má však svoje príčiny nielen v územnom odčlenení Slovenska od „Veľkého Uhorska" a tým vo vytvorení maďarskej etnickej menšiny na Slovensku, ale aj v sústavnom úsilí maďarských politických kruhov dosiahnuť na južnom Slovensku taký stupeň maďarskej etnickej homogénnosti, ktorý by ich oprávňoval *požadovať územnú autonómiu* týchto oblastí a *postupne aj zmenu štátnej hranice*. Tieto nacionalistické tendencie sa na maďarskej strane intenzívnejšie prejavujú najmä v obdobiach domácej i medzinárodnej politickej krízy. Takýmto obdobím boli už prvé roky po vzniku Česko-Slovenska, keď tento mladý štát musel urýchlene riešiť sociálne pomery zbedačeného Slovenska. V rámci pozemkovej reformy sa v dvadsiatych rokoch uskutočnila tzv. *poľnohospodárska kolonizácia slovenských, moravských a českých roľníkov*, ktorí sa usádzali na rozparcelovaných veľkostatkoch v úrodných oblastiach južného Slovenska. V rámci tejto kolonizácie

sa presídlilo na zakúpené prídely pôdy približne 9 000 osôb (vyše 1 800 rodín). Hoci kolonizácia sa uskutočnila podľa zákona prijatého česko-slovenským parlamentom, maďarské nacionalisticky orientované politické kruhy považovali túto akciu za *nezákonné osídľovanie „maďarskej zeme" cudzím obyvateľstvom*, ktoré narúša *„maďarský etnický charakter"* južného slovenského pohraničia. Týmto vzniklo prvé napätie medzi Maďarmi a Slovákmi v etnicky zmiešaných oblastiach južného Slovenska. Zahraničím podporované lokálne nedorozumenia sa stupňovali až do roku 1938, keď *na základe mníchovského verdiktu došlo k pričleneniu tohto česko-slovenského územia k Maďarsku.* Prvým činom maďarských fašistov po okupácii južného Slovenska bolo *vydrancovanie* hospodárstiev kolonistov, brutálne *vypovedanie* kolonistov z Maďarska a politické *perzekúcie* tých Nemaďarov, ktorí tam zostali. Majetky kolonistov boli protiprávne zhabané a pridelené etnickým Maďarom, ktorí sa na zabrané územie prisťahovali z potrianonského Maďarska. Okrem zvyšku kolonistov sa na okupovanom území ocitlo aj pôvodné slovenské obyvateľstvo v počte vyše 290 000 osôb, ktorému fašistický režim nepriznal ani základné práva menšiny. Genocída slovenskej etnickej menšiny v Maďarsku počas druhej svetovej vojny negatívne ovplyvnila ďalší vývoj medzietnických *vzťahov na južnom Slovensku.*

Po skončení druhej svetovej vojny došlo k rozsiahlym presunom obyvateľstva, ktoré zasiahli do etnickej štruktúry južného Slovenska. Ihneď po oslobodení tohto územia utiekla do Maďarska značná časť Maďarov, ktorí sa obávali trestu za kolaboráciu s fašistami. Československé úrady súčasne vypovedali tých občanov trianonského Maďarska, ktorí si počas okupácie privlastnili domy a hospodárstva slovenských kolonistov. Slovenským kolonistom a iným vypovedaným československým občanom sa umožnil návrat do ich pôvodných obydlí na južnom Slovensku. Občanom prinúteným počas okupácie hlásiť sa za Maďarov sa umožnilo vrátiť sa k pôvodnej národnosti v rámci tzv. **reslovakizácie**. V rokoch 1946 - 1947 (teda ešte pred nastúpením totalitného systému v ČSR) vláda organizovala tzv. *nábor pracovných síl zo Slovenska do českého pohraničia*, odkiaľ boli vysídlení Nemci. Hoci nábor sa konal na celom území Slovenska, u maďarských obyvateľov na prinavrátenom území *mal tento nábor násilný charakter.*

Ďalšou rozsiahlou presídľovacou akciou bola výmena obyvateľstva, dohodnutá vládami Česko-Slovenska a Maďarska, v rámci

ktorej sa plánovalo presídliť zo Slovenska do Maďarska 200 000 osôb maďarskej národnosti a z Maďarska recipročne presídliť rovnaký počet Slovákov do Česko-Slovenska. Dohodnutá kvóta nebola splnená. V rokoch 1945 - 1949 sa presídlilo z Česko-Slovenska do Maďarska celkove okolo 90 000 osôb (z toho vyše 30 000 mimo rámca dohody)a z Maďarska do Česko-Slovenska vyše 70 000 osôb (z nich okolo 12 000 mimo rámca dohody). Časť týchto presídlencov z Maďarska sa usadila v etnicky zmiešaných lokalitách južného Slovenska, z ktorých boli vysídlení Maďari. *Okrem slovenských repatriantov z Maďarska* sa na južnom Slovensku usadila aj časť *presídlencov z bývalej Juhoslávie, Rumunska, Bulharska* a zo *Zakarpatskej Ukrajiny*.

Rozsiahle presuny obyvateľstva, uskutočnené po zmenách štátnych hraníc roku 1938 a 1945, napáchali na obidvoch stranách krivdy, ktoré prežívajú vo vedomí obyvateľstva (najmä v etnicky zmiešaných oblastiach) až po súčasnosť. Keďže prihlasovanie príslušnosti k určitému etniku v tomto búrlivom období bolo v mnohých prípadoch motivované politickou situáciou, štatistické údaje o národnostnej štruktúre obyvateľov južného Slovenska z tohto obdobia nie sú spoľahlivé. Z hľadiska vývoja etnickej štruktúry na južnom Slovensku možno však spoľahlivo konštatovať, že ani v rokoch fašistickej okupácie *sa nepodarilo dosiahnuť na tomto území maďarskú etnickú homogenitu*. Naďalej zostalo toto územie *spoločnou vlasťou slovenského, maďarského, rómskeho a ostatného obyvateľstva*.

Vývoj v rokoch 1961 - 1991

Po nastolení totalitného systému v Česko-Slovensku (1948) sa postupne ukončili presuny obyvateľstva v tomto štáte. Už od začiatku 50. rokov možno hovoriť o postupnej stabilizácii etnickej štruktúry aj na južnom Slovensku. Prispela k tomu nová vládna politika v Česko-Slovensku, ktorá v zmysle zásad „proletárskeho internacionalizmu" začala podporovať všestranný rozvoj národnostných menšín na Slovensku (najmä Maďarov a Ukrajincov). Vo vzťahu k maďarskej etnickej menšine sa to prejavilo v podpore rozvoja škôl s vyučovacím jazykom maďarským, vo vytváraní podmienok pre rozvoj kultúry (pôsobenie maďarských divadiel, umeleckých súborov, kultúrnych spolkov, vydavateľstiev, ako aj rozhlasu a tlače v maďarskom jazyku), v účasti maďarského obyvateľstva na verejnej správe (volení zástupcovia v parlamente) v

samospráve miest a obcí a v používaní maďarského jazyka v etnicky zmiešaných oblastiach vo všetkých sférach verejného a spoločenského života. Základné práva a slobody etnických menšín boli zakotvené už v Ústavnom zákone z roku 1968. Ďalšie rozšírenie menšinových práv, garantované medzinárodnými zmluvami o ľudských právach a základných slobodách, je obsiahnuté v prvej demokratickej Ústave Slovenskej republiky z roku 1992 (čl. 33 a 34), ktorá zaručuje všestranný rozvoj národnostných menšín v oblasti kultúry, vzdelania, jazykových práv, združovania, participácie na verejnom živote a na riešení všetkých otázok, týkajúcich sa národnostných menšín na Slovensku.

Na postavenie maďarskej etnickej menšiny na Slovensku poukazuje okrem iného aj stále sa zvyšujúci počet jej príslušníkov. Za obdobie od roku 1961 do roku 1991 (keď si každý občan mohol slobodne vybrať svoju etnickú príslušnosť) **stúpol počet príslušníkov maďarskej menšiny na Slovensku** z 518 782 na 566 741 osôb, čiže zaznamenal sa **prírastok** o 47 959 osôb. Na území jedenástich južnoslovenských etnicky zmiešaných okresov zaznamenala maďarská etnická menšina prírastok o 36 717 osôb. Najvyšší rast počtu Maďarov sa zaznamenal práve v okresoch, kde sú najagresívnejšie prejavy maďarského nacionalizmu a kde maďarská strana poukazuje na údajné nebezpečie existenčného ohrozenia maďarskej menšiny (napr. v okrese Komárno sa za posledné tri desaťročia zaznamenal rast počtu obyvateľov maďarskej národnosti o 5 951 osôb, v Dunajskej Strede o 19 239, Galante o 4 668, Nových Zámkoch o 4 019, Trebišove o 4 257 atď.). Rast počtu Maďarov na Slovensku sa však nevykazuje iba za posledné tridsaťročné obdobie vcelku, ale aj za jednotlivé intercenzálne obdobia. Napr. za posledné desaťročie (1980 - 1991) sa počet Maďarov na území Slovenskej republiky zvýšil o 7 251 osôb. Sústavné *zvyšovanie počtu Maďarov na Slovensku svedčí nie o existenčnom ohrození tejto menšiny, ale o žičlivých podmienkach jej rozvoja.*

Z analýzy etnokultúrneho vývoja na južnom Slovensku - najmä za obdobie od roku 1970 po súčasnosť - vyplýva, že *„národnostný problém"* v etnicky zmiešaných oblastiach nespočíva v nedostatočnom poskytovaní práv a slobôd maďarskej menšine; je všeobecne známe, že menšinové práva a slobody Maďarov na Slovensku presahujú európsky štandard. Problém spočíva v jednostrannom preferovaní maďarských menšinových práv na úkor

nemaďarského obyvateľstva žijúceho v etnicky zmiešaných lokalitách spolu s Maďarmi. Zvyšovanie práv jednej skupiny obyvateľstva na úkor iných skupín vždy vedie k nedorozumeniam a konfliktom, ktoré v etnicky zmiešaných lokalitách nadobúdajú etnický charakter. Dlhoročné jednostranné preferovanie Maďarov na južnom Slovensku prebudilo maďarský nacionalizmus, ktorý sa vďaka podpore zo zahraničia začal prejavovať *otvorene protislovensky* najmä po páde totalitného systému v Česko-Slovensku. Nacionalisticky orientovaná politika maďarskej menšiny sa prejavuje predovšetkým v oblasti školstva. Na maďarských základných a stredných školách sa úplne upustilo od bilingvizmu (slovenčina sa vyučuje iba ako jeden z cudzích jazykov), v dôsledku čoho má maďarská mládež problémy komunikovať v slovenskom jazykovom prostredí. Slovenský jazyk - ktorý by sa mal používať popri maďarčine - ustúpil aj z mnohých kostolov a z verejného náboženského života obcí. V mnohých etnicky zmiešaných obciach a mestách Maďari demonštratívne odmietajú komunikovať so Slovákmi v slovenskom jazyku, ba aj v orgánoch ich miestnej samosprávy je rokovacím jazykom iba maďarčina. Netolerantné, až agresívne prejavy niektorých politických predstaviteľov maďarskej etnickej menšiny na Slovensku zatláčajú Slovákov na južnom Slovensku (*na odvekej maďarskej zemi*) do postavenia nerovnoprávnej etnickej skupiny obyvateľstva. V takomto položení zostávajú Slovákom v etnicky zmiešaných lokalitách iba dve možnosti: buďto podľahnúť lokálnym integračným snahám agresívnejších Maďarov a tým sa postupne zrieknuť svojej jazykovej a etnickej identity, alebo sa brániť maďarskému asimilačnému tlaku a tým sa vystavovať nebezpečiu, že budú obvinení z netolerancie voči maďarským spoluobčanom. Podľa výsledkov etnologického výskumu Slováci ako ústupčivejší etnický element volia radšej prvú z možných alternatív, len aby sa vyhli konfliktom s agresívnejšími príslušníkmi maďarskej etnickej menšiny.

Záver etnologických výskumov o väčšej tolerantnosti na strane Slovákov potvrdzujú aj štatistické údaje o vývoji etnickej štruktúry v jednotlivých južnoslovenských okresoch, a to z hľadiska pohybu percentuálneho podielu Maďarov a Slovákov na celkovom počte obyvateľov okresu. Napr. v okrese Dunajská Streda sa percentuálny podiel Maďarov na celkovom počte obyvateľov okresu za roky 1961 - 1991 zvýšil z 86,7 na 87,2 %, zatiaľ čo podiel Slovákov klesol na to isté obdobie z 12,2 na 11,3 %. Podobne v okrese

Komárno percentuálny podiel Maďarov sa zvýšil zo 69,4 na 72,3 %, podiel Slovákov sa znížil z 29,6 na 25,8 %, v okrese Trebišov podiel Maďarov stúpol z 38,8 na 39,3 %, podiel Slovákov klesol zo 60,6 na 57,1 %, v okrese Košice-vidiek podiel Maďarov sa zvýšil zo 14,5 na 16,4 %, percentuálny podiel Slovákov na celkovom počte obyvateľov okresu klesol z 84,9 na 77,2 %. Tieto údaje potvrdzujú, že percentuálny podiel Maďarov na celkovom počte obyvateľstva jednotlivých etnicky zmiešaných okresov sa zvyšuje na úkor tam žijúcich Slovákov, ktorí pod tlakom agresívnejšieho maďarského etnika *podliehajú doma vo vlasti nedobrovoľnej asimilácii*. Takýto pre Slovákov nežičlivý etnodemografický vývoj na južnom Slovensku bol do roku 1992 možný iba preto, že československé vládne orgány - a to tak v období totalitného politického systému, ako i po jeho páde - sa ľahostajne stavali k nebezpečným prejavom narastajúceho maďarského nacionalizmu, ktorý ohrozuje etnickú identitu Slovákov na južnom Slovensku a v konečných dôsledkoch aj územnú integritu Slovenskej republiky. Úlohou slovenských štátnych orgánov bude nájsť takú mieru v uchovávaní etnickej identity Maďarov na Slovensku, *aby zabezpečovaním ochrany ich menšinových práv v etnicky zmiešaných oblastiach nedochádzalo k potláčaniu základných občianskych práv tam žijúceho slovenského obyvateľstva*, ktoré podlieha nedobrovoľnej asimilácii.

Namiesto záveru o vývoji etnickej štruktúry na južnom slovenskom pohraničí so zvláštnym zreteľom na maďarskú etnickú menšinu možno uviesť tieto súhrnné porovnávacie údaje: Po vzniku Česko-Slovenska roku 1918 sa počet príslušníkov maďarskej menšiny na Slovensku odhadoval na pol milióna. Roku 1950 - po ukončení veľkých povojnových presunov obyvateľstva - sa prihlásilo k maďarskej národnosti na Slovensku vyše 350 000 osôb. Podľa výsledkov sčítania ľudu roku 1991 počet príslušníkov maďarskej národnosti na Slovensku dosiahol stav 566 741 obyvateľov; čiže od druhej svetovej vojny sa počet Maďarov na Slovensku zvýšil približne o 200 000 osôb. Naproti tomu po roku 1918 sa na území trianonského Maďarska ocitlo približne pol milióna Slovákov. Podľa informácií maďarskej tlače z roku 1992 v súčasnosti sa hlási k slovenskej menšine v Maďarsku 8 000 - 10 000 osôb... Tieto údaje o počte príslušníkov maďarskej menšiny na Slovensku a slovenskej menšiny v Maďarsku za posledných 75 rokov potvrdzujú, v ktorom

z týchto dvoch susedných štátov majú národnostné menšiny podmienky svojho všestranného rozvoja a kde v dôsledku národnostného útlaku spejú k svojmu zániku.

Ivor Ripka

Amerikanizácia nárečových prejavov potomkov slovenských vysťahovalcov v USA

JÚĽŠ SAV, Bratislava

1. Slovenské miestne nárečia (teritoriálne dialekty) ako jedna z existenčných foriem národného jazyka sa v súčasnosti vzájomne ovplyvňujú a pri komunikácii funkčne využívajú v zásade iba na pôvodnom (historickom) jazykovom území. Všetky ostatné teritóriá (súvislé enklávy či menšie nekompaktné komunity) v zahraničí, v ktorých obyvatelia slovenského pôvodu v istých komunikačných situáciách používajú slovenské nárečia, sú od historického jazykového územia (nerovnako) vzdialené a izolované. Jazykové prejavy týchto zahraničných Slovákov v rozličnom stupni ovplyvňuje domáci väčšinový jazyk a kultúrno-spoločenské ustrojenie okolitého prostredia. Dialektologické výskumy jazykových diaspór, metodicky korešpondujúce so sociolingvisticky zameraným štúdiom bežného hovoreného jazyka, prispievajú k poznaniu mnohoaspektovej problematiky jazykových kontaktov a interferencií slovenčiny, zisťujú súčasný stav a komunikačnú kompetenciu minoritného jazyka, prognózujú jeho vývin. Výskumné aktivity v tejto oblasti patria medzi nezastupiteľné úlohy slovenskej jazykovedy.

1.1. Výskum nárečových prejavov zahraničných Slovákov (potomkov slovenských vysťahovalcov z rozličných období) je predmetom cieľavedomých bádaní najmä v období po 2. svetovej vojne. Vyšli viaceré monografie o nárečí historických slovenských enkláv v Maďarsku a v býv. Juhoslávii (vo Vojvodine), jestvujú parciálne opisy situácie v Bulharsku, Poľsku, Rumunsku a na Zakarpatskej Ukrajine. Nevyskúmané však zostávajú jazykové (nárečové) prejavy obyvateľov slovenského pôvodu v západnej Európe (vo Francúzsku, v Belgicku: istú výnimku tvoria slovenské nárečia v Rakúsku) a najmä v zámorí (v Severnej Amerike v Kanade a v USA, v Južnej Amerike v Argentíne, v Austrálii). Je evidentné, že počet nositeľov (aktívnych používateľov) slovenských nárečí v zahraničí (najmä v komunitách žijúcich v neslovanskom prostredí)

klesá (komunikačné uplatnenie tohto útvaru je výrazne späté so staršími príslušníkmi slovenskej populácie), no ich počet ešte stále nie je - a to ani v Spojených štátoch - zanedbateľný. Tieto skutočnosti sa potvrdili pri výskumoch nárečových prejavov amerických Slovákov v r. 1989 a 1991, ktoré sa realizovali v rámci dohody medzi ČSAV a IREX-om (International Research and Exchanges Board). Objektom výskumu boli spontánne nárečové prejavy príslušníkov druhej generácie amerických Slovákov, priamych (už v USA narodených) potomkov vysťahovalcov (tzv. *chlebových emigrantov*) zo zač. 20. stor., ktorí odišli z domoviny (najmä z východoslovenských oblastí) a usadili sa v prostredí s prevahou inoetnického obyvateľstva.

1.2. Pri terénnych výskumoch v severovýchodných štátoch USA (najmä v Pensylvánii, ktorá vždy mala dominujúce postavenie z aspektu sústreďovania sa slovenských vysťahovalcov) sa získal rozsiahly materiál (magnetofónové záznamy súvislých výpovedí o témach, evokujúcich spomienky na detstvo a mladosť, prežité ešte v prostredí krajanov, hovoriacich svojimi rodnými nárečiami), ktorý sa postupne spracúva. Zistené poznatky prezentovali realizátori spoločného výskumného projektu (americkú stranu reprezentovala Louise B. Hammerová zo slavistického oddelenia Indiana University v Bloomingtone) v niekoľkých parciálnych štúdiách (prvým bol text, prednesený na 26. ročníku Letného seminára slovenského jazyka a kultúry; porov. Ripka, 1990). Komplexný a sústavný opis výsledkov analýz získaného materiálu a skúmania problematiky bude publikovaný v monografii.

2. Slovenskí vysťahovalci (v sledovaných rokoch vrcholiacej migračnej vlny zač. 20. stor. to boli najmä muži v najproduktívnejšom veku; 80 % ich predstavovalo vekovú skupinu 15 - 40 ročných) prichádzali do búrlivo sa rozvíjajúcej priemyselnej krajiny z prostredia s nízkou životnou a sociálnou úrovňou (medzi samotnými vysťahovalcami bývalo priemerne 25 % negramotných) s rozdielnymi cieľmi a predstavami. Ženatí muži, ktorí zanechali doma rodinu, chceli v amerických priemyselných podnikoch rýchlo zarobiť a vrátiť sa domov; kompletné rodiny vysťahovalcov, ktoré získali pôdu na vidieku, sa do vlasti vracali výnimočne.

2.1. Väčší počet vysťahovalcov osadených na jednom mieste (v priemyselných či baníckych centrách alebo v novozakladaných *plejzoch* na vidieku) vytváral predpoklady na ich organizovanie v slovenských národných spolkoch, umožňoval otvárať školy a zria-

ďovať kultúrne ustanovizne, vydávať noviny a časopisy v materinskom jazyku či nárečí (najmä v šarištine). Slovenskí vysťahovalci mali v USA na zač. 20. stor. značný priestor na realizáciu svojich národnouvedomovacích potrieb. V spolkoch sa hovorilo po slovensky, slovenské boli cirkevné obrady, usporadúvali sa tradičné slovenské svadby, zábavy a pod. Prisťahovalecké komunity vytvárali dobrú základňu na široké komunikačné uplatnenie slovenčiny (jej územných nárečí) a jej generačné odovzdávanie. Slovenskí vysťahovalci po príchode do novej vlasti angličtinu prirodzene neovládali, svoje deti (t.j. tú generáciu dnes 75 - 85-ročných amerických Slovákov, ktorých prejavy boli predmetom výskumu) vychovávali v nárečí.

2.2. Nárečie sa nikto neučí zámerne; osvojuje sa mimovoľne takmer nevedome. Nárečová sústava vzniká i zaniká v generáciách, nie jednorazovo. V USA narodené a v nárečí rodičov vychované deti začínali mať isté problémy vtedy, keď začali chodiť do anglických škôl. Viaceré z týchto detí - ako to dokumentuje ich rozprávanie - sa usilovali riešiť svoje ťažkosti aj tak, že doma odmietali hovoriť s rodičmi po slovensky. Dialógy mali často dvojjazyčnú podobu: na slovenské otázky rodičov odpovedali deti po anglicky (rodičia sa postupne tiež stávali bilingvistami) a naopak. V ďalšej generácii sa potom komunikovalo prevažne po anglicky. Rodičia hovorili po slovensky (nárečím) vtedy, ak chceli pred deťmi utajiť isté informácie.

3. Doterajšie analýzy zozbieraného materiálu dokazujú, že nárečové prejavy druhej generácie amerických Slovákov nie sú homogénne. Zistené fakty potvrdzujú platnosť tézy, podľa ktorej jazykový prejav jednotlivca nepriamo vyjadruje jeho postavenie v spoločnosti, dokumentuje väzby rozprávača na rozličné sociálne skupiny, vyjadruje vzťah k partnerom rozhovoru a pod. Jazykové prejavy tejto najstaršej časti slovenskej populácie žijúcej v Spojených štátoch sú konkrétnymi realizáciami ich idiolektov, ktoré sú tým zložitejšie a bohatšie, čím sú ich sociálne väzby rozvinutejšie. Sú formované predovšetkým komunikatívnymi spoločenstvami, ktorými rozprávač v svojom živote prechádzal, a to najmä sociálnou skupinou rodiny a rozličnými profesijnými a záujmovými skupinami, ovplyvňujúcimi ekonomické postavenie človeka.

3.1. Slovenské nárečia, používané dodnes v istých komunikačných situáciách najstaršou generáciou amerických Slovákov, sú z rozličných jazykových i mimojazykových príčin v USA v **postave-**

ní **zanikajúceho izolovaného jazyka**. Ich postupnú asimiláciu (amerikanizáciu), ktorá však neznamená totálnu deetnizáciu či akulturáciu ich nositeľov, nemožno zastaviť, pretože slovenské nárečia majú v súčasnosti v USA minimálne komunikačné uplatnenie. Ovládanie americkej angličtiny umožňovalo spoločenský a ekonomický vzostup; postupne sa amerikanizovali aj v istom zmysle izolované slovenské komunity na vidieku. Slovenské nárečia sa zo základného dorozumievacieho prostriedku postupne menili na **sekundárny kód**, ktorý sa používa len príležitostne, a to primárne **nie na komunikáciu**, ale na **manifestovanie etnickej príslušnosti** (porov. Kučera, 1990, s. 43). V slovenských nárečiach realizované výpovede amerických Slovákov charakterizuje prítomnosť amerických jazykových prvkov (amerikanizmov) vo všetkých rovinách.

4. Amerikanizáciu slovenských nárečí možno charakterizovať ako tendenciu k vyrovnávaniu medzi stavom v americkej (nárečovej) slovenčine a v americkej angličtine, a to v prospech stavu v súčasných komunikačných aktoch všestranne dominujúcej americkej angličtiny (porov. Kučera, 1990, s. 108). Pri tomto procese možno rozlíšiť dva základné druhy jazykových zmien, a to:

a) slovenské jazykové prvky a javy, ktoré neexistujú v angličtine, postupne ustupujú a zanikajú, ich zachovávanie (obrana, *maintenencia*) je stále ťažšia a komplikovanejšia;

b) do slovenských (nárečových) prejavov prenikajú tie anglické prvky a javy, ktoré slovenčina nepozná.

4.1. V literatúre venovanej skúmaniu jazykových kontaktov a interferencií sa pracuje aj s termínom **atrofia**, ktorým sa označujú rozličné zmeny súvisiace s **uvoľnenosťou normy** minoritného (izolovaného) jazyka. Tieto prípady možno interpretovať aj ako výsledky pôsobenia medzijazykovej analógie v jazykovom repertoári bilingvistov. Hranicu medzi tzv. *atrofickými zmenami* a amerikanizáciou jazykových prejavov nemožno pri analýze konkrétnych prípadov určiť vždy absolútne presne; vplyv uvoľnenosti či otvorenosti normy izolovaného jazyka a tlak americkej angličtiny pôsobia často spoločne a zhodne.

5. Čiastočný (východiskový) opis javov, charakterizujúcich nárečové prejavy amerických Slovákov (najmä hláskoslovných a tvaroslovných amerikanizmov) bol publikovaný v časopise Sloven-

ská reč (Ripka, 1992a). Na základe poznatkov získaných pri pokračujúcich rozboroch prepísaných záznamov výpovedí informátorov ho možno doplniť o tieto javy:

a) Aj úplne spôsobilí (plne kompetentní) rozprávači **strácajú schopnosť určiť správny gramatický rod podstatných mien** (v angličtine je iba prirodzený rod). Svedčia o tom napr. doklady: *Na Vianocu už bolo kura dicki; pošlí nazat, prišlí na lodze* (loď); *na polu* (pole) *išli; mlieko od koza mali; možno míl* (míľa, jednotka dĺžkovej miery) *bi bulo* a pod.

b) V prejavoch badať americkou angličtinou ovplyvňovanú **tendenciu vždy vyjadrovať podmet vety** (i keď je zrejmý z tvaru prísudkového slovesa): *Ja pametám, že prišli ženi z druhej deďini; ja neviem, či to slovo vravím správne; ale ona bula velmi hodna žena, tag ona mohla to zodvihnúť* a pod.

c) **Rozkolísaná je aj kategória slovesného vidu**, ktorá nemá priamu paralelu v angličtine: *Sto rokov spolku, to buďeme osláviť.* Zámena dokonavého slovesa zodpovedajúcim nedokonavým slovesom je motivovaná tendenciou vyjadrovať budúcnosť zloženým futúrom: *Ňebudze isc na bas* (nepocestuje autobusom).

d) Anglické slovo *married* označuje *ženatého* (muža) i *vydatú* (ženu); navyše má aj význam *‚manželský'*. Tento fakt sa odráža vo vyjadreniach: *Mi viazala babušku, že som teda ženata; keď matka ešťe ňe ženatí bola* (angl. when she was still unmarried).

e) Zreteľný anglický vplyv nesú (kalkované) vyjadrenia typu: *Zmo išli videč na mojo ocova familija* (angl. see vo význame ‚navštíviť'); *koj prišlo divadlo, tag zmo išli videč* (k posunutej sémantike pribudol i problém slovesného vidu); *mi bulo dos tvrdo isť do školi* (angl. hard for me); *ja už nepametám, ja musím si pomisleč* (angl. I have to think); *todi každí lem pešo išiel, a zobralo celí den aj* (angl. it took the whole day); *sme pošlí na ľetidlo, ta nam vzalo ľem daz osom hodzini* (ten istý model) a pod. Anglická syntax ovplyvnila aj túto vetu: *Slifki aj čerešne, čo zme išli na farmu ih dostať* (angl. we went to a farm to get them).

f) Postupné prenikanie (**používanie**) **len jedného záporu** dokumentuje napr. tento doklad: *Dám vám pušku, abi ňič sa vám stalo* (angl. so that nothing would happen to them).

g) Do oblasti tvorenia slov možno zaradiť špecifické prípady typu *prasaňina* (vo význame ‚bravčové mäso'); *to mi velmi pomoclo* (namiesto pomohlo) a pod.

6. Pre nárečové prejavy amerických Slovákov sú typické najmä **anglické lexikálne prevzatia** (porov. Ripka, 1992b). Ich správna interpretácia vyžaduje znalosť podoby kontaktujúcich sa jazykov (nárečí) v príslušnom období. Treba dokázať, že prevzatý jav - a tieto konštatovania sa netýkajú iba lexikálnych či sémantických prevzatí - najprv samostatne jestvoval (fungoval) v jazyku A ako prameni interferencie a iba potom, keď jazyk A vstúpil do kontaktu s jazykom B, sa objavil aj v tomto jazyku. Okrem toho treba dokázať, že príslušný preberaný jav (element) nemohol vzniknúť v preberajúcom jazyku pri jeho vlastnom vývine. Výskum lexikálnych prevzatí z angličtiny teda predpokladá

a) existenciu skúmanej preberanej lexémy v tej forme americkej angličtiny, s ktorou sa kontaktovali slovenskí vysťahovalci;

b) absenciu tejto lexémy (a spravidla aj príslušného denotátu) v slovenských nárečiach (v slovenskej hmotnej či duchovnej kultúre);

c) nemožnosť vzniku (vývinu) tejto lexémy zo slovanského základu (porov. Haugen, 1972, s. 345).

6.1. Amerikanizmy sa do prejavov nositeľov slovenských nárečí dostávali postupne. Pôvodní monolingvisti si najskôr osvojili lexikálne amerikanizmy; ich preberanie určovali základné vyjadrovacie potreby. Niekedy bolo treba pomenovať aj (v pôvodnej vlasti) neznámu reáliu, a preto sa pri preberaní nových lexém uplatnil aj pocit (vedomie) tzv. **lexikálneho deficitu** (lexical gap; porov. Weinreich, 1972, s. 43), ktorý patril k základným podmienkam lexikálnej interferencie. V neskorších štádiách si americkí Slováci osvojili aj také lexikálne amerikanizmy, ktoré konkurovali príslušným slovenským nárečovým lexémam. Tieto anglické (americké) ekvivalenty slovenských slov sa postupne stávali čoraz frekventovanejšie, a to aj napriek tomu, že ich používanie nebolo motivované vyjadrovacími potrebami.

6.2. Väčšina podstatných mien preberaných z angličtiny sa do slovenského morfologického systému zaraďuje bez výraznejších zmien (bez pripojenia slovenskej prípony). Podst. mená zakončené na spoluhlásku sa chápu ako maskulína (ku konkrétnemu typu sa potom zaraďujú podľa životnosti a zvukových vlastností koncových spoluhlások), na -a ako feminína, zriedkavé podst. mená zakončené na -o ako neutrá. Ako lexikálne prevzatia sa do príslušných paradigiem zaraďujú napr. tieto podst. mená:

bojs (angl. podobu boys, fungujúcu ako plurálovú, reinterpretovali Slováci ako singulárovú, a preto následne tvorili aj nové tvary s príponou -i) - chlapec; syn: *A potim zme mali sedzom sestri a dva bojsi; Ňescel ňidž mac zoz dzecami, zoz bojsami; border, burder* (angl. boarder) - stravník, podnájomník (obyčajne slobodný muž, bývajúci a stravujúci sa u ženy svojho príbuzného, známeho, príp. krajana): *Moj ocec i jeden border zostal s nami; Moja madz mala burderoch, takih mladich paropkoch; Aňi to mňe do hlavi ňezmesci, že moja baba mali štiriciad burderoch;*

grinor (angl. greenhorn) - zelenáč, niekto neskúsený (obyč. nový prisťahovalec do staršej kolónie Slovákov v USA): *Jake to buli figľare tote grinore!; A prišli dva dziefki zos kraju, to buli grinorki;*

haus (angl. house) - dom: *Ket prišol farar haus posvecic, to museli obruse bic; Sobota, jag už šez hodzin, uš každi sedzel pod hauzom na lavečke;*

kara (angl. car) - auto: *Oňi mali taku staru karu, maľučka kara ľem bula pre dvojo;*

karpet (angl. carpet) - koberec: *Pader Murgaš hudobno žili, ľem mali jeden taki maľučki karpet;*

kerič (angl. carriage) - koč: *Rodzina išla na keriču, a koňe cahali ten kerič, i tota bralta tam bula;*

Krizma (angl. Christmas) - Vianoce: *Na Veľku nodz abo Krizmu, ta už me mali papcun;*

lakopa (z angl. lock up = zamknúť, zatvoriť) - žalár: *A polismaňi tam beru mojeho oca do lakopi;*

majna (angl. mine) - baňa: *Ale co bulo plane zos našimi ľudzmi, že tu prišli a vzali slovo angľicke, hvareli majna;*

nurska (angl. nurse) - ošetrovateľka, zdravotná sestra: *Mame štiri doktoroch fameľiji a mame dva nurski;*

peda (z angl. to pay; paid; pay day) - plat, mzda; deň výplaty: *Ta keď zme dostali i dvacec toľari na pedu, abo tricec toľari na pedu, to bulo veľo peňeži;*

plejs, plejzi (angl. place) - dom, usadlosť (gazdovstvo, ktoré založila skupina nových prisťahovalcov): *Jag už zme prišli tu z mojim starim, už mi prišli tu na plejzi;*

pork (angl. pork) - bravčovina: *Pork bul f pecu upečeni, ňebula kuriba, ale bul veľiki pork;*

reľa (angl. rail) - koľajnica: *To ňebula reľa, bo reľa je po angľicki, ňe? To šina, ňe?*

snaf (angl. snuff) - *šnupavý tabak: Šicko to (odpadky z výroby cigár) vzaľi, pomľeľi, ta bul snaf;*

tomejtos (angl. tomato; plur. podoba tomatoes sa chápala ako sing.): *Fše maľi zahratku každi, oňi nasadziľi tomejtosi;*

stebelna (angl. stable) - stajňa: *Len co sme seno navozili do stebelni a potom v noci nam to už spálilo;*

štrickara (angl. streetcar) - električka: *Jag už zme prišľi ku štrickare, ta tote chlopi se vracilľ;*

viniget (angl. vinegar) - ocot: *Ja kladzem kuz viniget, žebi kuz bulo kvasne;*

6.3. Prevzaté anglické slovesá sa pomocou kmeňotvorných prípon najčastejšie priraďujú k typu kupovať. Tieto hybridné zloženiny (z anglického základu a slovenskej prípony -ovať/ -ovac) sú spravidla obojvidové: dokonavosť alebo nedokonavosť je niekedy podmieňovaná ich vecným významom (alebo určená predponami). Tvorenie takýchto slovies je v zásade neobmedzené, lebo skoro každé anglické sloveso sa dá takýmto spôsobom poslovenčiť. V skúmaných výpovediach sú najfrekventovanejšie tieto:

anderstenovac (angl. to understand): Ona (t.j. dcéra) *kuz anderstenuje, ale ňezna rečovac;*

čendžovac (angl. to change) - meniť, vymieňať: *Ja misľim, to potim tak se čendžovalo tote kňižki slovenske, co buľi s kraju;*

juzovac (angl. to use) - používať: *Našo ľudze najvecej hosnovalľ šmalec, no teraz ľudze ňejuzuju to;*

katovac (angl. to cut) - rezať, krájať: *Mama položiľi muku, vajca, pomiksovaľi a potim nidovaľi, rolovaľi a katovaľi;*

kenovac (angl. to can) - konzervovať: *Mi maľi svoj dom, zahradu, kravu. Mama kenovaľi šicko, hľeb robiľi, šicko;*

lajkovac, lejkovac (angl. to like) - mať rád, páčiť sa: *On me aj kuz lajkoval, ten grinor; Oňi barz lejkovaľi, ľubiľi kvitki;*

mufovac (angl. to move) - hýbať sa; sťahovať sa: *Mi se tu do Vilgzber mufovaľi uš f štiracec sidzmim roku;*

tičovac (angl. to teach) - učiť, vyučovať: *Mi tote maľučke (t.j. vnúčatá) tičujeme dacom, ale to už ňebudze;*

vačovac (angl. watch) - dávať pozor, strážiť, bdieť: *Moj mali brat, mu bulo šez mesace, bul doma, ta ja musela vačovac teho maleho bojsika.*

7. Značná nekoncentrovanosť slovenského osídlenia v USA, súvisiaca s rozpadom pôvodných vysťahovaleckých komunít, ekonomická závislosť od anglicky hovoriaceho okolia i ďalšie

kultúrno-spoločenské faktory podmieňujú a urýchľujú úbytok znalostí rodného jazyka (nárečia), získaných v ranom detstve. Systém sa postupne uvoľňuje, narušené je vedomie normy, hovoriaci ťažšie začleňujú svoje slovenské vyjadrovacie prostriedky do systému. Komunikačná funkcia a kompetencia slovenských nárečí je nízka, prognóza vývinu nepriaznivá. *Amerikanizácia života spôsobuje i amerikanizáciu jazyka*. Záchranný výskum reliktných jazykových prejavov najstaršej generácie amerických Slovákov je preto aktuálny a neodkladný.

Literatúra

Hammer, Louise B.:Incomplete Language Acquisition and Language Shift: The Slovak Language in America. Slavica Slovaca, 27, 1992, s. 113 - 122.

Haugen, E.: Process zaimstvovanija. - In.: Novoje v lingvistike.

6. Red. V. J. Rozencvejg. Moskva, Progess 1972, s. 344 - 382.

Kučera, K.: Český jazyk v USA. Praha, Univerzita Karlova 1990. 244 s.

Ripka, U.: Jazykové prejavy Slovákov v Spojených štátoch. - In.: Studia Academica Slovaca. 19. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1990, s. 280 - 303.

Ripka, I.: Príspevok k štúdiu nárečových prejavov amerických Slovákov. Slovenská reč, 57, 1992a, s. 207 - 213.

Ripka, I.: Lexikálne prevzatia v nárečových prejavoch amerických Slovákov. Slovenská reč, 57, 1992, s. 346 - 351.

Weinreich, W.: Odnojazyčije i mnogojazyčije. - In.: Novoje v lingvistike. 6. Red. V. J. Rozencvejg. Moskva, Progress 1972, s. 25 - 60.

Ján Sabol

Komunikatívnosť a kognitívnosť v jazyku štúrovskej generácie

FF UPJŠ, Prešov

1. V roku 1993 si pripomíname 150. výročie uzákonenia spisovnej slovenčiny jedným z najobetavejších pracovníkov *„na roli národa dedičnej"* Ľudovítom Štúrom a jeho najbližšími súpútnikmi. Pripamätanie si tejto kodifikácie je vhodnou príležitosťou na skúmanie prvých krokov, „detského veku" aj dospievania, vývinovej „priamočiarosti", ale i dejinných peripetií novodobej slovenčiny, konštituovania a rozvoja jej štylistických a žánrových dispozícií, zjemňovania, spresňovania a zintenzívňovania jej funkcií.

Dejiny slovenského jazyka - rovnako ako literatúry - majú aj svoj zdvih, svoje kulminačné body a ohniská. K jedným z nich patrí aj Levoča - významný priestor slovenskej národnej a kultúrnej histórie. Jej literárny život dostáva oživujúci impulz najmä r. 1844 príchodom trinástich bratislavských exodistov, ktorí takto protestovali proti odvolaniu Ľudovíta Štúra z katedry. Boli to všestranne nadaní, romanticky ladení básnici, organizátori, literárni kritici, prozaici, národní buditelia a nadšenci Janko Francisci-Rimavský, Pavol Dobšinský, Ján Botto, Ľudovít Kubáni, Mikuláš Dohnány, Mikuláš Štefan Ferienčík a ďalší. Osobitnú kapitolu v ich činnosti tvorí vydávanie rukopisných zábavníkov *Život, Holubica* a *Považie* v rokoch 1846 až 1848. Tento triptych levočských časopisov, ktoré sa tvorili len pár rokov po štúrovskej kodifikácii spisovnej slovenčiny (r. 1843), vydáva úprimné svedectvo o začiatkoch mladého jazyka, ako sa on stvárňoval, cibril a cúdil v jazykovom povedomí nastupujúcej generácie a pripravoval sa na nebývalé funkcie vo všetkých oblastiach spoločenského života.

2. Vo svojich poznámkach o priemete dvoch základných jazykových funkcií - komunikatívnej a kognitívnej - v jazyku štúrovskej generácie, teda pri a po výmene kódu, ktorý nateraz natrvalo (pravdaže, ako „vyznenie" permanentnej vývinovej dynamiky, stimulujúcej jeho funkcie) sa v slovenskom národe používa ako jeho základný, najvýsostnejší znak, sa pokúsime predovšetkým o načrtnutie paralely literatúra (či širšie umenie) a jazyk (predovšet-

kým jazyk literatúry). Vzhľadom na uvedené funkcie jazyka si pripomeňme aspoň fakt, že aspekt vzťahu expedienta a percipienta, premietajúceho sa v jazykových prvkoch, je komunikatívnym aspektom a aspekt vzťahu jazyka a sveta, „vyjadrenia", „zobrazenia" mimojazykovej skutočnosti nazývame poznávacím, kognitívnym aspektom jazykovej funkcie. Vzťah týchto funkcií nie je „prísne" kontradiktórny ani disjunktný: jedna je v druhej a funguje cez ňu. Hierarchia ich vzťahu - ako sa zdá - závisí od polohy konkrétneho štylistického zaradenia prejavu, teda aj do žánru, „pohľadu", „postoja", interpretácie: sú texty, v ktorých je v popredí kognitívnosť a komunikatívnosť je pritlmená, „vyčkávajúca" a naopak. Rozdiel je vlastne v „registri", ktorý „tieňuje" jazykové vyjadrenie; ten istý jazykový prostriedok je v určitej situácii viac poznávaním, v inej viac komunikačným „echom" zobrazenia skutočnosti.

Reč *„poznávania"* a reč *„komunikovania"* môžeme charakterizovať aj ako **opozíciu** *„tvorivosti"* a *„reprodukcie"*. Kognitívny aspekt jazykovej funkcie viac prerastá do gnómického a metajazykového vyjadrenia (najmä vo vedeckom jazyku), komunikácia je viac aktuálnou. „Tvorivý" pohľad na mimojazykovú skutočnosť je informačne a sémanticky nasýtenejší, plnší, náročnejší; „reprodukčný", komunikačný rozmer jazykovej funkcie zasa charakterizuje vysoký stupeň prediktability spôsobený značnou redundanciou v komunikačnom kanáli reči.

Opozíciu kognitívnosti a komunikatívnosti, či - prepojene - gnómickosti a aktuálnosti možno nasmerovať až na základné filozofické kategórie: na reláciu virtuálnosti („synchronickosti") a aktuálnosti („historickosti") jazykového znaku, nesúcu v sebe odliatok dialektického vzťahu všeobecného a jednotlivého. Uvedený protiklad možno „voľnejšie" interpretovať aj ako dvojrozmernosť, bipolárnosť, dvojsmernosť, dvojstrannosť, dvojvrstvovosť textu; súhra a protihra uvedeného protikladu garantuje ďalej kontrast a napätie, kontrapunkt a akord, jednotu v diferencovaní či diferencovanú jednotu. Ak by sme vychádzali z plochy umeleckého štýlu - tu je ono spätie (i protipohyb) najviditeľnejšie - možno odhaliť napríklad súčinnosť tradície, zákona, pravidelnosti, usporiadanosti, nemennosti, predvídateľnosti, roľníckeho archetypu ako predobrazu epiky (oblasť „gnómického") a na druhej strane zmeny, variácie, arytmie, inovácie, improvizácie, neopakovateľnosti, pastierskeho archetypu ako predobrazu lyriky (oblasť „aktuálneho"). Až tak ďaleko nás

môžu viesť sugescie vychádzajúce z dotyku a prieniku kognitívneho a komunikatívneho či gnómického a aktuálneho v štruktúre textu (pozri Sabol, 1991).

Je teda celkom zrejmé, že možnosti dynamiky vzťahu oboch jazykových funkcií - premietnuté do vzniku, pohybu, dynamiky a inovácie štýlu a žánru - sa dotýkajú prapodstaty fungovania jazykových prostriedkov. Táto otázka je takto jedna zo základných pri uvažovaní o ‚výhodách' výmeny jazykového kódu - v našom prípade ide o štúrovskú kodifikáciu spisovnej slovenčiny na pozadí predchádzajúcej bernolákovčiny. Ďalej nemenej závažnou otázkou je aj fakt, v akom časovom rozpätí a v akom tempe môže mladý jazyk zvládnuť svoje základné, ale aj od nich odvodené ostatné funkcie - všetko v premietnutí do rozvoja jednotlivých štýlov a ich žánrov.

Ale vráťme sa teraz k naznačenej problematike paralely literatúra (alebo širšie umenie, estetické ‚ovzdušie') a jazyk (predovšetkým jazyk literatúry).

Uvedenú opozíciu virtuálnosti (synchronickosti, gnómickosti) opierajúcej sa o všeobecné a aktuálnosti (historickosti) vychádzajúcej z jednotlivého možno - podľa nás - využiť aj v širších jazykovo-štylistických, ba až estetických sugesciách umeleckého štýlu. Na základe gnómickej a aktuálnej sémantickej zóny jazyka a štýlu umeleckého textu (pravda, s plným vedomím dialektiky oboch zón), ohlášajúcej kognitívny a komunikatívny rozmer jazykovej funkcie, možno, ako sa nazdávame, schematicky (a teda aj zjednodušene) charakterizovať i spätie literárnych smerov, metód, napr. klasicizmu, romantizmu a realizmu: v klasicizme sa príznakovo uplatňuje ‚gnómickosť' jazyka i ‚gnómickosť' obrazu, v romantizme ‚gnómickosť' obrazu a ‚aktualizácia' jazyka a v realizme ‚aktualizácia' obrazu a ‚aktualizácia' jazyka (podrobnejšie Sabol, 1983). Pravda, uvedené konštatovanie je len hrubým náčrtom danej problematiky naznačujúcim skôr tendencie než hlbšie zákonitosti.

Ako vyznieva vzťah bernolákovskej a štúrovskej slovenčiny v priezore širších, umelecko-estetických súvislostí príslušných umeleckých smerov?

Viaceré závažné rozdiely medzi kultúrnou západnou slovenčinou bernolákovského typu a štúrovskou kultúrnou strednou slovenčinou - prirodzene, na pozadí rozdielnych filozoficko-estetických koncepcií klasicizmu a romantizmu - nevyhnutne nechali svoje odtlačky aj v umeleckej literatúre, ako o tom výrazne svedčí

napr. radikálna výmena veršového systému, ale aj v ostatných štýloch spisovného jazyka, ktorý vznikal v „kľúčovom období" slovenských dejín (Pauliny, 1966, s. 101).

Práve klasicistický a romantický verš - na podloží príslušných fonicko-rytmických východísk bernolákovskej a štúrovskej slovenčiny - môže byť vhodným príkladom na hierarchické rozloženie gnómického a aktuálneho v štruktúre jazyka. Monumentalizácia obrazu a výrazu (aj) v slovenskom klasicizme (okrem iného) si vynútila časomernú prozodickú sústavu, ktorá však v slovenskej poézii nemala dlhé trvanie: vzpieral sa jej zvukový systém slovenčiny, v ktorej je prirodzených dĺžok málo (hoci v bernolákovčine viac ako v štúrovskej slovenčine obmedzujúcej výskyt dlhých slabík tzv. rytmickým zákonom) a polohová dĺžka sa v jazykovom vedomí nepociťuje, je teda umelá „poetologická". Filozoficko-estetický princíp ľudovosti v romantizme vracia rytmus verša do jeho východiskových sylabicko-intonačných a eufonických prameňov ľudovej piesne. *Bernolákovská slovenčina a literatúra klasicizmu dostala* takto azda *silnejší impulz od pólu kognitívnosti* a *štúrovská slovenčina i romantická literatúra od pólu komunikatívnosti*, operatívnosti, aktualizácie.

Jedným zo žánrov, ktoré ovplyvnili vývin mladej romantickej poézie, ale aj slovenského jazyka, bola teda ľudová pieseň; jej melódia, symbol, rytmus, takt, slovo. A treba dodať, že spievajúce a spievané slovo. Tento útvar nemohli obísť ani autori levočských rukopisných zábavníkov, ako to potvrdzuje aj báseň P. Dobšinského s preukazným názvom Pjeseň (Považja, 1847, č. 5, s. 39):

Ďeďiňečka moja
V tej peknej dolinke,
Kďe som v pokoji žiu
Pri ťichej rodĺnke -
Kďe jak jaro s krásou
Letá uplinuli -
Kďe lahučko zhasou
Každí ďen minulí -
Kďe ma drahí oťec
V loňe kolisavau -
Kďe som s bratom, sestrou
Milo sa ihrávau -
Kďe ma maťi dobrá
Verňe pestovala -

Kďe mi dňi milenje
Zora zvestovala; -
Už som ťa opustiu,
Iďem širim svetom,
Jak ptáča keď z hňjezda
Leťí bistrím letom.
S Bohom ďeďiňka má!
S Bohom oťec, maťi!
Už sa sin ňebuďe
S vamí zabávaťi.
Hlas slobodi volá
Do boja! do boja!
Volnosť dobiť musí
Mladá ruka moja.
Až sa s vencom vráťim
Zo slávneho boja,
Poťešim Vás zase
Oťec muoj, mať moja.
A až ma zahrabú
V tu čjernu zem braťja,
S pekním sa ohlasom
Tímto ku Vám vráťa:
Padou sin váš mladí
V boji za slobodu,
Padou k vašej sláve
Verní vlasťi rodu!

3.Mladý jazyk si vždy nevyhnutne hľadá od samého počiatku filter na jasné diferencovanie výrazových opozícií vyplývajúcich zo základných funkcií - komunikatívnej a kognitívnej; nemala ho hneď naporúdzi ani štúrovská spisovná slovenčina. Zásadnejšiemu rozlíšeniu týchto funkcií - a teda aj postupnej štylistickej diferencovanosti - bránila najmä expresívnosť. Lenže „všadeprítomnosť" tejto jazykovo-výrazovej a štylistickej kategórie má svoju vývinovú, časovo determinovanú „logiku": cesta od príznakovej „gnómickosti" (reprezentuje ju klasicistický, humanistický pátos) k „aktualizácii" v jazyku a štýle vedie najmä cez expresívnosť ako odnož subjektívnosti výrazu; je to zároveň cesta k **princípu ľudovosti**, (ľudovej) **hovorovosti** jazyka a štýlu (Sabol, 1983). Ústnosť,

hovorená podoba reči (ako jeden zo základných znakov hovorového štýlu) .veľmi ovplyvnila podobu štúrovskej vety a má hlavnú zásluhu na tom, že spisovná veta sa v štúrovskom období stala živou, blížiacou sa v skladbe hovorenej vete" (Pauliny, 1966, s. 114 - 115).

Jednou z príčin vplyvu ústnej, hovorenej reči (a teda hovorového štýlu) je fakt, že "dôležitou zložkou prvotnej štúrovskej literatúry boli publicistické články" (Pauliny, tamže), v ktorých sa výrazným spôsobom prejavovala expresívnosť a presadzoval sa komunikačný štatút jazykovej funkcie (obracanie sa priamo na čitateľa; porov. napr. literárnokritické články M. Dohnányho - Sabol, 1992 - a P. Dobšinského). Je v nich polytónnosť, zvýšená obraznosť, expresívnosť a variabilita jazyka a štýlu, ale aj pôvabná štylizačná prostota - pripomeňme si ju úryvkom z Dobšinského kritiky dvoch divadelných predstavení, uverejnenej v zábavníku Považja (1847, č. 8, príloha, s. 71-72):

Dňes sme mali to šťesťja najprv francúzku veselohru viďjeť na Slovenskej biňe; potom nám predstavili ochotňíci jednu ňemeckú hru, v tomže jaziku. Že hri tjeto ďivákou zaňímali, a že nás dňes ochotňíci všetkích naozaj zabávali to bolo viďjeť na tvárach všetkich ďivákou. A že veru aj dosť spokojní mohli odísť z divadla všeci, povjedať muožem, bo dňešňje predstavovaňja na kolko to možnuo bolo, vipadlo dobre - lepšje ňevjem čo bi sme očakávať mohli, keď herci boli zvetša ňeskúsení novotní. - Každá vec sa časom napravuje, a tak aj táto sa zdokonáli, keď len s vitrvalosťou pokračovať buďeme. Nachsi len ňebudú velmi častje predstavovaňja, všetko dobre vipadňe: a poučíme sa v hráňí, i zabavíme sa ňím, i ňezunuje sa nám ono ňikdi, ale sa trojnásobňe vinahradí čas, i všetko to čo k ňemu vinaložíme ovocím svojím. Medzi tím, abi ovocja to čím lepšje a sladšje bolo, abi sme viďeli, na akom ďejisku života z ohladu tochto stojíme, a na posledok abi sme sa len na slepje žmurki ňehrali, ale to čo na ďejisku ďivadla sa nám predstavuje, i pred verejnosťou viďeli, a tích ktori sa nám tam zjavujú, samím sebe ukázali, iďem predstavíť ešťe raz predstavovaňja dňešňje.

Prvší kus nás opravdu zabaviu, a mau nás aj čo zaňímať, lebo je ňje len plní zábavních scén a frásou, lež spolu aj primeraňe predstavovaní, a pekňe viveďení bou. S tímto dosjahli ochotňíci cjela svojho, to jest zabavili nás, a poslúžili aj sebe, že sa dobre v ňom pocvičíli. Na maličkje chibi, ktorje tak velmi do oči ňepadli, a ktorje už i sami ochotňíci uznali, upozorňovať ích ňechcem; len

nach sa aj takíchto varujú, abi to čo treba úplňe vikonali. - Na druhí kus musím povjedať, že šjeu akosi chladňo, a trocha zpozdilo, ňje s takou mocou, ako sa to pri každom požaduje. Chceme abi reč rezkejšje plinula z úst hercou, a jazik svoj v lepšej moci mali, ako pri tomto, hoc je to aj ťažko počjatočňíkom - lež čím ťažšú vec vivedú, tím večú zaslúža chválu. A predo všetkím herec músi mať reč v moci; tá zpravuje posúnki i držaňja jeho, v něj ukazuje ako pocíťiu a pojau úlohu svojú.

V tomto texte sa výrazným spôsobom ohlášajú znaky hovorovosti: posilňovanie vzťahu odosielateľa a prijímateľa, jemne zvýšená subjektívnosť a citová nálož textu, náznaky frazeologizácie na „ľudovú nôtu", zvýšená dynamika a obraznosť, hovorová syntax a intonácia (hoci sú tu ešte stopy po staršom slovoslede) - všetko to, čo mladá slovenčina dostala do vienka v mene ľudovej hovorovosti.

4. Ako sa premietli obe základné jazykové funkcie v literárnych druhoch a žánroch, ktoré štúrovci pestovali? Pri odpovedi (budeme ju formulovať len veľmi všeobecne) na túto otázku vychádzame z rozborov textov najmä levočských romantikov - podrobne sme skúmali poéziu J. Franciscího-Rimavského a J. Bottu (Sabol, 1980; 1983a), ľudové rozprávky (najmä na pozadí zberateľských a interpretačných iniciatív P. Dobšinského - Sabol, 1978; 1989; 1989 a), prózu Ľ. Kubániho (Sabol, 1983) a publicistiku M. Dohnányho (Sabol, 1992).

Poézia - vo svojej veršovo-rytmickej podobe - **prechádza od monumentálneho k spevnému**, v sémantike ku „gnómickosti" romanticky stvárneného obrazu; **v próze badať presun od klasicistickej, humanistickej vety k vete živej reči**; z folklórnych žánrov sa najviac pestuje **pieseň** (a jej odnož **balada**) a **rozprávka**. Bez konkurencie je tu však podľa nášho názoru rozprávka,v ktorej sa dômyselne prepletá variantné a invariantné, aktuálne a gnómické.

Konkrétnejšie: Kryštalizácia jazykovo-štylistických polôh slovenskej ľudovej rozprávky pri póle variantného a jej kompozičnej štruktúry pri póle invariantného ako vyznenie dômyselnej hry dialektickej opozície jednotlivého (jazyk a štýl) a všeobecného (kompozícia) mohla byť „predobrazom" fixovania a rozvíjania žánrov, pričom výrazová variabilita a inovácia rozprávok predznamenávala štylistickú diferencovanosť slovenčiny a svojím zrkadlením jednej z jazykovo-štylistických dominánt umeleckého štýlu bola impulzom na rozvoj krásnej literatúry.

5. Hoci sme v úvode svojej úvahy konštatovali, že kognitívna a komunikatívna jazyková funkcia sú prítomné v každom texte, lenže vždy je dôraz na niektorej z nich, predsa len existuje jeden priestor jazykových prejavov, v ktorých sú obe funkcie priam v rovnováhe: rečnícky štýl. A práve táto skutočnosť nám pomôže premietnuť naše poznámky do syntézy. Vhodnou ukážkou na realizáciu uvedenej jednej z dominánt rečníckeho štýlu môžu byť Štúrove rečnícke prejavy, v ktorých sa vzťah gnómického a aktuálneho, opretý najmä o emocionálnosť, vyrovnáva estetickou funkciou jazyka, ktorá - ako konštatuje V. Kochol (1946-48, s. 278) - tvorila „pri Štúrovom zbližovaní sféry hovorovej (mohli by sme povedať aj komunikatívnej - J. S.) a knižnej (mohli by sme povedať aj kognitívnej - J. S.) spoločný mostík a bola aj východiskom pre funkčné diferencovanie spisovného jazyka".

A sme zasa - voľnejšie, obraznejšie povedané - pri symbióze umenia a vedy, ktorú v Levoči - „florentskej"/umeleckej i „wittenberskej"/ učenej - našli naši romantickí dejatelia a autori, iniciatívni zušľachťovatelia mladého spisovného jazyka; v tejto „dvojjedinosti" prostredia i doby si mohli permanentne preverovať romantickú „dvojrozmernosť" ducha a predmetnosti a oživujúco sa ňou inšpirovať.

Literatúra

Holubica [levočský rukopisný zábavník s prílohou Sokol (1846 - 1847)]. Martin, Matica slovenská 1977. 312 s.

KOCHOL, V.: Štúrov štýl publicistický. Linguistica Slovaca, 4-6, 1946-48, s. 254-278.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. I. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 131 s.

Považja [levočský rukopisný zábavník s prílohou Považia 1847-1848]. Martin, Matica slovenská 1979. 214 s.

SABOL, J.: Čaro jazyka slovenských ľudových rozprávok. Kultúra slova, 12, 1978, s. 201-207.

SABOL, J.: Francisciho verš. In: Literárne postavy Gemera. 3. Janko Francisci-Rimavský. Materiály z vedeckej konferencie o jeho živote a diele v dňoch 6. a 7. mája 1977 v Levoči. Red. J. Bolfík. Martin, Osveta 1980, s. 31-48.

SABOL, J.: Jazykovo-štylistické kontúry prózy slovenského romantizmu (Úvaha o prozaickom diele Ľ. Kubániho). In: Ľudovít Kubáni a próza romantizmu. Materiály z vedeckej konferencie 7. a 8. V. 1982 v Levoči. Red. J. Bolfík. Rimavská Sobota, Gemerská vlastivedná spoločnosť 1983, s. 129-136.

SABOL, J.: Verš Jána Bottu. In: Ján Botto. Život a dielo. Materiály z vedeckej konferencie Ján Botto - život a dielo v dňoch 11. a 12. mája 1979 v Levoči. Red. J. Bolfík. Rimavská Sobota, Gemerská vlastivedná spoločnosť 1983 (a), s. 141-171.

SABOL, J.: Pri prameňoch slovenčiny. Kultúra slova, 23, 1989, s. 26-31.

SABOL, J.: Jazykovo-štylistické osobitosti levočských rukopisných zábavníkov. In: Jednota mládeže slovenskej a literárny romantizmus. Materiály z vedeckej konferencie 16. a 17. mája 1986 v Levoči. Red. E. Hleba. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1989 (a), s. 123-128.

SABOL, J.: Jozef Ciger-Hronský - majster textovej skice a jej kolorovania. Slovenské pohľady na literatúru a umenie, 107, 1991, č. 12, s. 155-159.

SABOL, J.: Jazyk literárnej kritiky obdobia romantizmu (Jazykovo-štylistické skice o literárnokritických prácach Mikuláša Dohnányho). Slovenská reč, 57, 1992, s. 3-10.

Živuot! Zábavňík od a pre Levočských Slovákou! (1846). Martin, Matica slovenská 1974. 425 s.

Oľga Sabolová

Ku kompozícii slovenskej romantickej prózy

PdF UPJŠ, Prešov

V príspevku načrtneme niektoré základné znaky známej romantickej prózy J. M. Hurbana *Olejkár* (1846; texty budeme citovať podľa vydania z r. 1983) na základe analýzy jej kompozičnej štruktúry. Teoreticky vychádzame najmä zo zistení F. Všetičku (1986), ktorý pojem kompozícia (v užšom zmysle slova) definuje ako „vnútornú výstavbu diela, ktorú vytvárajú kompozičné princípy, kompozičné postupy a sujetová osnova" (s. 10).

Historická próza Olejkár patrí k tým romantickým dielam, ktorým literárna veda venovala väčšiu pozornosť najmä z hľadiska kompozície. Podrobnejší rozbor jej kompozičnej výstavby azda viditeľne potvrdí, prečo práve táto zložka uvedeného diela lákala literárnovedných bádateľov (Vlček, 1940; Noge, 1969; Pišút, 1974; Matejov, 1975-76; Všetička, 1986). Za všetkých pripomenieme Všetičkovo konštatovanie, že Hurban na malej ploche uplatnil prekvapujúce množstvo kompozičných postupov a prostriedkov (1986, s. 67).

Už prvá kapitola potvrdzuje uvedené konštatovanie. Dej novely sa začína na Silvestra roku 1299. Toto časové vymedzenie má podľa Všetičku úlohu signifikantného času (1986, s. 68), keď dôjde k dvom zásadným rozhodnutiam, ktoré sú prvými zápletkami príbehu a spolu s opisom prírody a princípom tajomnosti sa stávajú signálnym prvkom s romantickým zafarbením (predtucha budúcich udalostí):

„Bolo to v posledný deň roku 1299. A ten deň bol plný hrôzy. Vonku duli vetry, krútili sa chumelice a v oblakoch, zdalo sa, že čosi hučí; v ľudských dušiach hýbalo sa akési tráplivé tušenie. Ako by aj nie, veď chýlil sa silvestrovský večer, v ktorom sa mali stretnúť dve storočia." - „Sám slávny a nádherný Trenčín bol ako zakliaty; ticho a pusto bolo po jeho uliciach, inokedy živých a preplnených ľudom." - „Posledný deň v roku... Posledná polnoc

trinásteho storočia sa blížila a prichádzala na širokých krídlach strašnej Meluzíny, v chumelici, v búrke a v divých fujakoch." (s. 334)

Romantickú atmosféru príbehu dopĺňa aj opis dvoch tajomných jazdcov, prichádzajúcich v tomto nečase do Trenčína:

Popredku cválal kôň čierny ako havran a na ňom sedel pán temný ako noc, iba na čiernom širáku so širokou strieškou belelo sa biele pero ako mesiac na schode, keď vše vyblyskne z temného oblaku. Cez plecia mal prehodený široký čierny kepeň a o ostrohy mu občas zaštŕkal dlhý, rovný, naspodku oceľou okovaný meč. Širák mal stlačený až na oči a pero sa obracalo vo vetre. Za ním sa poberal jeho sluha; vyznačovali ho hrubá kabaňa a široká ťažká šabľa." (s. 334-335)

Obraz blížiacej sa silvestrovskej polnoci, chumelice a dvoch tajomných postáv vytvára atmosféru napätia a tajomnosti (mysteriózny prvok), ktorá sa v diele viac-menej sústreďuje hlavne okolo postavy Hrabovca, ale zasiahne aj zlatníka a Víta (zo „súkromnej" línie).

Celé dielo je koncipované na **princípe kontrastu**, ktorý je dynamickým prvkom. Na tomto princípe sa realizuje aj leitmotív diela, motív lásky a pomsty. Láska či pomsta usmerňujú a modifikujú konanie postáv.

Motív lásky je spojený s konaním Víta, Ľudmily a Milady zo „súkromnej" dejovej línie. Pri prvých dvoch postavách ide o lásku milenecku, Miladu zasa charakterizuje hlavne materinská láska. V „štátnopolitickej", „spoločenskej" línii motív lásky je spojený aj s konaním Matúša Trenčianskeho.

Motív pomsty zasa vedie činy zlatníka (pomsta tu prerastá až do vášne) a rovnako Hrabovca. J. Noge (1969, s. 208) hovorí, že „pomsta a nenávisť sú hlavnými hybnými silami deja v celej povesti". Na pozadí intenzity realizácie motívu pomsty sa však aktivizuje aj motív lásky.

Hrabovca (Olejkára) a zlatníka vedie pomsta. Oboch spája tajomstvo, o ktorom sa čitateľ dozvedá až na záver, keď pred súdom Hrabovec rozpovie svoj osud. Zlatník bol bratom Hrabovcovej lásky Želmíry, do ktorej sa ako mladík zaľúbil Hrabovec, zeman, avšak pre nešľachtický pôvod Želmírin sa ich láska nemohla zavŕšiť svadbou. Z veľkej lásky sa však narodil syn. Keďže ani potom jeho rodina im nedovolí uzavrieť sobáš, nešťastná Želmíra spácha samovraždu. Olejkár sa s dieťaťom prebíja životom. Chlap-

ca najprv opatrovala uhliarka, neskôr bol dlhé roky na výchove u pustovníka. Zatiaľ sa Olejkár utiahol, vnikal do tajov prírody, stal sa známym a uznávaným liečiteľom, miesto (hrabová dolina), ktoré si zvolil za bývanie, mu dalo meno Hrabovec. Oženil sa s Miladou, mal dcéru Ľudmilu a keď mu syn dorastal, zobral ho k sebe, aby ho zaúčal do tajov svojho umenia. Vít bol teda jeho synom. Celé toto tajomstvo nosil Hrabovec ako bremeno. Vít a Ľudmila sú totiž súrodenci. Preto bránil ich vzťahu, bál sa ich prebúdzajúcej lásky, preto bol prísny na Víta. Toto tajomstvo života, tento jeho osudový vzťah k Želmíre a strach zo straty Milady, navyše neustály tlak zo strany zlatníka, ktorý jediný pozná ono tajomstvo, prebúdzajú v ňom pomstu. Hrabovec sa podvolí využiť svoje umenie na likvidáciu Matúša a arcibiskupa Ilmura, blízkeho Matúšovi.

Hrabovec takto ako rozporná postava predstavuje romantického hrdinu, zmietajúceho sa vo svete ideálov a intríg. V jeho žilách nekoluje iba nenávisť a pomsta, ale svoje miesto tu má aj láska, ktorá však dokáže prerásť do pomsty. Takou je láska k mŕtvej Želmíre a k manželke Milade. Pre prvú, nešťastnú, vášnivú a rovnako pre záchranu manželstva s Miladou (ktoré podľa zlatníka je ohrozené Feliciánom, bývalým Miladiným milým a terajším Matúšovým obľúbencom) sa pomstí. Zabudne na Matúša ako na svojho chlebodarcu a pripravuje mu blízku smrť. Hrabovec si uvedomuje nesprávnosť svojho konania, ale nemá dosť síl vzoprieť sa zlobe, intrigám. Sám verí, že sa raz vyslobodí zo zlatníkových sietí.

Postava Hrabovca je mysteriózna a plná kontrastu a protikladov. Okolie a jeho rodina ho naplno spoznáva až na záver, pred súdom. Láska a neskôr pomsta teda viedla Hrabovcove kroky. Po Želmírinej smrti, keď vnikne do tajov prírody, získava veľkú moc nad ľuďmi. Využíva, ale aj zneužíva získané vedomosti. Tajomné „rozmery" prírody sa Hrabovcovi stali prostriedkom na realizovanie pomsty. Zabíja, aby napokon zapletený do siete intríg umrel vlastnou rukou, vlastným jedom, ktorý požil pred súdom.

Ako Hrabovca vníma svet? V rodinnom kruhu je pánom, počúvajú ho na slovo, plnia jeho príkazy, budí strach u blízkych. Okolie ho vidí a vníma inakšie. Je váženým človekom, vítaným hosťom a požíva dôveru. Sám sa neustále zmieta medzi zlom a dobrom, čo sa v texte podčiarkuje aj farebným symbolom - protikladom čiernej a bielej farby; porov. časť už citovaného úryvku: „Popredku cválal kôň čierny ako havran a na ňom sedel pán tajomný ako noc, iba na čiernom širáku so širokou strieškou belelo sa

biele pero ako mesiac na schode, keď vše vyblyskne z temného oblaku. Cez plecia mal prehodený široký čierny kepeň..." (s. 334-335)

O postave Hrabovca možno v zhrnutí konštatovať, že jeho „extrovertná" interpretácia (v „súkromnej" a „spoločenskej" sfére), teda jeho hodnotenie rodinou a okolím, sa premieta aj do jeho vlastnej „introvertnej" rozdvojenosti. Toto vyhrocovanie rozpornosti dvoch protikladných „síl" (dobra a zla) vyúsťujúce do napätia medzi ideálom, predstavou, snom a realitou, „predmetnosťou" je jedným zo základných kompozičných čŕt analyzovanej prózy.

Ako vyznieva v štruktúre prózy postava zlatníka? Napospol negatívne. Po celý život ho ženie vášeň nenávisti a pomsty - k ľudom aj k prírode, k všetkému a k všetkým. Vyzerá aj koná ako Mefisto. Nič nie je preň sväté. Jeho jediným krédom je pomsta. Zlatník dokáže využiť aj zneužiť Hrabovcove slabé miesta: lásku k mŕtvej Želmíre; pocit krivdy, ktorá zasiahla jeho život; strach z odhalenia tajomstva, z možnej straty ženy Milady. Preto sa zlatníkovi podarí zatiahnuť Hrabovca do svojich intríg proti Matúšovi Trenčianskemu: *„Čo mňa do tvojich babských citov k Matúšovi? Chcem peniaze a pomstiť sa i Matúšovi. Moja pomsta je studňa bohatá na poklady a ja chcem z nej vážiť. Matúš chce sám svet zhltnúť, preto závidí tým, čo ho hltajú a chce im hrdlá zašívať."* (s. 339)

Protipólom zlatníka v „spoločenskej/štátnopolitickej" línii je Matúš Trenčiansky. Je idealizovanou postavou, prototypom Slováka-národovca. Po vymretí Arpádovcov chce na uhorský trón posadiť Přemyslovcov. O tejto postave v Olejkárovi J. Vlček píše (1940, s. 98): „Dnes vieme dobre, že postava Matúšova, ako ju mladý Hurban bol predstavil mladým zapáleným vrstovníkom, je tiež silno idealizovaná, živým duchom devätnásteho storočia preniknutá: Matúš je oduševneným tlmačom politicko-národných snáh školy Štúrovej."

Postava Matúša Trenčianskeho má azda aj prvky preromantického sentimentalizmu. Jej kroky vedie láska k človeku, ľudu, vlasti. Matúš vyznieva ako nezištný ochranca ľudu a národa.

Kontrastom zlatníka v „súkromnej" línii je postava Víta. Je naplnený čistými citmi lásky k Ľudmile, k ľuďom, k prírode, k pravde... Má sa stať nástrojom pomsty zlatníka a Hrabovca. Keď sa dozvedá o chystanej vražde, zrádza svojho učiteľa v mene ideálu dobra a pravdy, a tak zachráni Matúša a Ilmura, prezradiac úklady

Hrabovca a zlatníka. Veľká láska k Ľudmile a prekážky, ktoré tomuto vzťahu kladie Hrabovec, Vita privedú na myšlienku úteku s Ľudmilou na Moravu, kde by sa zosobášili. Tento plán sa nevydarí. Tak obaja sú prítomní na súde a dozvedajú sa o svojom príbuzenskom vzťahu.

Z naznačených subjektových vzťahov vyplýva, že kompozičný dynamizmus diela (popri motíve pomsty a nenávisti, reprezentovanom zlatníkom a Hrabovcom - pozri vyššie) do určitej miery „zaisťuje" aj motív lásky, ktorý nie je len pasívnym prvkom v štruktúre diela. Tento problém tu vidíme azda trochu „vyváženejšie", než ako to konštatuje J. Noge, že šľachetné „pohnutia", najmä láska Víta a Ľudmily, sú skôr „trpnými a trpiacimi objektami" deja (1969, s. 208).

Uvádzali sme, že dielo Olejkár je koncipované na princípe kontrastu, no nezastupiteľné miesto v jeho kompozícii - rovnako ako v romantickej próze vôbec - zaujíma aj **mysteriózny princíp**. Tajomstvom je obostretá postava Hrabovca (jeho pôvod, pravé meno), tajomstvom je zahalená aj postava zlatníka (pôvod, vplyv na Hrabovca, neznáme je jeho meno). Rovnako tajomstvom je zastretá aj postava Víta (neznámy pôvod...). Mysteriózny „nádych" týchto troch postáv sa „anuluje" až v závere príbehu. Jedinou záhadou ostávajú mená dvoch protagonistov („pravé" meno Hrabovca a zlatníka - pozri aj Všetička, 1986, s. 69-70).

Dôležitým stavebným činiteľom v štruktúre romantickej prózy Olejkár je rozvíjanie dejových línií: J. Noge (1969, s. 205) hovorí o troch líniách (o „štátno-politickej" a „ľúbostnej" línii a o línii „vášní a pomsty"); s týmto členením línií sa stretávame aj u. F. Matejova (1975-76, s. 177-178); F. Všetička (1986, s. 69) naznačuje dve línie novely; spoločenskú a súkromnú.

Podľa nášho názoru kompozičná štruktúra analyzovanej romantickej prózy sa dá v jadre zachytiť v binárnom protiklade, ktorého členy sa „rozvetvujú" na ďalšie dve paralelné binárne opozície. Graficky by sme mohli tento vzťah vyjadriť takto:

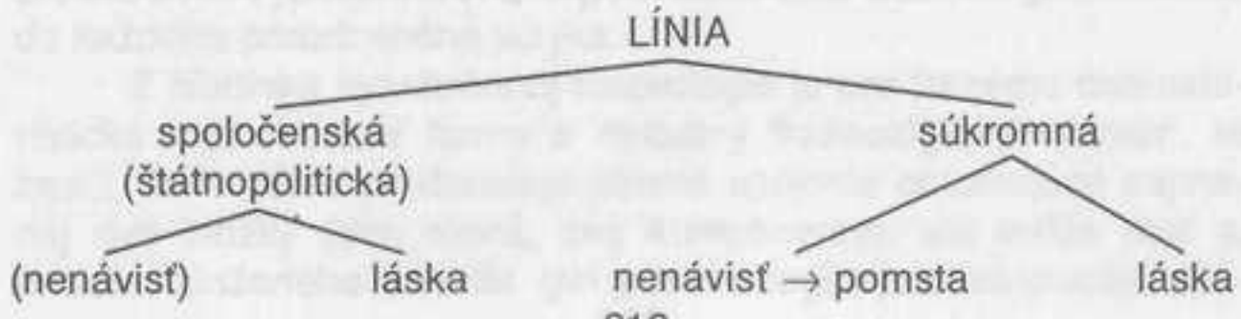

Autor sa sústreďuje na súkromnú líniu, (čo by potvrdzovalo žáner novely), v ktorej sa naplno realizuje dominantný motív nenávisti prechádzajúci do pomsty a motív lásky. Dynamickejším, ako sme už uviedli, je prvý z nich. Obe dejové línie sa tu vzájomne dopĺňajú, ba aj prelínajú (najviac v 6. a 13. kapitole). Spoločenská línia má v tejto próze len sekundárne zastúpenie, motív nenávisti sa tu vyjadruje len náznakovo. Pravda, spoločenská línia je na viacerých miestach „nepriamo" prítomná aj v súkromnej línii. Postava Matúša Trenčianskeho zo spoločenskej línie, ako sme už uviedli, sa stvárňuje na základe štúrovskej koncepcie slovanskej vzájomnosti.

Dôležitým kompozičným prvkom novely je využitie symboliky čísel. Príbeh sa začína v posledný deň 13. storočia, dielo obsahuje 13 kapitol. Zrejme s touto symbolikou (porov. aj Všetička, 1986, s. 72) korešponduje aj tragické vyústenie príbehu v súkromnej dejovej línii; v spoločenskej línii Matúša pred tragédiou „chráni" práve jeho národne „zidealizované" zobrazenie.

Literatúra

HURBAN, J. M.: Dielo. I. Bratislava, Tatran 1983. 743 s. (próza Olejkár na s. 334-405).

MATEJOV, F.: Kompozícia romantickej historickej povesti J. M. Urbana (sic!) Olejkár. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 22, 1975-76, s. 176-180.

NOGE, J.: Slovenská romantická próza. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 511 s.

PIŠÚT, M.: Romantizmus v slovenskej literatúre. Súbor štúdií a statí. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1974. 514 s.

VLČEK, J.: Poznámky. In.: J. M. Hurban: Olejkár. Povesť z počiatku XIV. storočia. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1940, s. 96-99.

VŠETIČKA, F.: Kompoziciána. O kompozičnej výstavbe prozaického diela. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1986. 271 s.

Jana Skladaná

Pohľad na slovenskú frazeológiu z historického aspektu

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Vychádzame zo základnej premisy, že jazyk si zachováva kontinuitu so svojim predchádzajúcim stavom. Súčasný stav treba vždy vidieť ako výsledok predchádzajúceho vývoja. Hlavným predpokladom takéhoto prístupu je skúmať jazyk ako systém funkčných prostriedkov a súčasne ako jav historickej povahy. Pri výskume historického materiálu je teda dôležité *spájať synchrónnu* a *diachrónnu* metódu. Pravda, aj synchrónna aj diachrónna analýza majú svoje osobitné prístupy, ktoré však možno navzájom kombinovať a dopĺňať. Takýto postup možno uplatniť aj pri výskume frazeológie. Celý proces vývinu frazém treba skúmať jednak od ich samého vzniku, jednak v istej etape ich vývinu, a to všetko v celkovej kontinuite a vývinovej perspektíve. J. **Mlacek** (1984) upozorňuje vo viacerých prípadoch na to, že isté problémy frazém súčasného jazyka možno vyriešiť dôkladnejšie na základe analýzy z diachrónneho aspektu. Základný smer vývinu frazeologického fondu predstavuje vývin jednotlivých frazém od voľných slovných spojení cez štádium ich postupného ustaľovania až po ustálenosť. Vznik frazémy je založený na *kvantitatívnom i kvalitatívnom prehodnotení* pôvodného voľného spojenia, ktoré prechádza frazeologizačným procesom. *Kvantitatívna* zmena spočíva v *zmenšovaní počtu jednotlivých variantov* ustaľujúceho sa spojenia a *kvalitatívne* prehodnotenie je založené na *sémantickej transformácii* jednotlivých komponentov spojenia alebo na zovšeobecnení celého spojenia pri zachovaní pôvodného významu jeho komponentov, pričom frazémy, ktoré vznikli sémantickou transformáciou, prenesením významov, tvoria podstatnú časť frazeologického fondu každého prirodzeného jazyka.

Z hľadiska synchrónnej frazeológie je pre frazému charakteristická *rozčlenenosť formy a celostný frazeologický význam*, to značí, že frazéma predstavuje slovné spojenie obsahujúce najmenej dve zložky (dve slová, dva komponenty), ale môže mať aj podobu zloženého súvetia (pri paremiologických útvaroch). Výz-

namy týchto zložiek sa zvyčajne nestotožňujú s priamymi významami, ale vytvárajú jeden osobitný, celostný frazeologický význam, ktorý sa vo väčšine prípadov nerovná „súčtu" priamych významov jednotlivých zložiek.

Z hľadiska diachrónneho skúmania je nevyhnutné chápať frazému ako *dvojrozmernú* jednotku, pričom táto dvojrozmernosť je založená na dialektickom napätí a vzťahu medzi pôvodným konkrétnym obsahom frazémy a jedným celostným frazeologickým významom. Pôvodný konkrétny obsah sa zachováva v podobe vnútornej formy, v podobe konkrétnej predstavy, ktorá viac či menej motivuje druhotný, prenesený význam celého spojenia. Tu je už nový prvok v porovnaní so synchrónnym prístupom, a to je pôvodný konkrétny obsah frazémy, vyjadrený v predtým voľnom spojení. (Predstavme si napr. analýzu slovného spojenia *zahryznúť do kyslého jablka* z týchto dvoch aspektov.)

Jednou z hlavných úloh historickej frazeológie je postihnúť dlhodobý vývinový proces frazeologizácie, a to v začiatočnom štádiu nájsť, alebo aspoň sa pokúsiť nájsť historické *prototypy frazém*, ich genetické pramene, ktorými sú zväčša voľné slovné spojenia, a sledovať ich ďalší vývin až do súčasnosti. Práve historický (diachrónny) prístup umožňuje vidieť frazémy aj v štádiu vznikania (uvedomením si ich vnútornej formy), aj ako hotové výsledky frazeologizačného procesu (ich celostný význam).

Frazémy ako súčasť slovnej zásoby sú navonok síce niektorými svojimi vlastnosťami homogénne, ale v rámci ich vnútorného členenia ide o jednu z najheterogénnejších oblastí jazyka. Medzi princípy, ktoré určujú štruktúru celej slovnej zásoby, patrí *asymetria lexémy medzi obsahom a formou* (Blanár, 1991, s. 19). Pri frazémach ide o dva typy asymetrie. Jednak ide o ich *viackomponentovú štruktúru* (frazémy pozostávajú vždy z dvoch al. viacerých komponentov) - na tejto rovine sa realizuje *syntagmatická asymetria*, jednak ide o *idiomatickosť* (prenesenie významov jednotlivých komponentov) - na tejto rovine sa realizuje *paradigmatická asymetria* (Gak, 1975, s. 9). Syntagmatická asymetria sa uskutočňuje tak, že v lineárnej reči rozčlenenie výrazovej roviny nezodpovedá členeniu obsahovej roviny. Trochu problematickejšia je otázka paradigmatickej asymetrie, pri ktorej sa vytvárajú asociatívne vzťahy medzi názvom daného objektu a druhým objektom a dochádza k preneseniu významov, k sémantickej transpozícii (tamže).

Teoretické výklady o *dvojnásobnej asymetrii* frazeologického príznaku teda vychádzajú z viackomponentovej štruktúry a idiomatickosti (prenesenosti významov). Už sme uviedli, že sémantická transformácia je síce charakteristická pre väčšinu frazém, ale nejde o kategoriálnu vlastnosť. Klasickým príkladom sú mnohé príslovia a porekadlá (ale nielen ony), pretože pri nich nejde o prenesenie významov jednotlivých komponentov, ale o isté zovšeobecnenie pôvodne konkrétnej výpovede. Príslovie či porekadlo nadobúda zovšeobecňujúci význam už vtedy, keď sa stáva týmto útvarom, a pôvodný význam predstavuje akúsi jeho vnútornú formu, aj keď v inom chápaní. Takisto sa neprenáša význam pri niektorých ustálených prirovnaniach. Napr. pri prirovnaní *biely ako sneh* (rozšírené vo väčšine jazykov európskej oblasti) nenastáva významový posun. To, že sa neustálili napr. spojenia *biely ako perina, biely ako snežienka* a pod., ale práve spojenie *biely ako sneh*, svedčí o tom, že z celého tohto radu sa ustálilo to najtypickejšie, najreprezentatívnejšie spojenie. Ďalšie prirovnania s adjektívom *biely*, napr. *biely ako stena, biely ako krieda* už nie sú také neutrálne, pretože ich sémantická spájateľnosť je obmedzená na určitý konkrétny sémantický príznak (v tomto prípade ide o sémantický príznak (<choroba>) al. (<citové vzrušenie>). Pri týchto prirovnaniach však takisto nedochádza k sémantickej transformácii, ale k zovšeobecneniu, teda k tomu, že sa z celého radu možných variácií ustálili iba niektoré.

Na základe týchto teoretických východísk sme skúmali obdobie 15. - 18. storočia, ktoré predstavuje pre vývin slovenského jazyka významnú etapu. Ide o obdobie, v ktorom sa začínajú utvárať **predspisovné jazykové útvary**. Najmä 18. storočie bolo osobitne dôležité. Vrcholilo hnutie A. Bernoláka a jeho spolupracovníkov, ktorého výsledkom bolo uzákonenie spisovnej slovenčiny. Jazyková situácia bola už silne poznačená touto predspisovnou „horúčkou". Slovenské jazykové pamiatky z 18. storočia, písomné i tlačené, predstavujú stále viac ustálenejší spôsob kultúrneho, kultivovaného vyjadrovania. Tieto pamiatky sa spracúvajú v *Historickom slovníku slovenského jazyka*, ktorého prvé dva zväzky už vyšli (1991; 1992). Obdobie 15. - 18. storočia chápeme ako určitý výsek z celého vývinového procesu v našom jazyku. Znamená to, že vznik viacerých súčasných frazém nemožno klásť len do tohto obdobia, resp. do začiatku 15. storočia, ale mnohé vznikli oveľa skôr, no mohli vzniknúť aj neskôr, po 18. storočí. V porovnaní

s lexikálnym systémom možno konštatovať, že niektoré frazémy sa udržiavajú v jazyku dlhšie ako lexémy. Spôsobuje to napr. aj fakt, že ak sa lexéma dostáva na periférium slovnej zásoby (zachováva sa len ako historizmus, príp. archaizmus) alebo postupne zaniká, je to preto, že pomenúva zaniknutú reáliu či jav, alebo ju nahradilo súčasné synonymum (napr. *irchár, blanár, felčiar, vakácie, merba*), resp. nastáva významový posun alebo zmena významu (napr. *jasle, viecha, podlý*). V každom prípade sa však tieto lexémy alebo niektoré ich významy dostávajú na okraj slovnej zásoby. Lexéma označuje napr. jeden denotát, a keď ten ustupuje zo skutočnosti (objektívnej reality), ustupuje alebo zaniká aj jeho pomenovanie (designátor). Pri frazémach je iná situácia. Zo synchrónneho hľadiska je pre ne charakteristická celostnosť významu, takže často sa v nich zachovávajú mnohé historizmy a archaizmy, ktoré sa ako lexémy už dávno dostali na okraj slovnej zásoby alebo z nej celkom vypadli, no vo frazémach žijú ďalej. Niekedy sa hovorí, že *žijú svoj druhý život* (napr. *mať na rováši u niekoho niečo; byť na pranieri*). V procese častého a dlhého používania niektorých voľných spojení v prenesenom alebo zovšeobecňujúcom význame sa tento význam stáva dominujúcim a upevňuje sa ustálenosť slovného spojenia. Voľné spojenia zužujú svoju spájateľnosť s inými lexémami, a tak vznikajú frazeologické spojenia. Vznik nových významov je teda bezprostredne spojený aj s ohraničením spájateľnosti jednotlivých zložiek spojenia (Popov, 1976, s. 32). V. Blanár konštatuje, že lexikálno-frazeologická spájateľnosť (tzv. *kolokácia*) vychádza zo systémových sémantických vzťahov lexikálnych jednotiek: tieto syntagmatické spojenia sú podmienené individuálnou sémantikou. Pri kolokácii ide o odlíšenie voľných spojení, ktoré sú určované spájaním javov mimo jazykovej skutočnosti, od ustálených (lexikalizovaných, frazeologických) spojení, ktoré existujú v jazyku v danom vývinovom štádiu ako hotové útvary, pričom, pravda, hranice medzi voľnými a ustálenými spojeniami sú vo vývine jazyka pohyblivé (Blanár, 1984, s. 84). Určiť identitu frazémy, jej hranice a jej význam nie je vždy jednoduché ani v súčasnej frazeológii, a tým zložitejšie je to v historickej frazeológii.

Skúmanie frazém v staršom období vývinu nášho, resp. každého iného jazyka sťažujú viaceré okolnosti. Diachrónna analýza frazém sa môže opierať len o neúplný, medzerovitý a niekedy náhodne doložený materiál, pričom sa nemôžeme opierať o súčasné jazykové vedomie. Za jednu z hlavných vlastností frazém sa vše-

obecne pokladá ustálenosť. Z hľadiska diachrónie treba túto vlastnosť vidieť ešte výraznejšie v protirečení **ustálenosť - neustálenosť** (variantnosť). Vychádzame tu z teórie V. M. **Mokijenka** o protirečeniach vo frazeológii (Mokijenko, 1980). Variantnosť sa vyskytuje v rozličnej miere ako trvalý sprievodný jav pri frazémach na všetkých časových úsekoch ich vývinu. Je to výrazne dynamický jav, ktorý platí tak pre súčasné, ako aj pre staršie obdobie vývinu jazyka. V historickom materiáli je výskyt variantov oveľa častejší, ale práve na základe viacerých variantov sa možno dopracovať k ustálenosti príslušného slovného spojenia s totožným významom (prenesenýmalebo zovšeobecneným). Variantnosť potvrdzuje ustálenosť frazém, ich používanosť, frekventovanosť v staršom období. Tým, že sa vyskytuje viacero variantov, dostávame jasné dôkazy o tom, že príslušné spojenie sa v príslušnom období používalo.

V súčasnej frazeológii dochádza často k miešaniu pôvodného a individuálneho (autorsky prepracovaného) variantu. Viaceré varianty sa chápu ako okazionálny jav v protiklade k frazeologickej norme. Tento prístup spôsobuje nedocenenie variantnosti ako charakteristickej vlastnosti frazémy (Mokijenko, 1980, s. 15). To, pravda, netreba preceňovať, pretože z hľadiska súčasnej frazeológie nemožno vždy pokladať okazionalizmy za varianty. Z hľadiska historickej frazeológie je ešte náročnejšie odlíšiť varianty a individuálne, jednorazovo použité okazionálne spojenia majúce niektoré vlastnosti frazém. Jednak ide o určenie identity samej frazémy, jednak o určenie jej hraníc vzhľadom na doplnenia frazémy z ostatného kontextu. Nás zaujíma predovšetkým určenie identity.

V prevažnej väčšine frazém v staršom materiáli sa identita dá určiť. Oporou sú v prvom rade tie frazémy a ich varianty, ktoré pretrvali do súčasnosti, napr. *akoby na ihlách sedel* (gakoby na gehlach sedel SiN 1678); *zostať na chvoste* (nedba w twogeg pracy y na chwoste zostat GV 1755); *lámať si hlavu nad čím* (nad cuzim statkom hlawu si lame MK 18. st.); *čierny ako smola* (piceus: černy gako smola KS 1763); *vodiť za nos koho* (mnie tak za nos wodite ŽILINA 1606) a i. Treba vychádzať aj zo synoným príslušnej frazémy, ktoré sa môžu vyskytovať v súčasnom jazyku i v predspisovom období. Napr. *vylúdiť toliar - dva zo starého mešca* (poeta wymislj diwne inventy, wyluditj umy tolar dwa z stareho

mesca BV 1652) - dnes *vymámiť aj z jalovej kravy teľa; jedno jačmenné zrnko merice nečiní* (gedno gačmenne zrnečko merice nečyňí GV 1755) - dnes *jedna lastovička leto nerobí.*

Takisto sa dá bez problémov určiť frazéma, ktorá má oporu v jednom či dvoch variantoch v súčasnom jazyku, hoci v staršom materiáli je oveľa variantnejšia. Oproti súčasnému spojeniu *vyhadzovať na oči komu čo* sú v staršom období varianty (resp. deriváty) *hádzať (hodiť), nahadzovať (nahodiť), metať (nametovať), vrhať (navrhnúť), držať (nadržať), nadať a pod. na/v oči (oko) komu čo alebo staršie varianty od hlavy až k pätám (do piat) do nôh; od spodku nohy/podošvy až do vrchu hlavy, od päty nôh až do vrch hlavy oproti súčasnému od hlavy (až) po päty.* (Pri všetkých spojeniach nebudeme uvádzať doklady.) Za lexikálne modifikácie možno pokladať historické frazémy *prislúchať ako do káry tretie koleso k čomu* (hrozby k predsevzatéj reči prislúchajú jako do kári treté koleso BR 1785) oproti súčasnému *byť ako piate koleso na voze; nedať ani babky komu* (mne dosawad žadny any gedneg babky nedal ANTOL 1597) oproti novšiemu *nedať ani haliera.*

Pre staršie frazémy je okrem variantnosti charakteristická aj **rozšírená podoba**, napr. *nenavracať zlé za zlé, (ani zlorečenstvo za zlorečenstvo); nová metla dobre metie, (stará sa váľa po blate); mať v žalúdku koho (ako svoje hriechy); rozdávať od buka do buka (ako Jánošík).* V zátvorkách je uvedená rozšírená časť frazémy.

Pravda, pri porovnávaní historického materiálu so súčasným sa treba opierať nielen o spisovný jazyk, ale o všetky jestvujúce formy národného jazyka, teda aj o nárečia, slangy a pod.

Ďalej je veľmi dôležité jestvovanie paralelných frazém v príbuzných i nepríbuzných jazykoch. Tu ide jednak o výskyt tzv. **internacionálnych frazém** (z antických dejín, mytológie, Biblie a pod.). napr. *babylonská veža; oko za oko, zub za zub; mať na očiach beľmo; vypiť kalich utrpenia*, jednak ďalších zhodných alebo podobných frazém, tzv. **arealizmov** (Skladaná, 1992), napr. *hory prenášať; čierny ako noc; chodiť ako páv; triasť sa ako osika* a pod.

Dôležitým faktorom, ktorý nám pomáha určiť identitu príslušnej frazémy, je **modelovosť** frazém. Otázka modelovosti či nemodelovosti frazém súvisí s chápaním frazémy jednak *ako súčasti systému*, na základe ktorého možno tvoriť štruktúrne a štruktúrno-sémantické modely, jednak *ako anomálnej jednotky*, ktorá má osobitný, špecifický systém, odlišujúci sa od celého jazykového systému. Výskum historického materiálu zo skúmaného

obdobia (15. - 18. st.) a jeho porovnanie so súčasným stavom nám dovoľuje potvrdiť princíp modelovosti vo frazeológii, teda potvrdiť **opodstatnenosť frazeologického systému**, i keď isté anomálie sa vyskytujú v tejto oblasti možno častejšie ako v iných jazykových rovinách.

Často možno cez variantnosť frazém postihnúť jednotlivé *štruktúrno-sémantické modely frazém.* Niektoré súčasné frazémy sa nám môžu javiť ako nesystémové, anomálne z hľadiska synchrónneho, no ak ich porovnáme so staršími frazémami a ich variantmi, vidíme, že predstavovali produktívny štruktúrny alebo štruktúrno-sémantický model, podľa ktorého sa tvorili ďalšie frazémy a ich varianty. Napr. v staršom období produktívny model *byť pri čom* bol v súčasnosti nahradený skôr štruktúrou *mať čo* alebo *byť + adjektívum*. Z tohto modelu sa zachovali iba niektoré spojenia, napr. *byť pri sile, byť pri pamäti, byť pri vedomí, byť pri peniazoch.* V historickom materiáli je doložený oveľa väčší počet týchto spojení, napr. *byť pri chudobe* (ket sa z wogni wratyl, byl pri chudobe ŠTIAVNIČKA 1757); *byť pri chudobstve* (dokud se neoženil, pri chudobstve bol TEPLIČKA 1757); *byť pri hlade; byť pri zármutku* a mnohé ďalšie. Podobne bol v staršom období vývinu nášho jazyka oveľa frekventovanejší model *vyjsť na čo*, napr. *vyjsť na mizinu/mizériu/psotu/chudobu/biedu; vyjsť na zjav/na zjavo/najavo; vyjsť na svet/svetlo/na vrch slnka; vyjsť vnivoč/na nič/na prázdno/na pusto/na mar/na márnosť* a pod. Preukaznými dokladmi na produktívnosť tohto modelu je výskyt spojení s pozitívnym významom oproti predchádzajúcim, a to *vyjsť na slávu a hodnosť a vyjsť na šťastie* (zaiste wgem, zebi si se dosti nemohol prenadiwiti, ze ten ysty zločinec od stawu tak welmi nesstasliweho na tak weliku slawu a hodnost wissgel MS 1758; podle obyčaga kňezstwá na ssťastj wyssel, aby zápal wložil, wendúcy do kostela Páňe KB 1756). V súčasnosti sa tento model zachováva v niektorých spojeniach, napr. *vyjsť najavo, navnivoč, nazmar, na posmech.* Spojenie *vyjsť na psí tridsiatok* sa v súčasnosti používa skôr vo význame zle pochodiť, mať neúspech ako v pôvodnom význame prísť o majetok, schudobnieť. Pozostatky týchto modelov v súčasnom jazyku, ktoré sa dnes zdajú zdanlivo nesystémové, predstavujú ohnivká kontinuitného vývinu celého systému.

Popri uvedených jazykových faktoroch treba venovať veľkú pozornosť aj mimojazykovým skutočnostiam, ktoré nám môžu pomôcť určiť identitu a význam niektorých frazém, ktoré odrážajú

historické fakty, pojmy a situácie z duševnej a materiálnej kultúry človeka. Tu treba využívať poznatky z iných vedných disciplín a oblastí, ako je napr. archeológia, história, etnografia, folkloristika, dejiny cirkvi a pod. (porov. Eckert, 1987, s. 44).

Na základe uvedených faktov (t.j. pretrvanie historických frazém do súčasnosti, paralelné frazémy v príbuzných i nepríbuzných jazykoch, modelovosť, resp. systémovosť frazém jestvujúca v staršom období vývinu nášho jazyka v porovnaní so súčasným jazykom i mimojazykové skutočnosti), z ktorých je prítomný vždy aspoň jeden, možno určiť identitu historickej frazémy. Pravda, aj tu sa vyskytujú frazémy, ktorým chýbajú tieto porovnania a analógie. Niekedy sa dá naozaj ťažko určiť, či išlo o autorské, jednorazové použitie (nie variant), alebo či spojenie bolo rozšírenejšie a tvorilo súčasť vtedajšieho frazeologického fondu. Toto určenie sťažuje jednak **medzerovitý materiál**, jednak **absencia súdobého jazykového vedomia**. Napr. *mlčanlivý ako Pytagorovi žiaci* zdržanlivý (acustici: mlčáňliwy gako Pitagorussowy učedlnjci bywali KS 1763); *krásny ako Jeruzalem* veľmi pekný, pôvabný (pekna sy, prjtelkyno má, lahódná a krásná gakó Gerúzalem KB 1757). Tieto prípady sú najviac otvorené a diskutabilné. Pri ich hodnotení treba predpokladať, že išlo, resp. mohlo ísť o frazémy v príslušnom období, takže ich možno zaradiť do súdobého frazeologického fondu.

Literatúra

BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984, 216 s.

BLANÁR, V.: Zum Vergleich der Lexik in den slavischen Sprachen unter diachronischem Aspekt. - Wiener Slavistisches Jahrbuch. Band 37, 1991, s. 19 - 26.

ECKERT, R.: Spezifisches bei der konfrontativen Untersuchung der Phraseologie zweier oder mehrerer Sprachen. - Zeitschrift für Slawistik. 35, 1990, 4, s. 488 - 492.

ECKERT, R.: Synchronische und diachronische Phraseologieforschung. Universität Oulu. Finnland, Veröffentlichungen des Germanischen Instituts 7, Jarmo Korhonen (HRSG). Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung. Oulu 1987, s. 37 - 50.

GAK, V. G.: Frazeologičeskije jedinicy v svete asimetrii jazykogo znaka. - In.: Voprosy frazeologii VII (Trudy Samarkandskogo gosudarstvennogo universiteta im Ališera Navoi, vyp. No 277), Samarkand, 1975, s. 5 - 13. Cit. podľa R. Eckerta.

Historický slovník slovenského jazyka. I. - II. zv. (A - J); (K - N). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991; 1992. 536; 614 s.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984, 2. vyd., 159 s.

MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Vyššaja škola. Moskva 1980. 208 s.

POPOV, R.N.: Frazeologizmy sovremennogo russkogo jazyka s archaičnymi značenijami i formami slov. Moskva, Vyššaja škola 1976, 200 s.

SKLADANÁ, J.: Frazeologický fond slovenčiny v predspisovnom období. Bratislava, Veda 1993 (v tlači).

SKLADANÁ, J.: Internacionalizmy vo frazeológii. Ref. na 2. medzinárodnej frazeologickej konferencii o frazeológii vo výchove, vede a kultúre. Nitra, 14. - 16. 9. 1992.

Skratky prameňov

BR BAJZA, J. I.: René mládenca príhodi a skusenosťi. Bratislava, J. M. Landerer 1785. I. 343, 7 s.; II. 288 s.

BV BENICKÝ, P.: Wersse slowenské. 1652. 263 s. Rkp. v UK v Bratislave, bez sign.

GV GAVLOVIČ, H.: Walaska sskola mrawuw stodola. Pruské 1755. 757 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 89.

KB Swaté biblie slowénské aneb Pjsma swatého částka 1., která w sebe obsahuge Starého testamenta zákon a zákona historiu. 920 s. Částka 2., ktera w sebe obsahuge Prorokú, knihi Machabegské a celý Testament nowy. 600 s. Červený Kláštor 1756 - 1759. Rkp. na Rím.-kat. farskom úrade v Cíferi.

KS (Kamaldulský slovník) Syllabus dictionarij latino-slavonicus. 1763. 948 s. RkP. v UK v Budapešti, sign. H 64.

MK MOKOŠ, D.: (Kázne) Exercitia spiritualia. 18. st. 190 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

MS MOKOŠ, D.: Sermones panegyrico-morales. 1758. 566 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

SiN SINAPIUS-HORČIČKA, D.: Neoforum Latino-Slavonicum, Nowy trh latinsko-slowenský. B. m. t. 1678.

Martin Slivka

Masky slovenského ľudového divadla

Vysoká škola múzických umení, Bratislava

V súbore optických prostriedkov, ktoré dávajú vizuálnu správu o dramatickej postave a napomáhajú fenoménu divadelnej premeny, je najemotívnejšia **maska**. Jej počiatky súvisia so zárodkami divadla a tie siahajú k prazákladom ľudskej kultúry vôbec.

Divadlo - a s ním aj maska - sa rodí vo víre duchovných prúdov, ktoré sa snažia na jednej strane pochopiť poriadok sveta s úmyslom ovládnuť ho a na strane druhej chcú v prirodzenej ľudskej túžbe tvoriť estetické fakty a prežívať ich. Na zrode autochtónneho divadla sa účastnia: *mýtické myslenie*, *magické rituály*, *herný fenomén* a *prvotné umelecké prejavy*.

Typológia masiek nášho ľudového divadla súvisí s repertoárom *hier* a *obchôdzok*, ktoré sú výslednicou rôznych genetických impulzov. Ich najhlbšie korene spočívajú v humuse rudimentárnych protodivadelných foriem, z ktorých vyrástol svojbytný kmeň obradovo-divadelnej kultúry starých Slovanov. Z neho sa v toku vekov vyvinulo slovenské ľudové divadlo. Na jeho formovaní sa podieľali činitele etnografické, historické, religiózne, sociálne a ďalšie.

Ľudové divadlo ako ustálená súčasť *kalendárneho* a *rodinného zvykoslovia* spĺňalo v dedinskom spoločenstve rôzne obradové, náboženské, estetické a iné funkcie. Vzájomná hierarchia v súbore funkcií podliehala v plynutí tradície rôznym činiteľom, v dôsledku ktorých sa preskupovala a menila.

Vo svojom kalendárovom rozložení sa ľudové divadlo viaže celým rokom, ale prevažná časť obradovo-divadelnej aktivity je skoncentrovaná v čase prestávky medzi poľnohospodárskymi prácami - to znamená od obdobia zimného slnovratu po jarnú rovnodennosť. Tento **kalendárový princíp** s dominantou Vianoc a fašiangov je príznačný až do súčasnosti.

V repertoári nášho ľudového divadla patria k najstaršej vrstve **obradové hry**, ktoré svojimi koreňmi siahajú do staroslovanského sveta. Zachovali sa iba v torzovitých podobách *obchôdzok* v období zimného slnovratu a pred príchodom jari, v posledné fašiangové dni. Hlavným nositeľom obradových hier bolo

roľnícke obyvateľstvo, lebo pôvodná magická obsahovosť týchto hier mala zabezpečiť úrodnosť polí, prosperitu statku, zdravie a blahobyt. V obradových hrách zimného cyklu sa stretávame s dvoma druhmi ústredných postáv. Prvými sú postavy reprezentujúce **fenomén staroby**, geneticky vychádzajúci z manistického **kultu predkov** (*Kubo, Starý, Pšocha, Dedo, Baba*). Druhým je **fenomén býčej sily**, predstavovaný postavou *Turoňa*. Sprievod tvoria antropomorfné postavy s komediálnou funkciou (*Cigán, Kominár*), zoomorfné (*Medveď, Koza*) a postavy fantasknych tvarov.

Jarný cyklus obradových hier reprezentujú *fašiangové sprievody*, ktoré sa konajú v troch posledných dňoch pred veľkým pôstom. Široká paleta postáv všetkých druhov a hojná frekvencia masiek sú pre tieto obchôdzky príznačné. Najspodnejšou vrstvou sú zvieracie postavy, ktoré sú ústrednými. Kým v obradových obchôdzkách v čase Vianoc prevláda kult predkov, vo fašiangových dominujú agrárne motívy.

Vianočné hry sú folklórnym pokračovaním dedičstva stredovekého divadla. V tradičnom repertoári prevládajú i kvantitou výskytu. Najčastejšími sú **betlehemské hry** a **Traja králi**: frekventujú sa aj témy Adam a Eva, Herodes a ďalšie. Hlavným nositeľom vianočných hier bolo pastiersko-valašské obyvateľstvo. Okrem biblických postáv sú z aspektu masiek cenné archaické postavy súvisiace najmä s kultom predkov, ktoré sem vplynuli z geneticky starších obradových hier zimného cyklu.

Martyrologické hry čerpajú síce zo stredovekých legiend, ale svoju divadelnú podobu získali v období baroka. Na Slovensku sa vyskytuje iba hra o sv. Dorote.

Stavovské hry patrili rôznym sociálnym skupinám (žiaci, študenti, remeselníci). V dôsledku veľkých sociálnych zmien zanikli. Známe sú iba z etnografických zápisov.

Žartovné interlúdiá sú divadelnou vsuvkou rôznych obradových a spoločenských štruktúr. Dodnes sa možno s nimi stretnúť na svadbách, pri fašiangových obchôdzkach a rôznych slávnostiach. Príznačnou črtou ich hry i masiek je improvizácia, maškaráda, fraška.

Pololudové hry sú dotykovou sférou folklóru s insitnou a písmackou tvorbou. Z aspektu masiek sú irelevantné.

Masky nášho ľudového divadla možno deliť z rôznych hladísk: podľa typológie postáv, materiálu, tvaru, funkcie atď. Pre masku je dôležitým spôsob zhotovenia, ktorý jej dáva tvar a určuje

herecké používanie. Z tohto aspektu sú v ľudovom divadle na Slovensku známe **dva druhy masiek**. Sú to pevné masky zakrývajúce tvár nositeľa a masky zhotovené líčením.

V skupine **pevných masiek** sa rozlišujú tri typy: maska zakrývajúca iba tvár herca (*náličnica*), maska zakrývajúca celú hlavu (*kukla*) a *samostatná maska* upevnená na palici alebo držiaku, nespojená priamo s hlavou herca, vyčnievajúca nad ním a pod. Jestvujú aj varianty samostatných masiek, ktoré sú upevnené k hercovmu telu. Označenie maska tu znamená celkové prestrojenie do zobrazovanej postavy. Takými sú masky koní s ilúziou jazdca, rôzne kombinácie herca s bábikou a pod.

Najčastejším materiálom na zhotovenie pevných masiek býva barania koža. Používa sa aj koža iných zvierat (zajaca, diviaka), ďalej textil, drevo a iné tvarovateľné materiály. Náličnice sa zhotovujú aj z papiera, ktorý býva spestrený kresbou. Samostatné masky majú spravidla korpus z dreva, obtiahnutý najčastejšie kožou alebo textilom s vlasovou štruktúrou. Sú to vždy masky zvieracích postáv a ich súčasťou býva pohyblivá spodná čeľusť, ktorá je expresívnym prostriedkom hry.

Pevné masky všetkých troch typov sa používajú iba v obradových hrách alebo pri postavách, ktoré svojou genézou pochádzajú z obradových štruktúr. Sú to masky nielen opticky a divadelne najexpresívnejšie, ale aj geneticky najstaršie.

Masky zhotovené líčením sa frekventujú vo vianočných a martyrologických hrách a pri žánrových postavách všetkých hier. Farebná paleta líčenia je skromná. Červená farba je symbolom mladosti, čierna staroby. Zriedkavo sa vyskytujúca žltá je redukciou zlata a symbolizuje nebeskú nádheru. Biela maska je znakom odreálnenia, odživotnenia. Nosia ju Smrť a Lucia. Robí sa fúkaním múky alebo púdru na tvár natretú mastnotou. Čierna sa pripravuje zo sadze zmiešanej s mastnotou. Červená mala kedysi tiež pôvod v prírodných zdrojoch, ale dnes sa používajú bežné farbivá a dermatografické prostriedky.

Súčasťou masiek zhotovených líčením bývajú brady, parochne, fúzy, robené zvyčajne z hebkých ľanových vlákien.

Súčasťou masky a kostýmu zároveň sú pokrývky hlavy. Pri postavách obradových hier to najčastejšie býva naruby vyvrátená baranica, baranica tvoriaca materiálovú i tvarovú jednotu s kostýmom. Hojne sa používajú aj krojové klobúky ozdobené farebnými stužkami, ktoré hre dodávajú dekoratívnosť, divadelnosť a sviatoč-

nosť. Špeciálne pre divadelné účely sa robia papierové korunky kráľov, martýrov, rohaté kapucne čertov, slamené korunky a rohy Turoňov, ako aj ďalšie pokrývky, ktoré charakterizujú postavu, zvýznamňujú masku.

Výtvarne najzaujímavejšie a divadelne najemotívnejšie sú pokrývky hláv betlehemcov. Nazývajú sa *šišaky, čákovy, kalpaky, čiapky* a pod. Keďže betlehemské hry sú kvantitatívne najbohatšou zložkou nášho ľudového divadla, aj šišaky ich postáv predstavujú veľkú paletu tvarov, druhov a podôb. Vyrábajú sa z lepenky alebo tvrdšieho papieru, ktorý drží kubus tvaru. Ich tvarové variácie sú nesmierne pestré: kužeľ, valec, typ sedlovej strechy, nápodoba hajtmanských klobúkov a ďalšie formy s bohatou množinou variantov v každom regióne. Šišaky zdobia farebné stužky, kresbou alebo farebnými papiermi vyhotovené ornamenty. Sú to geometrické i rastlinné tvary, hviezdy, religiózne symboly, nápisy. Svojím tvarom a výzdobou je šišak na postavách betlehemcov dominantným divadelno-optickým faktom. Zaujímavý je vzťah šišaku a líčenia. Čím je šišak dekoratívnejší, tým skromnejšie je líčenie.

Maska ako výtvarný a divadelný fakt funguje v akčných vzťahoch s ostatnými zložkami divadelnej štruktúry. Najtesnejší je jej dotyk s kostýmom: spája ich materiál, tvar, spôsoby zhotovenia, divadelné použitie. Kostýmy bývajú divadelnou adaptáciou odevov všedného používania. Najčastejším je obrátený kožuch. Používajú sa prírodné materiály - slama, seno, hrachovina. Pri obradových postavách v obrátenom kožuchu vystupuje do popredia magický prvok plodivosti. Pri kostýmoch, kde sa upotrebúva slama a ďalšie prírodné materiály, dominuje prvok fertility zeme.

Výrazná vzájomná podmienenosť je medzi maskou a herecký konaním. Týka sa to pohybových, priestorových a jazykových zložiek hry. Pri exteriérových hrách - ako sú napr. fašiangové obchôdzky - prevládajú pevné masky a priestorovosť, akčnosť hereckého konania. Pri hrách interiérových zase prevládajú masky zhotovené líčením a slovo nad pohybom. Postavy s pevnou maskou na tvári vo všeobecnosti buď nemajú slovesný part, alebo iba v skromnom rozsahu a ich reč je výrazovo deformovaná. Prejavujú sa najmä pohybovým konaním. Naproti tomu pri maskách zhotovených líčením dominuje slovesná zložka. Toto delenie má vzťah aj ku genéze postáv. Akčné pohybové konanie, vizuálne fenomény, zmyslová zložka patria ku geneticky staršej vrstve.

V druhovej kategorizácii možno masky a postavy slovenského ľudového divadla rozdeliť na antropomorfné, zoomorfné a fantaskné.

V skupine antropomorfných sú geneticky najstaršími postavy s fenoménom staroby (*Dedo, Baba, Starý* a ďalšie). Súvisia so starodávnym kultom predkov - ochrancov rodu. Frekventujú sa v obradových hrách zimného slnovratu i v obrade svadby. *Dedo* a *Starý* majú spravidla pevnú masku z obrátenej baranej kože. V niektorých betlehemských hrách mávajú tvár začiernenú sadzou. Súčasťou ich kostýmu bývajú aj *falické* atribúty. Svojou pevnou maskou a optickým vystrojením je im blízky aj Mikuláš v dedinskom prostredí. Lucia je celá v bielom, so zahalenou tvárou.

Postavy s biblickou tematikou sú: Adam, Eva, betlehemskí pastieri, Dorota, králi Fabrícius a Herodes, Žid-rabín a ďalšie. Ich masky sú zhotovené líčením.

Vo fašiangových sprievodoch sú časté dvojice postáv: *Ženich/Nevesta, Cigán/Cigánka, Žobrák/Žobráčka* atď. Vyskytuje sa aj spojenie takejto dvojice do jednej postavy *Polchlap/Polžena*, ďalej prezliekanie mužov za ženy a obrátene. Okrem komediálneho karnevalového prvku je tu prítomný aj moment **plodivej mágie**. Súčasťou sprievodov bývajú i postavy podomových obchodníkov a remeselníkov s náplňou improvizovanej hry a figúry odpozorované priamo zo súčasného života. V ich hre i maske ide o karikatúru a karnevalovú zábavu.

Zoomorfné masky sa frekventujú v období zimného slnovratu a na posledné fašiangy. Vyskytujú sa *Koza, Medveď a Kôň*, na severnom a čiastočne aj na strednom Slovensku zastáva popredné miesto *Turoň*. Jeho meno pochádza od názvu vyhynutého zvieraťa tura (Bis primigenus). Zvieracie postavy majú poväčšine samostatné masky. Osobitosťou nášho ľudového divadla je dvojnohé spodobenie zvieracích postáv - nie štvornohé, vytvárané dvojicou hercov. Častou témou zvieracích postáv je symbolická smrť, a znovuoživenie, čo súvisí s motívmi agrárnej mágie, ktorej pôvod sa kladie do neolitu.

Telo herca vždy vtláča maske-postave isté antropologické dimenzie, či je už predmetom zobrazenia človek alebo zviera. Ani v skupine fantasknych masiek nie je antropologický prvok vyabstrahovaný, potlačený, anulovaný, hoci sem patria postavy, ktorých predobraz nemá predlohu v antropologickej alebo zoologickej realite. Tieto postavy spodobujú **metafyzické idey** - *Boha*, nebeské a

démonické sily ako sú *Anjel, Čert, biologické fenomény - Smrť* i *fantaskné tvary imaginácie - Sitárik, Spravenci, Mátohy* a ďalšie. Postavy s biblickým zázemím predstavujú rustikalizované podoby náboženskej ikonografie. Výtvarne i divadelne najzaujímavejšie sú postavy čertov. Nachádzajú sa v obradových, vianočných, martyrologických hrách i v sprievode mikulášov. Doplnkom ich strašidelného čierno-červeného kostýmu a masky bývajú rohy, chvost, reťaz a vidly.

Ľudové divadlo vytvára zovšeobecňujúce typy, nie individualizované postavy. Jednotlivé typy masiek-postáv majú príznačné charakteristiky, regionálne variácie a predovšetkým systém určujúcich znakov. Tento súbor určujúcich charakteristík je stabilizovaný normou kolektívneho vedomia, ktoré je činiteľom sociálnym a estetickým zároveň. Ustálené súbory znakov pre jednotlivé typy tvoria invariantný základ, ktorý sa v procese tvorby konkrétnych masiek realizuje množinou možných variantov. Kým paradigmatická zásobnica tej-ktorej masky je vlastníctvom nadosobným, konkretizovaný variant je individuálnou redakciou z tohto prameňa, obohatenou osobnými prínosmi v duchu tradície. Povedané jazykom semiológie: *langue* je tu neosobné, je majetkom celej skupiny a súčasťou jej kolektívneho vedomia. Z tohto žriedla vzniká procesom manifestnej realizácie *parole* vo forme variantu danej témy. Má svoje stabilné prvky a prvky premenlivé, variované v rozpätí stanovenom kolektívnymi normami. Pretože súbor materiálových prvkov je skromný, používajú sa obrazne, metaforicky, viacvýznamovo. Na tvorbe určujúcich znakov sa zúčastňujú: materiál, farba, tvar, príznačný detail, kontextovosť javov. Veľmi časté je metonymické zastúpenie, napr. majestátne rohy symbolizujúce Turoňa, zuby a beloba Smrtku, čierna a červená farba Čerta a pod. Cieľom masky nie je verná nápodoba, ale imaginácia, hra. Preto je maska sústavou znakov, v ktorom sú zašifrované významy.

Výtvarný prejav masiek tvorí autonómny sloh, v ktorom sú relikty genetického zázemia, dotyky s kultúrnymi a historickými prúdmi i podnety z rôznorodých prameňov.

Najdôležitejším genetickým žriedlom je obradový život starých Slovanov, jeho tematika, druhy postáv, spôsoby maskovania. Z tohto základu pochádzajú postavy a masky súvisiace s agrárnovegetačnou mágiou a kultom predkov. Svedčia o tom aj analógie u ostatných slovanských i neslovanských národov.

Významný prínos do vývoja slovenského ľudového divadla prinieslo obdobie gotiky: novú tematiku hier, podnety gotickej ikonografie a princípov stredovekého divadla, ako aj mimoriadne cenný jokulátorsko-igricovský prínos.

Obdobie baroka prináša slovenskému ľudovému divadlu - na rozdiel od Čiech - iba okrajové impulzy. Na Slovensku pretrváva tradovanie archaickejších tvarov.

Rôznorodé genetické a slohové impulzy neprijímalo ľudové divadlo mechanicky, ale transformovalo ich do slohu svojho umenia. V obsahovosti hier i v maskách zachováva slovenské ľudové divadlo relikty minulých čias, ozveny kultúrno-historických prúdov i odrazy prítomných chvíľ. Hoci v mnohom pozmenilo svoje pôvodné funkcie, osobitne cennou je skutočnosť, že stále ostáva živým kultúrnym fenoménom dedinskej tradície.

Pavol Žigo

Základné etapy dejín spisovnej slovenčiny

FF UKo, Bratislava

Jedným z artibútov každého národa je jeho jazyk. Súčasná podoba tohto zložitého spoločenského fenoménu sa vyvíjala v zložitých historicko-spoločenských podmienkach a charakteristické sú preň konkrétne vývinové obdobia.

Prvé, novšie obdobie výskumu dejín spisovnej slovenčiny sa týka špeciálnych dejín nášho spisovného jazyka. **Špeciálnymi dejinami** nazývame toto obdobie preto, lebo ide o dejiny spisovného jazyka v čase, keď slovenčina bola uzákonená v konkrétnych kodifikačných prácach. Toto obdobie sa nazýva spisovné obdobie. Staršie obdobie dejín spisovnej slovenčiny môžeme rozdeliť na **prehistorické** a **predspisovné** obdobie. Do týchto období, najmä však do predspisovného obdobia patria tie útvary slovenčiny, ktoré okrem komunikatívnej funkcie plnili národnoreprezentatívnu a národnointegratívnu funkciu a neboli ešte kodifikované. V dejinách spisovnej slovenčiny je medzníkom predspisovného a spisovného obdobia Bernolákova kodifikácia (1787). Ak si teda všímame históriu spisovnej slovenčiny v predspisovnom aj spisovnom období, hovoríme o **syntetických** dejinách nášho národného jazyka. V rámci syntetických dejín spisovnej slovenčiny rozlišujeme tieto základné etapy:

1/ **Prehistorické** obdobie: - predveľkomoravské obdobie (do r. 845)

- veľkomoravské obdobie (r. 845 - 900)
- poveľkomoravské obdobie (r. 900 - 1000)

2/ **Predspisovné** obdobie: - staršie predspisovné obdobie (11. - 15. stor.)

- mladšie predspisovné obdobie (16. - 18. stor.)

3/ **Spisovné** obdobie: - bernolákovské obdobie (1787 1843)

- štúrovské obdobie (1843 - 1852)
- reformné obdobie (1852 - 1863)
- matičné obdobie (1863 - 1875)

- martinské obdobie (1875 - 1918)
- medzivojnové obdobie (1918 - 1939)
- súčasné obdobie (po r. 1940)

Prehistorické obdobie

Z ranej etapy prehistorického obdobia slovenčiny, t.j. z predveľkomoravskej doby nemáme písomné pamiatky v domácom jazyku. O tomto vývinovom období hovoríme ako o období **protogenézy** (prastarého pôvodu). Predpokladanou hranicou predveľkomoravského a veľkomoravského obdobia je hranica prvej a druhej polovice 9. stor., pretože v tomto čase vznikali na našom území vzdelanecké centrá, ktoré sa naplno rozvinuli po príchode Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu (r. 863). Vo veľkomoravskom období (r. 845 - 900) vzniklo množstvo staroslovienskych pamiatok, ktoré sa však v pôvodnej podobe nezachovali v úplnosti a časť z nich poznáme len z neskorších odpisov. Najviac bola v nich zastúpená náboženská spisba - *evanjeliáre* (spisy obsahujúce legendy o Kristovom učení a jeho živote), *homílie* (výklady častí Biblie, kázne), *žalmy* (biblické spevy a básne) a rozličné *modlitby*. Z tohto obdobia sa zachovali aj životopisné žánre - *životy svätých* (Život Konštantína a Život Metoda, životopisy ich nasledovníkov), zo starších literárnych žánrov to bola *oslavná próza, oslavná poézia* (hymny), ale aj pamiatky právneho charakteru - *cirkevné a svetské zákonníky*. Staroslovienske pamiatky vznikali v **hlaholike** (písmo zložené z malých písmen gréckej abecedy), **cyrilike** (vznikla z unciály, písma s prvkami malej i veľkej gréckej abecedy) a v **latinke**. Hlaholikou boli napísané väčšinou evanjeliáre, napr. Mariánsky *kódex*, Zografský kódex (kódex = starobylá rukopisná kniha), zbierka žalmov Sinajský žaltár, z pamiatok právneho charakteru sa zachoval svetský zákonník Zakon sudnyj ľudem. V cyrilike bol napísaný napr. Asemanov kódex, zbierka žalmov Savina kniga, Život Konštantína a Život Metoda, reprezentantom pamiatok napísaných latinkou je napr. zbierka modlitieb známa ako Frizinské pamiatky. Z hľadiska pôvodu sú pre dejiny jazyka významné Kyjevské listy, hlaholský text omšového misálu (*misál* = omšová kniha, súbor textov používaných pri základných náboženských obradoch) s 38 modlitbami rímskeho rítu. Táto pamiatka obsahuje veľké množstvo *veľkomoravizmov*, t.j. hlások alebo tvarov charakteristických pre jazyk Veľkej Moravy (hláska *dz*, resp. *z* namiesto skupiny *žd* v tvaroch *podaz* (*-dadz = daj, prosece* =

prosiac namiesto *prosešte*, slová typu *život, otrok, služba, prositi* namiesto *žizň, sluga, liturgija, moliti*). Spomínané žánre a pamiatky pretrvávali aj v neskoršom, poveľkomoravskom období. Bezprostredných súvislých jazykových pamiatok v domácom jazyku z poveľkomoravského obdobia slovenčiny však niet. Na základe neskoršieho vývinu však možno spoľahlivo konštatovať, že v tomto období, v období rozvoja uhorského feudalizmu, bolo dosť možností na *rozvoj živej domácej reči*. Výrazným stimulom tohto diania boli najmä nové formy práce, s nimi súvisiace nové prvky v hospodárstve, spoločnosti i kultúre. Do jazyka pribúdali nové slová z domáceho prostredia, prinášali ich sem aj remeselníci a kupci inojazyčného pôvodu (nemecké, latinské slová). Okrem slovnej zásoby z oblasti hospodárstva, remesiel, resp. slov z náboženskej sféry sa v poveľkomoravskom období výrazne rozvíjali aj ústne poetické žánre, najmä piesňová forma. Medzi obdobie doznievania veľkomoravských tradícií a staršie predspisovné obdobie nemožno klásť výrazný predel. Preto sa osudy slovenčiny z poveľkomoravského obdobia ďalej rozvíjali v predspisovnom období.

Predspisovné obdobie

V predspisovnom období slovenčiny rozlišujeme dve základné vývinové etapy: *staršie* obdobie (11. - 15. stor.) a *mladšie* obdobie (16. - 18. stor.). Charakteristickým znakom staršieho obdobia je najmä *rozvoj slovenčiny v ústnej podobe* (ústna slovesnosť). Množstvo motívov, ktoré mali svoj pôvod v predkresťanskom kulte (*Morena, Morena, za kohos' umrela*) ustupovalo novším žánrom, najmä piesňovej tvorbe. Svedčí o tom napr. neskorší zákaz používať ľudovú piesňovú tvorbu v kostoloch (12. stor.), zákaz počúvať tieto žánre kléru (13. stor.). Pôvodná podoba týchto žánrov sa nám však nezachovala (zachovali sa len neskoršie odpisy, napr. *Húska krásna, húska milá;* pozri Krajčovič, 1981, s.291). **Kultivovanie domácej reči** súviselo aj s novými spoločenskými podmienkami, ku ktorým patril vznik miest. V nich sa zhromažďovalo obyvateľstvo sociálne a jazykovo rôznorodé, a tak vznikalo množstvo podnetov na rozvoj nových žánrov. S rozvojom remesiel sa rozširovala slovná zásoba v oblasti pomenovania nových nástrojov a výrobkov a osobitná jazyková situácia sa utvárala na trhoviskách. Okrem obchodu sprevádzalo predaj a kúpu tovaru aj množstvo hereckých a speváckych atrakcií, súčasťou ktorých boli žánre podnecujúce rozvoj domáceho jazyka. Oficiálnym jazy-

kom vyšších spoločenských vrstiev sa v tomto čase stala *latinčina*. Jej používanie takisto podnietil rozvoj miest, pretože tu sa sústreďovali právne, administratívne a vzdelávacie orgány svetskej i cirkevnej moci. Domáce obyvateľstvo však pociťovalo množstvo sociálnych a národnostných rozdielov a už v staršom predspisovnom období sa domáhalo účasti na správe miest. Známym dokumentom o výsledkoch takýchto snáh je Privilegium pro Slavis z r. 1381, ktorým kráľ Ľudovít I. zabezpečil Slovákom polovičné zastúpenie v žilinskej mestskej rade (dovtedy napr. vládla zámožná nemecká menšina). V mestskom prostredí sa už od 14. stor. začala vytvárať špecifická podoba slovenčiny - **mestská reč**. Zároveň vznikali aj nové jazykové útvary podmienené novou spoločenskou situáciou, začal sa formovať *administratívno-právny, rečnícky a rokovací štýl*. V týchto štýloch sa ustaľovalo aj používanie nedomácich výrazov (napr. lat. *kvitancia, obligácia, sessia...*). Do charakteristických žánrov administratívno-právneho štýlu prenikalo aj množstvo slov domáceho pôvodu (*stoličné právo, vidiek, boženík, platba*). Výraznou črtou tohto obdobia bolo aj **prenikanie češtiny** na Slovensko. V staršom období (okolo 14. stor.) prenikala k nám čeština pod vplyvom českého duchovenstva pôsobiaceho v tunajších školách, rozvoj češtiny na Slovensku podporovali aj vojenské činitele (pohyb husitov, bratrických a Jiskrových vojsk) a kultúrna a hospodárska sféra (štúdium Slovákov na Karlovej univerzite, keďže na území Slovenska nebolo v tom čase vzdelávacie centrum, kde by sa Slováci mohli učiť v domácom jazyku). Čeština sa však v slovenskom prostredí *slovakizovala* - prenikali do nej charakteristické slovenské prvky (odstraňovanie *ř*, prienik domácich slov typu *robota, nižný, obrus, chotár*).

Mladšie predspisovné obdobie slovenčiny je späté s poslednou fázou humanizmu a vrchol dosiahlo po nástupe renesancie a baroka. Z obdobia od konca 16. stor., najmä však od 17. stor. sa zachovali pramenné texty, ktoré svedčia o zdokonaľovaní písomnej podoby kultúrnej slovenčiny. Išlo o také jazykové útvary, ktoré vznikali z ľudovej reči, v mestskom prostredí nadobúdali nadnárečovú povahu, štylisticky boli diferencované a vyznačovali sa tým, že sa používali vo verejnom styku. O rozvoj kultúrnych predspisovných útvarov sa vo veľkej miere pričinili vzdelanci slovenského pôvodu, tzv. *nižšia honorácia* (učitelia, pisári, notári, nižší duchovní). Zo žánrového hľadiska boli najviac zastúpené *súpisy majetku, testamenty, súdne zápisy* z vypočúvania svedkov. Kultúrne pred-

spisovné útvary, aj napriek tomu, že mali nadnárečový charakter, neboli ešte kodifikovanou a záväznou formou predspisovnej slovenčiny. Hoci sa im pripisuje nadnárečová povaha, badať v nich prvky, na základe ktorých možno rozlíšiť varianty predspisovnej slovenčiny - *stredoslovenský variant*, t.j. podobu **kultúrnej stredoslovenčiny**, *západoslovenský variant*, t.j. **kultúrnu západoslovenčinu**, *východoslovenský variant*, t.j. **kultúrnu východoslovenčinu**. Kultúrne predspisovné útvary mali okrem hovorenej a písanej (rukopisnej) podoby aj tlačenú podobu (napr. Ostrihomský rituál z r. 1625, obsahujúci krstné a sobášne formuly v kultúrnej stredoslovenčine, reprezentatívnou podobou kultúrnej západoslovenčiny je napr. rukopis básne Š. *Seleckého* Obraz krásnej paní perem malovaný, 1701, charakteristické znaky kultúrnej východoslovenčiny obsahuje napr. výhražný list zbojníkov Bardejovčanom z r. 1491), známy je aj pokus východoslovenských kalvínov povýšiť zemplínsky jazykový základ do nadnárečovej podoby (zemplínske nárečia sa stali pastoračným jazykom kalvínov v rokoch 1750 - 1758). Napriek tomu, že kultúrne predspisovné útvary boli nadnárečovou formou slovenčiny a používali sa vo verejnom, oficiálnom styku, pre svoj obsah regionálnych prvkov ešte nespĺňali kritériá celonárodného a celospoločensky platného jazyka. Boli však dôležitým vývinovým úsekom slovenčiny a stali sa spoľahlivým východiskom kodifikovaných podôb slovenčiny.

Z predspisovného obdobia slovenčiny sú známe pokusy o opis jazykových útvarov domáceho pôvodu, ktoré sa používali vo vzdelaneckom a náboženskom prostredí. K významným prácam patrí porovnávacia práca Pavla *Doležala* (1700 - 1778) Grammatica slavico-bohemica (Mluvnica slovensko-česká, 1746). V nej autor porovnáva normu biblickej češtiny so slovakizovanou češtinou, resp. bohemizovanou (počeštenou) slovenčinou, ktorú evanjelici používali ako bohoslužobný jazyk. Ďalšou významnou osobnosťou predspisovného obdobia bol Romuald *Hadvábny* /1714 - 1780), cirkevný hodnostár kamaldulského rádu a vedúca osobnosť kamaldulských mníchov pôsobiacich v Červenom Kláštore, ktorí preložili Bibliu do bohemizovanej kultúrnej slovenčiny. Hadvábny mal veľký podiel na príprave základných pravopisných a gramatických pravidiel a latinsko-slovenského slovníka Syllabus Dictionarii Latino-Slavonicus (1763). Výrazne prispel k ustaľovaniu normy v preklade Písma Svaté Biblie Slovénské aneb Písma Svatého část-

ka I. a II. (1756 - 1759). Tieto práce však mali viac praktický charakter, nekvalifikujeme ich ako pokus o kodifikáciu, ale snahu o ustaľovanie normy.

Špeciálne dejiny spisovnej slovenčiny

Spisovné obdobie

Bernolákovské obdobie (1787 - 1843)

Bernolákovské obdobie dejín spisovnej slovenčiny je pomenované podľa prvého kodifikátora spisovnej slovenčiny Antona *Bernoláka* (1762 - 1813), ktorý svojou prácou Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum a jej prílohy Lingvae slavonicae...ortographia (1787) po prvýkrát uzákonil spisovnú slovenčinu. V Rozprave (*dizertácia* = rozprava) uviedol Bernolák grafickú a pravopisnú kodifikáciu jazykového útvaru - *bernolákovčiny*, ktorý sa opiera o živý variant kultúrnej západoslovenčiny. Na príprave kodifikácie pomáhali Bernolákovi vlastenecki filológovia, členovia bratislavského generálneho seminára priamym získavaním jazykových poznatkov zo západného a stredného Slovenska. Preto sú súčasťou kodifikácie okrem západoslovenského jazykového základu aj prvky strednej slovenčiny (mäkké *ď, ť, ň, ľ*). V pravopise A. Bernolák vychádzal z foneticko-fonologického kritéria (zhoda s výslovnosťou). Preto nerozlišuje písanie *y - i, ý - í*, ale kodifikuje len *i - í*, nepozná dvojhlásky, ale uplatňuje aj gramatické kritérium (v slove *Dub* píše *b*, pretože v genitíve je tvar *Duba*), funkčné kritérium (všetky podstatné mená píše veľkým písmenom) a archaizuje prvky (na označenie hlásky *j* používa písmeno *g*). V tvarosloví kodifikuje tvary *od Gazdi* (genitív singuláru), *Sinowe* (nominatív plurálu), kodifikuje vokatív (*Otče!*) a paradigmy sú unifikované (*dobrého - cudzého, Matkách - Mestách*). Gramatický systém slovenčiny opísal Bernolák v práci Grammatica slavica (1790), spôsob tvorenia slov v práci Etymologia vocum slavicarum (1791; slovo *etymológia* nechápal v dnešnom zmysle, t.j. historický pôvod slova, ale ako zloženie z jednotlivých častí). Posmrtne vyšiel Bernolákov päťjazyčný Slowár Slowenskí, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí (1825 - 1827). Bernolák v ňom pri spracovaní slovnej zásoby vtedajšej slovenčiny uplatnil tzv. *delimitačné kritériá* spisovnosti (slová spisovné, ľudové, české). Prax ukázala, že bernolákovčina bola jazykom, ktorý spĺňal prísne kritériá národného jazyka: vznikli v nej popularizačné a vzdelávacie diela (J. Fándly),

rozsiahle literárne práce (J. Hollý), polemické a vedecké spisy (J. Fándly, A. Bernolák), bohoslužobné texty (kázne) a preklad biblických textov (J. Palkovič). Bernolákovčina plnila funkciu národného spisovného jazyka až do štúrovskej kodifikácie, resp. katolícki vzdelanci ju používali až do r. 1851.

Štúrovské obdobie (1843 - 1852)

Štúrovským obdobím nazývame v dejinách spisovnej slovenčiny roky 1843 - 1852, t.j. obdobie od kodifikácie Ľ. Štúra po reformu štúrovčiny r. 1852. Myšlienka kodifikovať spisovnú slovenčinu na novom základe sa zrodila na prelome rokov 1842 - 1843 a cieľom tejto kodifikácie mal byť *rozvoj duchovného života nášho slovenského rodu*. Rozhodnutie kodifikovať spisovnú slovenčinu na stredoslovenskom jazykovom základe severozápadného typu (kultúrna stredoslovenčina) sa zrodilo 14. 2.1843. Neskôr, 11. - 16. 7.1843 otázky spisovnej slovenčiny prerokovali štúrovci v Hlbokom u J. M. Hurbana a predložili ich aj J. Hollému na Dobrej Vode. Štúrovčina bola oficiálne prijatá za spisovný jazyk na zasadnutí novozaloženého spolku Tatrín v Liptovskom Mikuláši 26. - 28. augusta 1844. Prvou básňou v štúrovčine (vyšla ešte na začiatku r. 1844) bola báseň J. Franciscího *Svojim vrstovníkom na pamiatku*. Zásady štúrovskej kodifikácie sformuloval Ľ. Štúr (1815 - 1856) v kodifikačných prácach Nauka reči slovenskej (1846) a Nárečja slovenskuo alebo potreba písaňja v tomto nárečí (1846). Zásady štúrovskej kodifikácie: pravopis vychádza z foneticko-fonologického princípu: nerozlišuje *y - i, ý - í*, v zhode s výslovnosťou je len *i - í*, dôsledne sa označuje mäkkosť a dĺžka (*ďeťi, rodák*), zachováva sa písanie *dz, dž, ch* (tradičné zložky), ale zavádza sa aj nové označovanie dvojhlások *ja, je, uo*. V hláskovom systéme však nemá štúrovčina *ä*, mäkké *ľ*, namiesto dvojhlásky *iu* má dlhé *ú*, nemá dlhé *é* (okrem slova *céra*), po prvýkrát sa uvádza aj pravidlo o rytmickom krátení. V tvarosloví sa uzákoňujú stredoslovenské tvary podstatných mien stredného rodu typu *nárečja* (nominatív singuláru), tvary prídavných mien stredného rodu typu *slovenskuo*, minulý čas typu *robiu*, tvary slovies na *-uvať* (namiesto *-ovať*, typ *ukazuvať*), minulé príčastie má podobu *padnuv* namiesto *padol*. Pôvodná kodifikácia sa však neskôr modifikovala. K výraznej reforme štúrovčiny, najmä v pravopisnej rovine, došlo r. 1851. V štúrovčine sa rozvinula väčšina funkčných štýlov, najviac žánre umeleckého štýlu - poézia.

Reformné obdobie (1851 - 1863)

V nadväznosti na štúrovskú kodifikáciu došlo v oblasti spisovného jazyka a pravopisu v ďalšom desaťročí k napätiu vyvolanému nárokmi na jazyk v praktickej rovine, vedných odboroch a nemalý vplyv na formovanie spisovného jazyka mali aj ideové prúdy. Koncom štyridsiatych rokov 19. stor. v praktickej rovine pretrvávali ešte aj predspisovné útvary, v oficiálnom a verejnom styku, náboženskej sfére, najmä u časti katolíkov, sa používala bernolákovčina, pokroková mladá generácia používala štúrovčinu. Proti nej však iniciatívne vystúpil J. *Kollár,* ktorý štúrovčinu pokladal za rozbíjanie slovanskej jednoty. Svoj postoj vyjadril spolu s českými a slovenskými stúpencami protištúrovských myšlienok v zborníku Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky (Praha 1846). Po porážke revolúcie r. 1849 navrhol zaviesť pre Slovákov tzv. *staroslovenčinu*, t.j. češtinu prispôsobenú pre Slovákov; išlo o náhradu českého *-ou* slovenským *-ú*, namiesto predpony *nej-* navrhol zaviesť predponu *naj-*, namiesto slovotvornej prípony *-ctwí/-stwí* zavádza príponu *-ctwo*, pri slovesách je v 3. osobe plurálu namiesto *-í* koncovka *-ú*. Kollárovu snahu podporil Andrej *Radlinský* (1817 - 1879) prácou Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí (Viedeň 1850). Kollárova idea českej a slovenskej jazykovej jednoty sa však v praxi neujala a stihol ju rovnaký osud ako staroslovenčinu. Na prelome 40. a 50. rokov 19. stor. teda v oblasti spisovnej slovenčiny vznikla situácia, ktorá si vyžadovala zjednotenie bernolákovcov a štúrovcov. Preto sa 21.10.1851 zišli predstavitelia jednotlivých prúdov - Ľ. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža, J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník a M. Hattala - a prijali novú reformovanú podobu štúrovčiny. Zmenami v porovnaní so štúrovskou kodifikáciou bolo najmä uplatnenie etymologického princípu v pravopise (písanie podľa pôvodnej podoby slova, čím sa pravopis priblížil princípom pravopisných sústav ostatných západoslovanských a východoslovanských jazykov), t.j. rozlišovanie *y - i*, zaviedli sa hlásky *ä, ľ, iu*, dvojhlásky sa začali písať v podobe *ia, ie, iu, ó* namiesto *ô*, pôvodného štúrovského *uo*. Zavedením rozdielu *y - i* sa obmedzilo písanie mäkčeňa (v skupinách *de, te, ne, le, di, ti, ni,li* jeho funkciu prevzali mäkčiace samohlásky). Uvedené pravopisné zásady sú publikované v Hattalovej práci Krátka mluvnica slovenská (1852, kniha je bez udania autora).

Základné pravopisné princípy prijaté r. 1851 pretrvali, s menšími úpravami, o ktorých bude reč neskôr, do súčasnosti.

Matičné obdobie (1863 - 1875)

Vývinové obdobie ohraničené vznikom Matice slovenskej (1863) a jej násilným zatvorením (1875) sa v dejinách spisovnej slovenčiny vyznačuje dvoma základnými črtami:

1/ Národnoreprezentatívnu a kultúrnoreprezentatívnu funkciu spisovnej slovenčiny plnila podoba kodifikovaná M. Hattalom, v ktorej však zastarané prvky (typu *od gazdy, koryta, s otroky*) ustupovali živším prostriedkom hovorového jazyka (*od gazdu, korytá, s otrokmi*). 2/ Matica slovenská sa stala inštitúciou, ktorej osobitné oddelenie malo dbať na dodržiavanie normy, regulovať ju, starať sa kodifikáciu spisovného jazyka. Mala to byť významná pomoc redakciám a okrem nej mali v tomto období vznikať kodifikačné príručky a rozsiahla pramenná základňa so zameraním na výskum slovnej zásoby. Dodržiavanie spisovnej normy malo mať oporu v Hattalovej práci Mluvnica slovenského jazyka (Budapešť 1864) i v matičnom vydaní jeho Skladby jazyka slovenského (Martin 1865). So širším zámerom bola koncipovaná po nemecky napísaná učebnica Grammatik der slowakischen Sprache, ktorú r. 1860 vydal vo Viedni Jozef Karol *Viktorín* (1822 - 1874; ďalšie vydania r. 1862 vo Viedni a r. 1865 v Pešti). Praktický cieľ sledovala aj učebnica Fraňa *Mráza* (1835 - 1884) Slovenská mluvnica (1864) určená školám. Obmedzené trvanie Matice slovenskej, ktorú uhorské úrady r. 1875 násilne zatvorili, nedovolilo naplno sa rozvinúť v spracovaní slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Mnohé známe osobnosti matičného obdobia, napr. F. *Šujanský* (1832 - 1907), F. *Sasinek* (1830 - 1914), P. *Dobšinský* (1828 - 1885), C. *Zoch* (1815 - 1865) zozbierali hodnotný materiál z oblasti slovenskej lexiky. Ich snaha však nevyústila do priameho slovníkového spracovania slovenskej slovnej zásoby, no aj napriek tomu ich materiál po zániku Matice slovenskej využil pri spracovaní Slovníka českého jazyka F. *Kott*.

Martinské obdobie

Aj napriek tomu, že r. 1875 vládnuce úrady zakázali činnosť Matice slovenskej, Martin ostal naďalej strediskom slovenskej kultúry, sídlom redakcií, ktoré boli vydávaním svojich časopisov prostriedkom na zveľaďovanie spisovnej slovenčiny. V Martine vychádzali Slovenské pohľady, Národný hlásnik, Orol, Živena, neskôr

aj Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Najväčší podiel na rozvoji spisovnej slovenčiny, upevňovaní jej normy a rozvoji štýlov mali Slovenské pohľady a starostlivá redakčná práca J. *Škultétyho* (1853 - 1948), nemenej dôležitú úlohu zohrali aj Slovenské národné noviny. Významným kodifikačným krokom v martinskom období bola úprava Hattalovej kodifikácie, ktorú vykonal Samo *Cambel* (1856 - 1909) svojou prácou Rukoväť spisovnej reči slovenskej (1902). Potrebu kodifikácie vyzdvihovala jeho skoršia práca Slovenský pravopis (1890). Camblova *Rukoväť* pomohla ustáliť normu spisovnej slovenčiny v čase narastajúceho maďarizačného tlaku. Oporu svojej kodifikácie hľadal Cambel v živých prostriedkoch hovoreného i písaného prejavu. Archaizmy pretrvávajúce od Hattalovej kodifikácie (typ *od gazdy, na ruce, neseš)* nahradil ustálenými a živými tvarmi (*od gazdu, na ruke, nesieš*). K významným Camblovým prácam patria jeho tituly Slováci a ich reč (1903) a Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov (1906). Camblovu kodifikáciu upravil J. Škultéty pri redigovaní 2. a 3. vydania Rukoväti (vyšli po Camblovej smrti r. 1915 a 1919). J. Škultéty zhrnul svoju úpravu v doslove k spomenutým vydaniam. Podstatou úpravy bolo zavedenie tvarov typu *veniec* (pôv. *venec*), neurčitkových tvarov typu *sedieť, vedieť* (pôv. *sedeť, vedeť*), zavedenie mäkkého ľ v slovách typu *streľba*, zavedenie podoby *čo* popri zámene *ktorý*, predložka *mimo* sa podľa novej kodifikácie spájala len s genitívom. Okrem týchto zásad odporúčal Škultéty vyhýbať sa nesprávnym väzbám cudzieho pôvodu (napr. *k dostaniu*, správne *dostať*). *Martinský úzus*, t.j. podoba spisovného jazyka, ktorá sa sformovala pod vplyvom martinského kultúrneho centra koncom 19. stor., pretrvával až do medzivojnového obdobia.

Medzivojnové obdobie (1918 - 1939)

Po I. svetovej vojne pretrvával v oficiálnom styku, v žánroch umeleckého štýlu i v ostatných štýloch martinský úzus.

Krátko po vzniku Československej republiky (1918) však dejiny spisovnej slovenčiny výrazne ovplyvnila idea o jednotnom československom národe, a teda aj *československom jazyku.* Touto tendenciou boli poznačené i prvé *Pravidlá slovenského pravopisu* (1931), v ktorých sa kodifikujú súčasne slovenské i české tvary typu *svoboda* i *sloboda*, *lhať* i *luhať*. Pokroková slovenská inteligencia tieto pravidlá odmietla. Dôležitým orgánom na pestovanie domáceho jazyka sa stal časopis **Slovenská reč**, ktorý začal

vychádzať v Košiciach r. 1932 (od r. 1933 v Martine). Dovtedy nebol na Slovensku časopis, ktorý by bol orientovaný len na otázky jazyka. Okrem vydávania *Slovenskej reči* bol významným krokom v dejinách spisovnej slovenčiny pokus o vydanie druhých *Pravidiel slovenského pravopisu*, ktoré pripravila Matica slovenská r. 1939. Návrh pravidiel obsahoval zásady, ktoré sa však prijali až kodifikáciou r. 1953 (pozri nižšie). R. 1940 vyšlo nové, druhé oficiálne vydanie *Pravidiel slovenského pravopisu*, v ktorom sa pôvodná norma *Pravidiel* z r. 1931 prispôsobila matičnému úzu. Slovnú zásobu poznačila výrazná tendencia odstrániť zo slovenčiny nedomáce prvky (**purizmus**).

Súčasné obdobie (po r. 1940)

Medzníkom súčasného obdobia dejín spisovnej slovenčiny je koniec tridsiatych a začiatok štyridsiatych rokov. Ide o obdobie, ktoré súvisí s uznaním špecifických znakov slovenského národa z hľadiska etnicity, kultúry i politiky (pozri J. Ružička, 1967, s. 19). Dejiny spisovnej slovenčiny po r. 1940 sú teda späté jednak s vydaním *Pravidiel slovenského pravopisu* (Matica slovenská 1940), po II. svetovej vojne však najmä vznikom kodifikačných centier (Jazykovedný ústav SAVU, 1943, dnes Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV). Z hľadiska spisovnej slovenčiny bola významným krokom tohto obdobia pravopisná reforma spätá s vydaním nových *Pravidiel slovenského pravopisu* (1953). V nich sa uvádza nová kodifikácia: jednotné písanie mäkkého *-li* v minulom čase slovies (predtým *-lí/ -ly* v závislosti od menného rodu, resp. životnosti), zjednotilo sa písanie predpôn *z-, s-* podľa toho, aká spoluhláska po nich nasleduje, ustálilo sa písanie a používanie predložiek *z, zo* s genitívom, *s, so* s inštrumentálom. Išlo teda o dôslednú realizáciu návrhu Pravidiel z r. 1939. V päťdesiatych rokoch vznikali viaceré kolektívne diela, ktoré majú z hľadiska spisovnej slovenčiny kodifikačný charakter. Bol to najmä šesťzväzkový Slovník slovenského jazyka (1959 - 1968), neskôr vedecký opis tvaroslovia súčasnej spisovnej slovenčiny Morfológia slovenského jazyka (1966), v poslednom desaťročí najmä Krátky slovník slovenského jazyka (1987) a Pravidlá slovenskej výslovnosti (1984). Z hľadiska pravopisných úprav (menších zásahov do písania jednotlivých slov) možno pokladať za zmenu kodifikácie odstránenie niektorých nedostatkov pri písaní slov *zbor, zjazd, zväz, zvitok* (pôvodne sa písali so s-) a odstránenie rozdielu v písaní slov *správa a zpráva* (v prospech

podoby *správa*). Táto úprava bola r. 1968. Menšiu úpravu prinášajú aj Pravidlá slovenského prvopisu z r. 1991, najmä pri písaní čiarky, prepise historických osobných mien z uhorského obdobia a uvádzajú sa v nich aj zásady prepisovania z iných grafických sústav. Okrem základných kodifikačných prác sa starostlivosti o kultúru jazyka venujú aj odborné jazykovedné periodiká, najmä Kultúra slova a Slovenská reč, kultúre jazyka sa venuje pozornosť v pravidelných rubrikách v Slovenskom rozhlase, denníkoch a týždenníkoch *(Národná obroda, Nedeľná Pravda*, v Bratislave piatkové vydanie *Večerníka*, víkendové vydanie stredoslovenského regionálneho denníka *Smer* a *Východoslovenských novín*).

Literatúra

KRAJČOVIČ, R.: Po stopách kultivovania slovenčiny v starom Uhorsku.- In.: Kultúra slova 15, 1981, s. 289 - 295.

KRAJČOVIČ, R. - ŽIGO, P.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Študijná príručka a texty. Bratislava. Univerzita Komenského 1992, 116 s.

RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 256 s.

Tibor Žilka

Iluzívny a deziluzívny postup v (slovenskej) epike

VŠP, Nitra

Napriek istým výhradám voči známym kategóriám epiky, nemožno neprijať zásadu, že *príbehovosť*, t.j. sukcesívnosť aj v súčasnosti hrá dôležitú úlohu v narácii, lenže neustále sa podriaďuje aj kritériám simultánnosti, lebo sa minipríbehy mozaikovite premietajú do súčasnosti. Niekedy autor aj sám sformuluje svoju poetiku v tom zmysle, že vlastne ani niet minulosti, iba prítomnosť, minulosť potenciálne žije v nás, v našej pamäti, v našom vedomí, otvárajúc isté možnosti smerom do budúcnosti. Takéto vedenie skutočnosti dodáva epike špecifický štatút, ktorý tkvie v tom, že dokáže absorbovať paralelne aj sukcesívnosť, aj simultánnosť rovnakou intenzitou. Kým teda v *lyrike prevláda simultánnosť, sukcesívnosť je skôr dominantou dramatických textov* ako epických diel, *epika je na pomedzí*, lebo sa rozvíja na princípoch *sukcesívno-simultánneho* radenia prvkov. Pravdaže, platí to predovšetkým o moderne a postmodernej epike, o epickej štruktúre bez ústrednej postavy a bez hlavnej (lineárnej) dejovej osi.

V súčasnosti sa ustálil názor, že semiotické modelovanie v texte sa uskutočňuje prostredníctvom istých textotvorných opozícií. Z týchto textotvorných opozícií osobitné miesto zaujíma protiklad *historizácie* a *modernizácie*. Binarita však odporuje gramatickým kategóriám času, ba aj tomu, ako sa doteraz hodnotilo zastúpenie časových rovín v literárnych dielach vcelku.

Čas je v naratívnom texte determinovaný rozprávačom, resp. modalitou vyrozprávania, podania príbehu. Rozprávač už nie je demiurgom, resp. vševediace hľadisko už nemá dominantné postavenie v súčasnej epike. Samotné podanie príbehu nie je určujúcim činiteľom pre dianie v texte, ale pre zastúpenie časových rovín v narácii. Funkciu rozprávača treba korigovať v tom zmysle, že sa neustále môže meniť jeho zorný uhol pohľadu na zobrazenú realitu, ba môže prevziať jeho úlohu aj iná postava v rámci toho istého textu. Rozprávač sám osebe sa stal nositeľom *dialogickosti* a *polyfónnosti textu*, no z mnohých postojov a pohľadov sa vždy

vyčleňuje istá archiséma ako obsahová podstata diela, ba aj zámer autora. Autor práve prostredníctvom rozprávača, prípadne nejakej dominantnej alebo vedľajšej postavy chce vypovedať o svete. Keďže vždy stojí na pozíciách svojej doby, môže zaujať dvojaké stanovisko: buď je jeho zámerom svoj čas, svoju dobu prekročiť, alebo ju chrániť pre budúcnosť. Autor si k tomu môže zvoliť námet zo súčasnosti alebo z histórie. Naskytá sa tu viacero možností:

1. *anticipuje sa budúcnosť* cez zobrazenie historickej epochy, ktorá môže byť príkladom, vzorom pre súčasníkov, čo má za následok heroizáciu historickej doby; 2. medzi istou historickou dobou a súčasnosťou sa hľadá *paralelizmus*; v takomto prípade zvolená téma je skôr zámienkou na vyjadrenie, zobrazenie súčasného stavu, a nie konečným cieľom (jestvuje tu analógia medzi minulosťou a prítomnosťou); 3. téma zo súčasnosti môže slúžiť na *odhalenie protirečivých vzťahov* v spoločnosti, čím sa nepriamo anticipujú nové pomery alebo aspoň nové relácie medzi ľuďmi, táto kritika zvyčajne prichádza „zdola" a je nasmerovaná proti horným vrstvám; 4. autor (rozprávač) chce *ubrániť súčasný stav*, lebo mu to vcelku vyhovuje a ukazuje sa lepším ako to, čo by priniesla výraznejšia zmena.

Pod vplyvom autorského zámeru sa zákonite formuje a vytvára aj štýl umeleckého diela, t.j. podanie témy. Uvedené postoje jestvujú už pred výberom témy; zvolenie istej témy a jej spracovanie sa deje prostredníctvom uvedených postojov. Invenciou nazhromaždený materiál sa stvárňuje z aspektu času na princípe textotvornej opozície historizácia kontra modernizácia: východiskom sa stáva protiklad historickej témy (námetu) a súčasnej (modernej) témy (námetu). Prognostická téma (námet) je z nášho hľadiska irelevantná, lebo v nej je anticipácia pregnantná, udáva sa priamo.

Ukazuje sa, že protiklad historická téma kontra súčasná téma možno skúmať aj na základe konštituentov, ktoré udávajú špecifický charakter jednotlivým literárnym dielam. Ide pritom o tieto konštituenty:

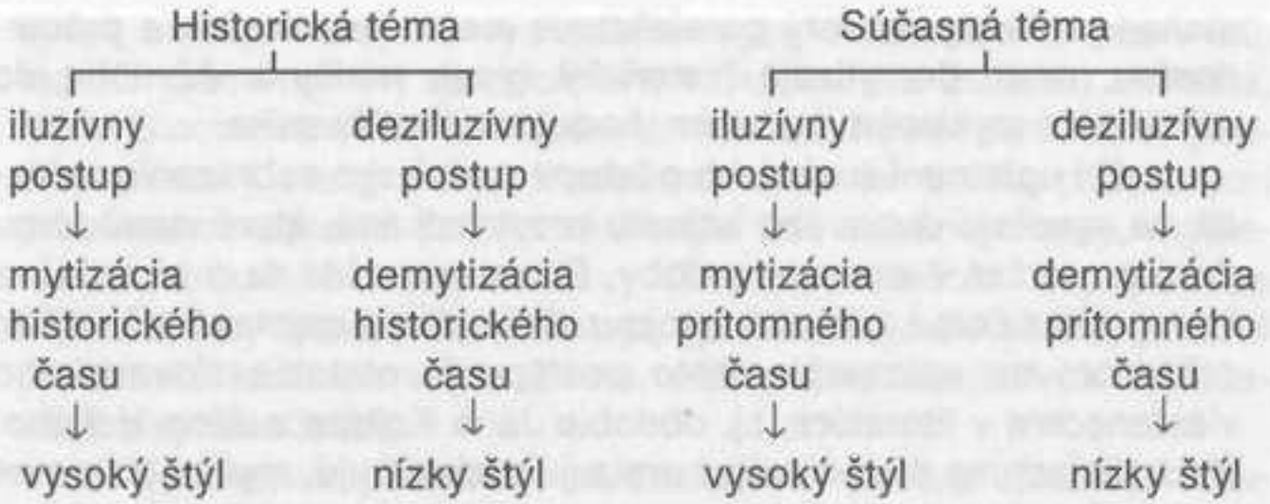

Pri spracovaní historickej témy podľa našich skúseností prevládajú dve extrémne možnosti: dej z minulosti, resp. historické a predhistorické udalosti sa môžu zobrazovať iluzívnym alebo deziluzívnym postupom, čiže *„história"* alebo *„predhistória"* sa buď idealizuje alebo aktualizuje, *premieta sa do súčasnosti*. Významné miesto pri koncipovaní dejových zložiek pripadá rozprávačovi, prípadne postave vo funkcii rozprávača. Rozprávač z hľadiska náročnej perspektívy vždy stelesňuje pohľad z prítomnosti na minulosť, no postavy sa pohybujú v minulom „čase", ak je zásadný rozdiel v hodnotení zobrazeného deja, príbehov, udalostí. Rozprávač (postava) hodnotí minulosť (dej, postavy, prostredie) z pozície svojho času. Ale má dve možnosti:

1. Môže idealizovať dobu, vyvolávať ilúzie o období, ktoré opisuje a veľkosť zobrazeného času dávať za príklad súčasníkom, v dielach tohto typu prevláda iluzívny postup, opísaná realita sa idealizuje, zámerne sa využíva *heroizácia*, z opozície „reálny-mýtický" sa dôraz kladie na mýtický charakter textu. Iluzívny postup dominuje v hrdinských eposoch, v bylinách, v niektorých historických románoch, ale aj v rozprávke a v povesti zvíťazí dobro nad zlom.

2. Voči opísanej realite historickej proveniencie môže autor zaujať kritický postoj a daná téma sa stáva prostriedkom na vyjadrenie aktuálnych otázok doby, toho obdobia, v ktorom sa nachádza sám autor. Zobrazenie témy, jej spracovanie je iba užším cieľom narácie, jej širším cieľom je ideový zámer textu. Téma tvorí vonkajšiu (povrchovú) štruktúru a idea (etický, emotívny, poznávací atď. zámer) vnútornú (hĺbkovú) štruktúru epického artefaktu. Autor na-

stoľuje problém ako istý paralelizmus medzi minulosťou a prítomnosťou, resp. demytizuje historický výsek reality a dáva ho do súvislosti s myslením, konaním, hodnotením súčasníka.

Pri uplatnení iluzívneho postupu sa ťažisko zobrazenia zakladá na vyvolaní dobového koloritu prostriedkami, ktoré danú tému dokážu udržať v atmosfére doby. Prirodzene, ide tu o tú dobu, z ktorej autor čerpá námet k svojmu dielu. Azda najpresvedčivejším príkladom na uplatnenie tohto postupu je obdobie slovanského vlastenectva v literatúre, t.j. obdobie Jána Kollára a Jána Hollého. V ich dielach sa dávne doby heroizujú a idealizujú, mytizuje sa svet niekdajšej slávy:

> Spívám, jak hroznú Svatopluk na Karolmana védel
> vojnu, i jak víťaz seba aj svój od jeho vládi
> oslobodiv národ, nepodľehlí stal sa panovňík,
> a zmužilích veľké založil královstvo Slovákov.
>
> Ján Hollý
> Svatopluk

Historický epos J. Hollého je oslavou „kráľovstva Slovákov", autor zvelebuje a heroizuje dobu panovníka Svätopluka a jeho činy. Mytizujú sa boje veľkého panovníka, opisuje sa jeho sláva a obdobie, ktoré bolo krajšie a veľkolepejšie ako „bezvýznamná" súčasnosť. Pravdaže, aj takýto text siaha do budúcnosti, anticipuje ju, ale prítomnosť - keďže nie je hodná slávnej minulosti - bezprostredne nenadväzuje na zvolenú tému, obchádza ju. Prenáša sa to dokonca aj do výberu jazykových prostriedkov: preferujú sa prvky knižnosti, spisovnosti, štýl je vysoký, ba nadobúda až archaizujúci ráz. Ide tu o minulý čas literatúry, o spracovanie času, ktorý predchádza prítomnosti, preferuje sa teda čas minulý ako vzor, ako príklad, ktorý je nasledovania hodný. To je však iba jedna možnosť, jeden aspekt.

Deziluzívny postup pri spracovaní tzv. „večných" tém obracia naruby pôvodné mytologické predstavy o svete. Literárny mýtizmus založený na cyklickom opakovaní prvotných mytologických prototypov sa v literatúre 20. storočia neraz parodizuje, travestuje, stáva sa podkladom persifláže. Joysov Ulysses je príkladom na dôsledné uplatnenie tohto postupu: téma a kompozícia Homérovej Odysey sa zasadzuje do súčasných pomerov a mytologické posta-

vy sa stávajú zdrojom, východiskom pre stvárnenie života v 20. storočí. Samotný dej sa odohráva v Dubline na začiatku storočia, Molly Bloomová ako Penelopa má milenca, hovorí nesúvisle, používa mestský slang a pod. Vznešená téma sa napĺňa prízemnými problémami: opisujú sa pijanské orgie tzv. strednej vrstvy, myslenie a konanie hlavnej postavy (Bloom) v ničom nepripomína hrdinské činy literárneho prototypu (prototextu), ale skôr chaotické prežívanie každodenného života, zbaveného akejkoľvek vznešenosti a výnimočnosti.

V slovenskej literatúre sa deziluzívny postup uplatňuje hlavne v parodizácii „jánošíkovskej" tematiky, a to predovšetkým v dramatických textoch (M. Lasica - J. Satinský, S. Štepka, Ľ. Feldek). Mýtus o Jánošíkovi sa parodizuje a stáva sa zdrojom komiky.

V prozaických textoch sa v čistej forme nachádza v humoreske Rudolfa Slobodu Lamačská bitka, autor sa v texte zameriava na zosmiešnenie literárneho spracovania tzv. slávnych bojov. Podobný zámer badať aj u Johanidesa: v románe Marek koniar a uhorský pápež (1983) autor vovádza čitateľa do obdobia Dózovho povstania, no neidealizuje dobu a jej slávne osobnosti, ukazuje ich malichernosť a ľudské slabiny. Slovenská próza pri vykreslení charakteru uhorskej šľachty obyčajne vždy uprednostňuje deziluzívny postup, no plebejské postavy nadobúdajú v nej kladné črty (príkladom i vzorom na tento jav je Jégého Adam Šangala). Prelínanie iluzívnych a deziluzívnych prvkov v súčasnej literatúre súvisí s iniciačnou silou realizmu, ktorý estetiku literatúry sformuloval nanovo: v rámci textov sa prelína *krásne* a *škaredé*, *ideálne* a *reálne* vo vzájomnej symbióze. Ani postavy už nie sú zväčša jednotou homogénnych vlastností, ale jednotou rozmanitých, ba protichodných povahových čŕt.

Aj v románe Jozefa Cígera Hronského Svet na Trasovisku (1948), v ktorom autor zobrazil Slovenské národné povstanie, dominujú predovšetkým deziluzívne prvky v tematickej výstavbe. Oproti niekdajšej mytizácii sa úplne demytizuje zmysel ozbrojeného povstania, zvýrazňuje sa hlavne jeho negatívny dopad na slovenský národ. Kladnými vlastnosťami obdarúva autor predovšetkým predstaviteľov vzdoru a odporu - hlavne protagonistu Martina Hrančoka a ďalšie postavy z okruhu roľníckej society. Vcelku však „obraz" doby je značne deziluzívny, časové dimenzie textu sa vyznačujú pochmúrnosťou, nehumánnosťou, obmedzovaním osobnej slobody.

Vynára sa otázka, ako sa spracúva, modeluje, zobrazuje súčasná téma v epickom texte. Prítomný čas v ontologickom zmysle sa tiež premieta do textu dvojakým spôsobom, existujú dve možnosti stvárnenia súčasnej tematiky:

1. Autor si môže zvoliť *iluzívny postup*, zameraný na stabilizáciu jestvujúceho stavu, prípadne na restabilizáciu pomerov, ktoré sa pod vplyvom nejakých udalostí narušili. Keďže autorský zámer deklamuje existujúci stav, literárne dielo je presýtené rétorizmom, štýlovou nadnesenosťou a exkluzivitou, umelecký artefakt sa generuje na báze „vysokého" štýlu. Eo ipso v epickom texte dominuje *mýtotvorný postup* ako dôsledok úsilia o nemenlivosť prítomného času.

2. Autor sa môže zameriavať na destabilizáciu prítomného času, na kritiku spoločenských pomerov, pričom uprednostňuje prvky deštrukcie, výsmechu, satirického postoja k zobrazenej realite. Preferuje sa groteska ako estetická kategória a uplatňuje sa deziluzívny postup vo výstavbe diela.

Pri prvom type (iluzívny postup) nemusí chýbať humor, ale obyčajne nezastáva centrálne miesto, nie je základným tkanivom obsahovo-tematickej štruktúry. Tento typ textu vylučuje satiru ako vhodný prostriedok na destabilizáciu súčasných pomerov, t.j. prítomného času so všetkými priestorovými a spoločenskými súvislosťami. Najviac príkladov na iluzívny postup nám ponúka literárny barok svojím rétorizmom, pátosom a monumentalitou.

Iluzívny postup je založený na usporiadanosti pred chaosom a živelnosťou, postavy často reprezentujú iba isté náhľady, postoje, majú vopred vymedzenú rolu ako v prvotných mýtoch a rozprávke, ale nevyzrievajú na svojský charakter so zápornými i kladnými ľudskými vlastnosťami. Kultúrna a literárna politika v päťdesiatych rokoch vyžadovala od tvorcov práve iluzívny postup, diela sa tvorili podľa vopred daného programu, ktorý sa často násilne premietal do literárnych diel, no zo súčasného hľadiska je táto iluzívnosť falošná, aj nenáležitá a neadekvátna umeleckému zobrazeniu skutočnosti.

Iluzívny postup v súčasnej literatúre predstavuje pregnantným spôsobom celoživotná tvorba Pavla Straussa, jeho diela sú presýtené rétorizmom, esejizmom, aj štýlovou uhladenosťou. Strauss vo svojej tvorbe preferuje kladné hodnoty. Hodnoty večné a nemenné. Ako predstaviteľ kristocentrickej literatúry nikdy neopúšťa svoje pozície, udržiava si svoj kredit humanistu a vkomponúva

do svojich testov pravé kresťanské hodnoty, akými sú tzv. *božské cnosti* (viera, láska, nádej), ale aj tzv. *kardinálne hodnoty* (rozvaha, spravodlivosť, statočnosť, umiernenosť). Nikdy neláme palicu nad človekom súčasného sveta, skôr ho hladká, dáva mu nádej, vyzbrojuje ho vierou a prechováva voči nemu úctu. Jeho texty, jeho poetika smerujú k vzácnemu konsenzu, k tolerancii a solidarite, pritom sú presýtené duchovnosťou, preferenciou troch božských cností v hĺbkových rozmeroch textu. Prelistujme si jeho knihu Kvety z popola (1992) a všimnime si koľkorakými spôsobmi je v nej definovaná, vysvetlená nádej, ale aj láska!

Prítomný čas sa celkom inak premieta do textu v dielach Jána Johanidesa alebo Rudolfa Slobodu. V ich tvorbe prevládajú deziluzívne postupy, ich zámerom je poukázať na nedostatky v súčasnej konštrukcii „nášho" sveta, narúšať ilúzie o jeho usporiadanosti, dokonalosti a nemenlivosti. Tvorba tohto typu sa zákonite buduje na princípe modernistickej alebo postmodernistickej groteský, obsahuje prvky satiry a sarkazmu, je vyjadrením, umeleckým stvárnením názorov "zdola". Zákonite sa v nej preferuje jazykovo-štylistická vrstva subštandardných výrazov, slang, dialektizmy ako prejav demokratizácie literatúry.

S uvedenými vlastnosťami súvisí *folklorizácia* literatúry, avšak pojem folklorizácie v tomto zmysle má oveľa širšiu platnosť, než ako ju charakterizujú v teoretických prácach o umení. Jej súčasťou nie je iba mestský folklór (vtipy, anekdoty, historky, klebety), ale aj autentické dialógy postáv alebo monologický prejav postavy ako alter ego rozprávača. Prirodzene, deziluzívny postup vo zvýšenej miere využíva prvky hovorovosti, prostriedky tzv. „nízkeho" štýlu, okorenené niekedy aj vulgarizmami a obscénnymi pasážami, aj pornografiou. Vrcholom tohto trendu v súčasnej slovenskej literatúre je román Petra Pišťanka Rivers of Babylon (1991), v ktorom perverznosti sú pertraktované na spôsob hnusu, špiny, v rámci textu všade prevláda telesné „dolu". Aj keď možno súhlasiť s I. Sulíkom, že „Pišťanek nechce písať pornografiu, skôr naopak, jeho umelecká podoba štandardnej pohlavnej situácie má črty grotesknosti, ba možno hovoriť o parodizovaní podobných okamihov", predsa na povrchovej rovine textu badať nadbytok deziluzívnych prvkov, pôsobiacich ad hoc, akoby bez druhotnej (symbolicko-metaforickej) funkcie.

Možno povedať, že deziluzívny postup v konečnom dôsledku smeruje alebo môže smerovať k destabilizácii pomerov, jeho predstavitelia neraz odhaľujú, zosmiešňujú dogmatizmus či deformované medziľudské vzťahy v spoločenskej makro- alebo mikroklíme.

Záverom treba podotknúť, že jednotlivé postupy v čistej podobe sa zväčša nevyužívajú a neuplatňujú. Ide skôr o prevahu iluzívneho alebo deziluzívneho postupu v rámci konkrétneho textu.

Studia Academica Slovaca 22
Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry

Vedecký a zodpovedný redaktor Jozef Mlacek

Rozsah
1. vydanie. Náklad 300 výtlačkov.
Vydal: STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
Gondova 2, 818 01 Bratislava
Grafická úprava: STIMUL
Tlač: Tvorik-Krumpár, nábrežie arm. gen. L. Svobodu 3
Bratislava

ISBN 80-85697-10-6